

Тригорій
Квітка-Основ'яненко

КОНОТОПСЬКА
вiдьма

Серія «Квітки-Основ'яненки»

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Тригорій
Квітка-Основ'яненко*

КОНОТОПСЬКА
відьма

Харків
«Фоліо»
2013

ББК 84(4УКР)1
К32

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Текст друкується за виданням:
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Повісті та оповідання.
Драматичні твори. — К.: Наук. думка, 1982

Передмова, примітки та коментарі
Л. В. Ушкалова

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНмолодьспорт України № 14.1/10-69 від 13.01.12)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Громадська Рада серії
В. С. Бакіров, О. Ю. Вілкул, Г. М. Герман, В. М. Голенко,
В. М. Горбаль, М. М. Добкін, І. Ф. Драч, В. Г. Кремень,
О. С. Онищенко, М. В. Попович, Д. В. Табачник (голова),
О. А. Удод, Я. С. Яцків

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр.
та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-6195-9

© Л. В. Ушкалов, передмова,
примітки, коментарі, 2009
© О. Д. Кононученко, худож-
не оформлення, 2013
© Видавництво «Фоліо», мар-
ка серії, 2010

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО: ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ

* * *

В історії української літератури творчість Григорія Квітки-Основ'яненка посідає особливе місце. Коли 1843 року Микола Костомаров на сторінках третього тому харківського альманаху «Молодик» писав про те, що честь створення нової української літератури належить письменникові, який виступив під прибраним ім'ям Основ'яненка*, він навряд чи погрішив проти правди. Зрештою, українські повісті Квітки відкривають нову сторінку і в письменстві всієї Європи. Беручи свої сюжети «виключно з життя народного», Квітка-Основ'яненко, як скаже перегіном Іван Франко, на ціле десятиліття випередив відповідні твори письменників-«натуралістів»: Жорж Занд, Івана Тургенева, Федора Достоевського та інших**. «З Основ'яненком, — стверджував Сергій Єфремов, — у світову літературу вступив мужик — та потріпувана і зганьблена маса простолюда, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті»***. Так чи ні, нова українська література багатьма своїми рисами завдячує саме Квітці-Основ'яненкові. Недарма ж Юрій Федькович назвав Квітку ясним місяцем на небосхилі українського слова («Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і нема зіроньки, як наша Марковичка****»), а Михайло Драгоманов у листі до Мелітона Бучинського зараху-

* Див.: *Иеремия Галка* [Костомаров М.] Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 382.

** Див.: *Франко І.* Тарас Шевченко // Франко І. Твори: В XX т. — К., 1955. — Т. XVII: Літературно-критичні статті. — С. 85.

*** *Єфремов С.* Од літературшини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка // Книгарь. Літопис українського письменства. — К., 1918. — Ч. 12—13. — С. 690. Те саме: *Єфремов С.* Історія українського письменства. Вид. 4-те, з одмінами й додатками. — К.: Ляйпціг, 1919 [Вещляр, 1924]. — Т. I: Від початків до М. Костомарова. — С. 413.

**** *Федькович Ю.* Лист до Д. Гинякевича (без дати) // Федькович Ю. Твори: В 2 т. — К., 1984. — Т. 2. — С. 360.

вав Квітку до трійки найвидатніших українських письменників XIX століття: «...Квітка, Шевченко і Гоголь...»*.

* * *

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився 18 (29) листопада 1778 року в селі Основа, яке було тоді за дві версти від Харкова. Письменник походив з давнього роду слобідсько-української козацької старшини (герб Квіток має елементи шляхетських гербів «Погонь», «Боньча», «Шеліга»), вперше згаданого в літописі ще 1666 року**, і був молодшим сином власника Основи Федора Івановича Квітки. Село Основа, осаджене колись харківським полковником Федором Донцем-Захаржевським, тим самим, що йому за часів гетьмана Мазепи чернігівський поет Іван Орновський присвятив пишний панегірик під назвою «Багатий сад»***, у 1713 році стало власністю прадіда Квітки-Основ'яненка — Григорія Семеновича Квітки. Григорій Семенович упродовж 1713—1734 років був харківським полковником. Його брат Петро сотникував у Хорошеві, другий брат — Олексій — у Деркачах. Сини Григорія Семеновича також обіймали високі посади в слобідських полках: Роман був золочівським сотником, потім полковим хорунжим та суддею, а Іван — дід письменника — валківським сотником, перегодом ізюмським полковником. Батько Квітки-Основ'яненка, Федір Іванович, хоч і не обіймав високих посад, але був чоловіком заможним (тільки в його основ'янському маєткові було близько шести сотень підданих) і шанованим. До кола його приятелів належали, зокрема,

* Драгоманов М. Лист до М. Бучинського (25 грудня 1872 р.) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 449.

** Див.: Данилевский Г. П. Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.) // Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. — Харьков, 1866. — С. 174.

*** Див.: *Ornowski J. Bogaty w parenleę, sławę y honory wirydarz herbownemi wielmożnych ich mościow panow P. Zacharzewskich, poroznie po swych kwaterach zasadzony rozami na ozdobę rodowitey, sławney y zamożney w honory prozapiey in triade roz wysymbolizowanej.* — Kiiów, 1705. Цей панегірик, що є одним з найкращих творів української польськомовної поезії часів бароко [див.: *Radyszewskyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* — Kraków, 1996. — Cz. 1. — S. 250—255], на думку Дмитра Багалія, правив Квітці-Основ'яненкові за взірць, коли він працював над історичною повістю «Основание Харькова» [див.: *Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. Том первый (XVII—XVIII вв.).* — Харьков, 1905. — С. 15].

такі відомі люди, як мандрівний філософ Григорій Сковорода, кошовий Чорноморського козацького війська Антон Головатий (сам Федір Іванович був старшиною Чорноморського війська) та інші. Рід Квіток здавна славився також своєю набожністю*. Досить пригадати хоч би те, що бабуня письменника, дружина Івана Григоровича Квітки, доводилась рідною сестрою святителю Йоасафові Горленку (1705—1754), Білгородському та Обоянському архієреєві, видатному церковному діячу, проповіднику й поету, автору драми-мораліте «Війна семи рятівних чеснот із сімома гріхами смертними», а рідний дядько Квітки Наркис упродовж 1770—1788 років був настоятелем Старо-Харківського Преображенського, чи Курязького, монастиря.

Ще в ранньому дитинстві з майбутнім письменником скоїлось лихо — хлопчєня осліпло. Кажуть, що причиною сліпоти став ячмінець, з яким необережно повелась годувальниця малюка. Зір вернувся до хлопця тільки на п'ятому році життя, коли мати — Марія Василівна (з роду Шидловських) — повезла його на прощу до Озерянського монастиря. Опинившись у храмі Божому, Грицько раптом тихо спитав: «Матусю, а що то за образ?» — «Хіба ж тобі видно?» — зойкнула Марія Василівна. «Так, мені розвиднілося!» — відповів малюк**. Оце чудесне зцілення справило на Квітку величезне враження. У будь-якому разі, до кінця своїх днів він залишався надзвичайно набожним чоловіком. Між іншим, з очима письменникові не таланило й перегодом — уже в юності він, маючи просто непереборний потяг до вогню, таки втратить ліве око під час феєрверка.

Родина Квіток, як писав великий шанувальник таланту Основ'яненка Пантелеймон Куліш, жила «просто, по-старосвітськи, по-козачи», тож Грицько змалечку «чув у отецькій господі і всюди по околиці ширу українську мову... Звичаї ж у панів були, в щоденній житні їх, ті ж самі, що й у посполитих; і родини, і христини, і весілля, і похорони одбувались так само в панському

* Див.: *Лащенков Н., прот.* Домовые церкви в покоях слободско-украинских дворян-помещиков // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. Вып. 3-й / Под ред. В. И. Касперова. — Харьков, 1889. — С. 13; *Бойко В.* Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка // Твори Григорія Квітки-Основ'яненка / Під редакцією, з примітками, біографічним та історико-літературним начерком Вас. Бойка. — К., 1918. — С. XI.

** Цю історію переказав харківський поет-романтик Олександр Корсун, який близько знав Квітку-Основ'яненка [див.: *Данилевський Г. П.* Григорій Федорович Квитка-Основ'яненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 176 (прим.)].

домі, як і в простацькому, хіба з більшою пихою та достатком»*. Не дивно, що Квітка-Основ'яненко чудово знав і українську мову, і старі українські обичаї.

Спочатку хлопець навчався вдома, а трохи перегодом — у Курязькій монастирській школі. Зрештою, Квітка так-таки й не спромігся на систематичну освіту, хоч, за слушним зауваженням Сергія Єфремова, був чоловіком «з добрими культурними традиціями»**. Людам, які особисто знали письменника, найперше впадала в око його «духовна вченість», зокрема те, що він чудово розумівся на церковних книжках і, за свідченням Миколи Костомарова, тримав у пам'яті «не лише звичайну службу Богу, але навіть чимало святкових канонів»***. Крім того, він дуже любив історію****. Недарма у своїх творах Квітка з неабияким знанням справи відтворює старовинний український побут, жваво переповідає слобідські легенди з доби колонізації краю, згадує чимало пам'яток української книжної старовини, наприклад, «Києво-Печерський патерик», «Книгу житій святих» Дмитра Туптала, акафіст святих великомучениці Варварі, духовні пісні Сковороди. Аж ніяк незгірше Квітка знав і народні пісні, думи, перекази, приказки, прислів'я тощо.

Коли хлопець виповнилося п'ятнадцять років, батьки записали його на службу. Спочатку, із грудня 1793 року, він числився вахмістром лейб-гвардійського кінного полку. Ставши всього за кілька тижнів капітаном, Квітка переходить на цивільну службу й два роки перебуває «не при справах» у департаменті герольдії. У жовтні 1796 року він стає ротмістром Сіверського карабінерського полку, потім був переведений до Харківського кірасирського полку, а в січні 1797 року назавжди облишив військову службу. Як стверджував протоієрей Микола Лашенко, десь на цю пору Квітка вперше виказав серйозний намір відійти від мирської суєти й прийняти чернечий постриг*****. Мабуть, до

* *Куліш П.* Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей) // *Куліш П.* Твори: У 2 т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 490.

** *Єфремов С.* Од літературшини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка. — С. 687.

*** *Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 231.

**** *Див.: Куліш П.* Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей). — С. 493.

***** *Див.: Лашенков Н., прот.* К биографии Г. Ф. Квитки // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. Вып. 3-й / Под ред. В. И. Касперова. — Харьков, 1889. — С. 195.

такого кроку Квітку-Основ'яненка спонукали не тільки сімейні традиції, релігійне виховання та його власна глибока набожність. Неабияку роль відіграла тут і моральна наука Григорія Сковороди, цього справжнього «ченця в миру», з яким Квітка не раз бачився в батьківському домі на Основі (кажуть, сам письменник переоголом полюбляв розповідати про своє знайомство із Сковородою, а будши в добромум гуморі, дотепно імпровізував у сатиричному ключі славнозвісну псалму «Всякому городу нрав і права»). Крім цього, Квітка прагнув у такий спосіб посприяти кар'єрі свого старшого брата Андрія, якого він просто обожнював і який справді сягне неабияких висот, ставши губернським предводителем дворянства, губернатором у Пскові, сенатором. Не випадково після батькової смерті Григорій зрікається на користь брата своєї частки спадку, а була вона немалою. Саме за ці кошти Андрій Федорович Квітка звів собі на Основі прекрасний будинок, заклав чудесний сад, влаштував картинну галерею. Словом, як казав Григорій Данилевський, Андрій Федорович «до кінця життя належав до кола найбільших харківських магнатів»^{*}. Коли одного разу імператор Олександр I завітав до основ'янського помешкання Квітки, де все сяяло бронзою, дзеркалами та мармуром, він, подекують, запитав із посмішкою: «Чи я була не в палаці?»^{***}

Отож, у червні 1804 року Григорій Квітка стає послушником Старо-Харківського Преображенського монастиря, розташованого за вісім верст од Харкова по дорозі на Полтаву та Київ у надзвичайно мальовничій місцині. Квітчину послушництво було досить «вільним». Він часто бував удома, брав участь у всіляких громадських заходах (наприклад, у січні 1805 року був присутній на відкритті Харківського імператорського університету). У його келії стояло фортеп'яно, на якому Квітка, котрий дуже любив музику, особливо ніжні звуки флейти^{****}, складав духовні концерти. До речі, таке грайливе поєднання крайнощів було взагалі характерне для письменника. Кажуть, нібито на його робочому столі поруч з молитовником красувалася чорнильниця, що зо-

* Див.: *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: (1802—1815 гг.). Вып. 1. — Харьков, 1894. — С. 31.

** *Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 175.

*** Див.: Там само. — С. 175.

**** Див.: *Маценко П. Г.* Квітка-Основ'яненко в музиці (Маловідома сторінка з життя письменника) // Маценко П. Давня українська музика і сучасність. — Вінніпег, 1952. — С. 25—28.

бражувала ченця-пустельника, який несе сніп, а звідти виглядають дівочі ноги*.

Утім Квітці-Основ'яненкові таки ж не судилося стати ченцем: приблизно через десять місяців, у травні 1805 року, на прохання самого Квітки єпископ Христофор Сулима офіційно звільнив його від послушництва в Курязькій обителі. Квітчин біограф Григорій Данилевський писав, що враження від життя в Курязі, на лоні розкішної природи, «у самотині та молитві, надовго закарбувалося в душі Основ'яненка й повсякчас відлунювало в його ліпших творах. До них належить переважна більшість елегійних Основ'яненкових повістей, чий добрі, свіжі, повні любові посполиті герої та героїні зігріті цією щирою простою набожністю; саме такими є його славетні повісті “Маруся”, “Божі діти”, “Сердешна Оксана” й “Ганнуся”»^{**}. Той-таки Данилевський стверджував, нібито в перші роки після свого повернення з Куряжа Квітка все ще нагадував ченця-самітника: ходив по Основі з церковними ключами, а на празники дзвонив до обідні. Цілих дванадцять років він був старостою основ'янської церкви, приходив на службу щонеділі та на кожен празник, ба навіть співав на криласі. За цей час Квітка-Основ'яненко зібрав для своєї церкви понад тридцять тисяч рублів асигнаціями^{***}.

Зрештою, це був тільки один бік тодішнього Квітчиного життя. Наш письменник сприймав світ у всіх його барвах, начебто якусь яскраву театральну виставу, де варто було спробувати себе в різноманітних амплуа. «Театр переминяється...» (т. 7, с. 166)^{****} — певно, щоразу приказував Квітка, беручись за якусь іншу справу. Здавалося, його енергії вистачає на все, а фантазія не знає меж. Так, починаючи з 1806 року, Квітка-Основ'яненко віддавав багато часу та сил дворянській службі, а надто коли наприкінці 1816 року його було обрано харківським повітовим предводителем дворянства. На цій посаді він прослужить аж до

* Див.: *Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 221.

** Там само. — С. 181; пор.: *Науменко В.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (Биографический очерк) // Киевская старина. — 1893. — Т. XLII. — Август. — С. 164.

*** Див.: *Лащенков Н., прот.* К биографии Г. Ф. Квитки. — С. 199—200.

**** Тут і далі твори Квітки-Основ'яненка цитую за вид.: *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів: У 7 т. — К., 1978—1981, — зазначаючи в дужках том та сторінку. Цитати з російських творів письменника подаю у власному перекладі. Так само у власному перекладі подаю цитати і з художніх творів інших авторів. (*Прим. автора*).

травня 1828 року. Перегодом Квітка стане суддею Харківського совісного суду, потім головою Харківської кримінальної палати. Він дослужиться до високого чину надвірного радника, стане кавалером ордена Святої Анни другого класу та Святого Володимира четвертого ступеня, а 1836 року за свою ревну й сумлінну службу отримає від імператора брильянтового персня. А ще Квітка організує в Харкові модні на ту пору літературні вечори, бере активну участь у роботі університетської друкарні, стає директором першого в місті танцювального клубу, директором Харківського театру (саме завдяки Квітці 1821 року в Харкові було вперше поставлено «Наталку Полтавку» Котляревського зі славетним актором Михайлом Щепкіним у ролі Виборного). Квітка був ініціатором створення «Доброчинного товариства», діяльним членом «Товариства наук» при Харківському університеті, членом Королівського товариства антикваріїв Півночі (Копенгаген), засновником Інституту шляхетних панночок (на цю справу письменник пожертвує чималі власні кошти), редактором часопису «Украинский вестник», підтримував жваві стосунки з харківським «товариством епікурейців», куди входили Орест Сомов, Василь Маслович, Розумник Гонорський та інші...

Про цю дивовижну барвистість Квітчиного життя Григорій Данилевський у своїй «Українській старовині» писав таке: «Незрячий і хворобливий у дитинстві, він замолоду раз у раз міняв мундир військовика на перо канцеляриста, а перо канцеляриста на мундир військовика; ...чернець, відлюдник за найкращих, свіжих років життя; діяльний член Доброчинного товариства й директор мандрівної акторської трупи; засновник Інституту для панянок і видавець першого українського часопису; директор танцювального клубу й автор дотепних гумористичних листів..., а заразом автор строгих звітів про улюблений Інститут, солоденьких і нікчемних віршів, де оспівані Маші, Лізи, Наді й Каті, зрештою, музикант і предводитель дворянства — яке розмаїття та яка несхожість пережитого!»* «Несхожість пережитого», певно, мав на думці й Квітчин недоброзичливець Василь Каразін, коли адресував йому свою ущипливу епіграму:

Був ченцем і був артистом,
Був поетом, танцюристом!**

* Данилевский Г. П. Григорий Федорович Квитка-Оснoвьянeнko (с 1778 по 1843 г.). — С. 211—212.

** В оригіналі ця епіграма звучить так: «Был монахом, был актером, / Был поэтом, был танцором» [Данилевский Г. П. Григорий Федорович Квитка-Оснoвьянeнko (с 1778 по 1843 г.). — С. 210].

Та, поза всяким сумнівом, найголовнішою «роллю» Квітки-Основ'яненка на театрі життя була «роль» письменника. До цієї своєї «ролі» він ставився дуже серйозно, попри те що статус літератора на ту пору не був надто високим. Про це красномовно свідчить один епізод, що стався 1840 року, коли Квітку обрали головою Харківської кримінальної палати. Вітаючи брата із цією важливою подією в його житті, Андрій Федорович, який був тоді губернським предводителем дворянства, просив його не писати більше нічого ні по-українському, ні по-російському, бо це, мовляв, аж ніяк не личить людині, яка обіймає таке високе суспільне становище. Присутні дворяни палко підтримали свого предводителя. Вони, мабуть, знехотя змінили свій присуд тільки тоді, коли Квітка показав їм листа від Василя Жуковського, в якому той сповіщав, як розчулилася государиня-імператриця, слухаючи «Божих дітей», та як плакали при цьому великі княжни.

Судячи з усього, таким серйозним ставленням до літературної праці Квітка-Основ'яненко завдячує найперше своїй дружині — Анні Григорівні Вульф. Вихованка Смольного інституту, значно молодша за Квітку, Анна Вульф 1818 року отримала призначення на посаду «класної дами» Харківського інституту шляхетних панночок. Саме тут з нею і познайомився Квітка, а 1821 року, коли письменникові перевалило вже за сорок, він узяв з нею шлюб, хоч його рідня і не була від цього в захваті. З того часу Анна Григорівна стала справжнім янголом-охоронцем Квітки-Основ'яненка. Їй першій письменник читав усі свої твори й дуже уважно дослухався до її порад (у листах до видавців Квітка з любов'ю** називає дружину своїм хатнім «цензором»). Їй-таки він присвятив і свою найславетнішу повість «Маруся». Як згадував один із племінників нашого письменника Валер'ян Андрійович Квітка, Анна Григорівна була «розумна, освічена, але некрасива, вихована згідно з правилами суворої моральності, цілковита пуританка, характеру твердого й замкнутого»*. Не будши українкою з роду, вона ставилася до всього українського з великою любов'ю**. Після того як у 1824 році не стало Квітчиної матері, Анна Григорівна залишилась однією-єдиною близькою йому людиною. Квітка ніжно любив її до останнього подиху. Він і помер на руках своєї Анни Григорівни 8 (20) серпня 1843 року. Та й вона, як згадував Микола Костомаров, «палко кохала свого

* Там само. — С. 220.

** Див.: *Костомаров Н. И.* Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. — Киев, 1990. — С. 454.

чоловіка, пишалася його літературною славою й ледь не збожеволила по його смерті*.

Свою літературну творчість Квітка-Основ'яненко розпочав 1816 року на сторінках часописів «Харьковский Демокрит» та «Украинский вестник» (чи, як охрестив його Петро Гулак-Артемовський, — «Український гінець»). У «Харьковском Демокрите» він оприлюднив жменьку не надто серйозних російських віршів: «Воззвание к женщинам», «Каламбур», «Двойные акrostихи» тощо, — а в «Украинском вестнике» надрукував під прибраним ім'ям Фалалея Повинухіна декілька сатиричних «Писем к издателю». Після «повинухінської» сатири настала черга драми. Квітчиною пробою сил у цій ділянці стала комедія «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», написана 1827 року. Можливо, якраз її сюжетною схемою скористався перегадом Микола Гоголь у своєму геніальному «Ревізорі». Принаймні сам Гоголь, якщо вірити Сергію Аксакову, казав, що він чув про Квітчину п'єсу, рукопис якої ходив на ту пору по руках не тільки в Харкові, але й у Санкт-Петербурзі та Москві**.

Упродовж 1827—1830 років Квітка-Основ'яненко створює цілу низку російських комедій: «Дворянские выборы», «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника», «Турецкая шаль, или Так водится», «Шельменко — волостной писарь», «Ясновидающая». Деякі з цих драм мали доволі гостре сатиричне вістря. Принаймні цензура заборонила друкувати комедію «Ясновидающая», а «Дворянские выборы» в Москві так і не було дозволено ставити на сцені, бо ця комедія, мовляв, змальовує дворянський стан у дуже непривабливих кольорах. Щоправда, імператор Микола I, котрий сам «зволив був читати» «Дворянские выборы», не добачив там якоїсь особливої крамоли — йому не сподобалось тільки те, що в п'єсі, як він сказав, «надто вже багато п'ятики»***.

Квітка й надалі не буде полишати драматургії. Так, у 1835 році він, продовжуючи традиції «Наталки Полтавки», створить чудесну комедію «Сватання на Гончарівці». Тут усе відповідає популярному на той час жанру «української опери»: простонародні

* *Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 232.

** Сергій Аксаков писав Григорію Данилевському: «Я питаю Гоголя (десь у 1840 році), чи знає він цю комедію? І він відповів мені, що чув про неї, але не читав» [*Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 217].

*** Див.: *Зубков С.* Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. — К., 1978. — С. 51.

персонажі-маски (закохані Уляна та Олексій, пришелепуватий Стецько, жвава бублейниця Одарка, безпробудний п'яниця Прокіп, бравий вояк Скорик та інші), любовний сюжет, неодмінні танці й пісні (пригадаймо хоч би Олексієву пісню-елегію: «Чи се ж тая криниченька, що голуб купався? / Чи се ж тая дівчинонька, що я женихався?..»), яскравий етнографічний колорит, зрештою, щаслива розв'язка. Та в цьому розважальному сюжеті про вірну любов, яка долає всі перепони на шляху до щастя, звучить одна тривожна нота — кріпосне рабство. Мати не хоче віддавати своєї донечки заміж за кріпака, бо, що б там не казали про «добрих панів», яке ж може бути щастя в неволі?

Тривалий час, із 1832-го по 1838 рік, Квітка-Основ'яненко працював над своєю, мабуть, найпопулярнішою комедією «Шельменко-денщик», яка й досі з успіхом іде, зокрема, на сцені харківського академічного театру «Березіль». В основі її сюжету та сама любовна колізія. Капітан Скворцов, який не має за душою ані копійки, та Прісінька — донька гоноровитого й заможного пана Шпака — кохають одне одного, але батьки дівчини хочуть видати її заміж за багатія Лопуцьковського. Ця п'єса має динамічний і цікавий сюжет, у якому багато від комедії ситуації (різкі повороти дії, ґіроґіо, несподіваний фінал), та й персонажі змальовані тут дуже яскраво: пригадаймо хоч би Кирила Петровича Шпака, який преповажно розводиться про тонкощі біжучої європейської політики на підставі минулорічної газети «Московские ведомости», Тимофія Кіндратовича Лопуцьковського, в чиєму житті була одна-єдина пам'ятна подія — мандрівка із Чернігова до Воронежа й назад, Аграфену Семенівну Опецьковську, якій щоразу стає зле, коли Фенна Степанівна Шпак на правах старої подруги називає її Горпинкою, або зманіжену панночку Евжені, яка просто марить заміжжям і говорить бозна по-якому, мішаючи гамузом російські та французькі слова. А особливой принади надає цій комедії образ Кіндрата Шельменка — справжнього «українського Фігаро», симпатичного пройдисвіта, куди спритнішого й розумнішого за будь-якого іншого героя твору.

Однак у 1830-х роках драматургія не посідала основного місця у творчості Квітки-Основ'яненка — його уяву майже цілком заповонила проза. Мабуть, цьому неабияк посприяло Квітчинє захоплення ранніми повістями відомого московського письменника Михайла Погодіна, який на ту пору тішився славою «одного-єдиного спадкоємця безсмертного Карамзіна». Принаймні Квітка-прозаїк розпочав з того, що записував достеменні історії (він називав це «канвою») та надсилав їх Погодіну для літературного опрацювання. Саме таким чином у 1832 році

на сторінках популярного московського часопису «Телескоп» з'явилася повість «Харьковская Ганнуся» — романтична історія безталанної панянки, яка виросла серед простого люду. Період «канв» швидко минув, і вже наступного року Квітка сповістить Погодіна про те, що має намір написати великий за обсягом роман «жільбазівського» гатунку «Жизнь и происхождения Петра Пустолобова». Невдовзі письменник утілює свій намір у життя і надсилає цей твір видавцям, але на нього чекала цензурна заборона, тож роман у значно переробленому вигляді побачив світ аж 1841 року під назвою «Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века».

Крім цього роману, перу Квітки належить також чимало інших прозових творів, написаних по-російському. Тут і зворушливо-трагедіальна історія «слобожанської Лукреції» — повість «Панна сотниковна» (в основу її сюжету покладено справжню подію, що сталася в Таранівці 1732 року), і різдвяне оповідання «Фенюшка», і повість про шляхетного розбійника «Предание о Гаркуше», і етнографічні нариси «Головатый» та «Украинцы», і «фізіологічна» замальовка «Знахарь», і пройняте християнською моральною наукою оповідання «Добрый пан», і засновані на анекдотичних фабулах «Знакомые незнакомцы» та «Ботфорт». Особливе місце у Квітчиній російськомовній прозі посідає роман «Пан Халаявский», де письменник, за його власними словами, хотів змалювати «старовинний побут українців, спосіб життя, виховання, їхні заняття та геть усе, аж до найменших подробиць» (т. 7, с. 221). Можна сміло стверджувати, що Квітці це вдалося, нехай і в сміховинному ключі*. Досить пригадати хоча б чудесний опис гомеричного бенкету, на який прибуває лубенський полковник: «Уже так ближе до полудня, годині об одинадцятій, сурмлять сурми, б'ють бубни — їде *сам*, їде вельможний пан полковник у своєму берліні; машталір раз по раз цвяхкає батоном четверик вороних коней у сріблястих шорах, а коні самі без фореса... йдуть на одних тільки віжках машталіра, який сидить на правому корінному. Вбрання на машталірі й шкіра на шорах зелена, адже й сам берлін був зелений» (т. 4, с. 17). А далі письменник змальовує пишний бароковий посуд на столах, численні напої та страви. Потім черга доходить до старовинних ігор:

* Свого часу Дмитро Багалій писав: попри те що цьому романові «посутньо шкодить анекдотичність та карикатурність, у ньому точно схоплена загальна тональність життя» [Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Гр. Феди Квитки (к 50-тилетию со дня его кончины) // Киевская старина. — 1893. — Т. XLII. — Август. — С. 231].

Квітка розповідає про те, як панночки гралися в «креймашки», паничі — у «скраклі», а всі разом — у «короля». Він не залишає осторонь навіть невинних еротичних сцен: «...Панночки, награвшись у короля та не знаючи, чим би його ще зайнятися, ідуть собі, “щоб розважитись”, до річки, яка протікає за садком, і там купаються. А паничі ‘заради забавки’ і собі чимчикують було на прогулянку в чагарник, який ріс за річкою якраз навпроти купальні, і там розважаються спогляданням природи, чи то пак, природи» (т. 4, с. 27). Словом, українська старовина постає тут цілком живою в предметах, звуках, кольорах, характерах, звичаях...

Утім, якби Квітка-Основ'яненко написав тільки ці твори, він, мабуть, так би й залишився в історії літератури серед письменників другого, а то й третього ряду. Те, що зробило Квітку справді неповторним, — це його українські повісті. Коли 1833 року в другій книжці харківського альманаху «Утренняя звезда» побачили світ Квітчині «Супліка до пана іздателя», «Салдацький патрет» та уривок з повісті «Маруся», — це був початок нової епохи в українській літературі. А вже восени наступного року в Москві з'явився друком перший том «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком», куди, крім «Салдацького патрета» й «Марусі», увійшло також оповідання «Мертвецький великдень». Ще через три роки там-таки в Москві було оприлюднено й другий том Основ'яненкових «Малороссийских повестей...»: «Добре роби — добре і буде», «Конотопська відьма», «От тобі й скарб». Відтепер Квітка з повним на те правом міг сказати: «Мої герої та героїні всі в квітках і запасах, усі з тушешних місць» (т. 7, с. 303).

Перетворення Фалалея Повинухіна на Грицька Основ'яненка (це псевдо вперше з'являється в «Супліці до пана іздателя») означало для самого Квітки не просто зміну прибраного імені, не просто перехід від російської мови до рідної української, — це було справжнє «переображення»-метаноя, чи, як сказав би Григорій Сковорода, «духовне народження», коли з-під тлінної оболонки «зовнішньої людини» виринає нетлінна краса «людини внутрішньої». «Щоб вийти з болота провінціального любительства на свіже плесо справжнього письменства, — стверджував Сергій Єфремов, мавши на думці Квітчин шлях «од літературщини до літератури», — треба було переродитись. Треба було стати на широк народний — на Україні на український — ґрунт. Треба було зволювати з себе «ветхого чоловіка» — отого Фалалея Повинухіна і наново вродитися — вже на Грицька Основ'яненка»*.

* Єфремов С. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка. — С. 687.

Квітчині українські повісті й оповідання заведено поділяти на дві групи. Першу групу можна назвати, услід за Агапієм Шамраєм, жартівливими (сюди належать «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Конотопська відьма», «От тобі й скарб», «Пархімове снідання», «На пушання — як зав'язано», «Купований розум» та «Підбрехач»), другу — сумними, або елегійними: «Маруся», «Добре роби — добре і буде», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Божі діти», «Перекотиполе»*.

А все розпочалося зі славетної «Марусі». Історія появи цього Квітчиного архіву така. Десь на зламі 1820—1830-х років добрий приятель Квітки Петро Гулак-Артемівський, що був на ту пору не лише деканом словесного факультету Харківського імператорського університету, а ще й знаним українським письменником, пережив глибоку душевну кризу. Чудовий поет, який своїми романтичними баладами «Твардовський» та «Рибалка» прагнув вивести нову українську літературу за вузькі рамки «котляревщини», тобто за рамки бурлеску й травестії а ла перелицьована «Енеїда», кидає поезію та й взагалі розчарується в українському слові**. Якось у дружній розмові Квітка попросила Гулака написати по-українському «що-небудь серйозне, зворушливе». Але той став казати, буцімто українська мова для цього не годиться. Тож аби довести і Гулакові, і багатьом іншим, що по-українському можна написати «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», Квітка-Основ'яненко створює свою повість «Маруся»***, узявши за основу мотив марності дочасного людського життя, який був дуже популярний в українській літературі XVII—XVIII століть (згадаймо для прикладу, як рідний брат Квітчиної бабуні Йоасаф Горленко писав колись: «Чоловік приходить в світі, на землі мандрівець...»****).

* Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — Х., 1928. — С. 61.

** Див.: Айзеншток І. Вступна стаття // Квітка-Основ'яненко Г. Твори. — Х., 1929. — Т. 1: Українські повісті. — С. 58—59.

*** Анна Григорівна Квітка пізніше згадувала: «Артемівський казав, нібито українська мова груба, тож Г[ригорій] Ф[едорович] і написав “Марусю”» [Срезневский В. Г. Ф. Квитка и И. И. Срезневский // Sertum bibliologicum в честь президента Русского библиологического общества проф. А. И. Малеина. — Петроград, 1922. — С. 213].

**** Горленко И. Брань честних седми добродітелей з седми гріхами смертними // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705—1754). Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. — К., 1907. — С. 185.

Зворушлива історія кохання та смерті Марусі й Василя, що розпочинається зі скрушного оповідачєвого: «Чи ми ж на сім світі вічні?» — домежно виразно оприявнює найзаповітнішу думку елегійних Квітчиних повістей: цілковиту покору людини Божій волі. «Філософія Квітки, — як тонко підмітив Василь Бойко, — це філософія коліскової пісні, щоб спало дитя без журби і турбот»*. І ця «філософія коліскової пісні», на мою думку, віддзеркалює самісіньке єство старожитньої української духовної традиції. Мабуть, якраз тому Квітчина «Маруся» така суголосна не лише елегійній українській народній пісні, але й нашій старій літературі. Пригадаймо хоч би сповнену молитовного трепету картину вранішнього пробудження природи на початку повісті: «Схаменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стеблинки, розпукались цвіточка і, порозівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: «Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе се, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе ти тільки по єдиному милосердю своєму для чоловіка сотворив еси? А він, сеє мізернеє созданіє, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же тобі благодарить?» (т. 3, с. 37). У цих рядках виразно вчувається і прикметне для старого українського письменства величання Творця, і свідомість людської мізерності супроти нього (людина ж бо, як казав Скворода, — «cinis, umbra, nihil», тобто «попіл, тінь, нішота»**), і благоговіння перед довершеністю й красою Божого творива, схоже на те, що його бачимо, наприклад, у «Перлі многоцінному» фундатора української «філософії серця» Кирила Ставровецького: «Поглянь-бо, чоловіче, на ті великі й дивовижні дари, що дав їх тобі Господь Бог. Чудовне та розцяцьковане зорями небо — покривало твоє. Пресвітле сонце — світильник у твоєму домі, а місяць міряє та показує тобі час. Вітри ж бо і гріють тебе, і прохолоджують. А земля — твоє підніжжя та скарбниця, та ще й турботлива мати, що носить тебе на своїх раменах. Вона годує тебе, немовби своїм молоком, усілякими розкошами й солодощами...»***. Мабуть, якраз у цьому й криється секрет майже магійного впливу Квітчиної «Марусі» на душу простої української людини. Свого часу, читаючи селянам «Марусю», Борис Грінченко не без подиву спостеріг, що їхнє сприйняття цієї повісті

* Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка. — С. XXXVIII.

** Скворода Г. De sacra caena, seu aeternitate // Скворода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. — К., 1973. — Т. 1. — С. 103.

*** Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцінное. — Могилів, 1699. — Арк. 4—4 (зв.).

посутньо відрізняється від його власного. «Те, що мені здається сентиментальним, чого не бува в житті, — писав він, — те вони вважають за прикмети ідеалу, і се робить їм намальований образ ще кращим, ще ріднішим і ближчим до серця»*.

«Марусю» та інші сумні Квітчині повісті історики літератури не раз пробували розглядати в рамках естетики сентименталізму, маючи на думці те, що Квітка-Основ'яненко талановито зукраїнізував поширений у європейській літературі XVIII століття жанр сентиментальної повісті. Ще Микола Петров, автор «Нарисів української літератури XIX століття» (1884 р.) — першої спроби синтетичного викладу нашого нового письменства, — казав, що «Квітка на манір Карамзіна брав сюжети своїх повістей із життя нижчих та середніх станів, надляючи своїх героїв та героїнь піднесеними, шляхетними й ніжними почуттями...»**. Мабуть, найбільш чітко такий погляд висловив свого часу Агапій Шамрай. На його думку, Основ'яненко змодифікував у «специфічних обставинах українського побуту» жанр сентиментальної повісті, який, зародившись в Англії (твори Річардсона «Клариса Гарлов», «Памела»), швидко набув популярності в усій Європі та знайшов відгомін на російському ґрунті у творах Карамзіна («Бедна Лиза»), Еміна, Шалікова й інших. А вже звідти, із значним запізненням, сентиментальна повість приходить і в Україну***. Вплив

* Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 71—72; див. про це: Ковалівський А. З історії української критики. — Х., 1926. — С. 156—158. Те саме казав також Іван Манжура. «Спостерігаючи за тим, як народ читає різні “метелики”, — ділився він своїми враженнями з Миколою Сумцовим, — я запримітив, що симпатичні твори, напр., Мордовцева «Дзвонарь» і «Салдатка», так само як оповідання Марка Вовчка тощо, при читанні навіюють на справжній народ мало не сон. Тим часом оповідання Стороженка та Квітки зворушують слухачів, примушують їх сміятися й захоплюватися» [Сумцов Н. Ф. И. И. Манжура, как поэт и этнограф // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Том XVI: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под ред. Е. К. Редина. — Харьков, 1905. — С. 245]. Недарма мало не всі Квітчині українські повісті та оповідання («Маруся», «Конотопська відьма», «Мертвецький великдень», «Салдацький патрет», «Сердешна Оксана», «Добре роби — добре і буде», «От тобі й скарб», «Козир-дівка», «Перекотиполе», «Пархімове снідання», «Купований розум», «Підбрехач») виходили «метеликами» для народу [див.: Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. — Х., 1929. — С. 43—44].

** Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — Киев, 1884. — С. 102.

*** Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — С. 63.

сентиментальної повісті на Квітку, каже Шамрай, є цілком очевидним і виявляється, по-перше, у прикметній сюжетній схемі (нешасливе кохання двох молодих людей); по-друге, у пануванні стражденної жіночої постаті (не дурно ж Квітку часом називали «поетом жіночої душі»^{*}), тоді як, приміром, у творах романтиків панує сильний чоловічий характер; по-третє, у надзвичайній чужості персонажів, адже «Маруся чи Галочка накидають швидше на панночок, а не на простих дівчат»^{**}. Та попри все це, Квітка-Основ'яненко, на думку Шамрая, далеко ліпше за Карамзіна знає реальне життя^{***}. Може, і справді, як казав Василь Бойко, Квітчина «Маруся» — то «реальна повість ідеальних характерів, ідеальної природи людської»^{****}. Принаймні сам Квітка вважав себе письменником-реалістом. В одному з листів до Петра Плетньова він спеціально наголошував на тому, що його «Маруся» та інші повісті «написані з натури, без жодного прикрашання й відтушовування» (т. 7, с. 214). Крім того, Квітка часом добряче-таки шкилював із суто сентименталістських кліше. «...Й пишуть, і дрюкують московську нісенітницю, — писав він «по-козацькому» до Тараса Шевченка, — як якась *разляпушка* вбивається об своєму бахурові або як якийсь живчик одурив джиджигилясту панночку, що боялася і на людей дивитись, а тут... треба коліску дбати... Ось таке усе пишуть, — звісно, москаль: він по своій вірі так і пише» (т. 7, с. 266). А вже геть пародійно звучить тирада одного Квітчиного персонажа — графомана, що хоче «брязнути» на втіху публіки чимось «ніжним, sentiment'альним»: «А яка ж буде моя героїня *Деньдроніада*, так диво, розкіш, любо-дорого глянути; її обранець, чи то пак, “любчик”, буде *Келюваліан*, хлопець по-своєму неповторний: утілена чулість, пристрасть, вогонь!.. А їхній розлучник *Тартартритан* (та й імена ж я придумав! правда, на славу?) все буде їх гнати, розганяти; а вони, вірні коханці,

* *Филипович П.* Українська стихія в творчості Гоголя // Гоголь М. Твори. Т. 1: Вечори на хуторі під Диканькою / Заг. ред. І. Лакизи та П. Филиповича; стиліст. ред. А. Ніковського. — [К., 1929]. — С. LXI.

** *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — С. 63. Пор., наприклад: *Петров Н. И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — С. 86—108; *Пеленський Є. Ю.* Григорій Квітка-Основ'яненко // Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. Маруся. Перекотиполе. — Нью-Йорк, 1954. — С. 10—14; *Шкандрій М.* В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби. — К., 2004. — С. 213.

*** Див.: *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — С. 63.

**** *Бойко В.* Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка. — С. LIX.

усе будуть страждати, плакати, плакати... Начитаєтесь, панове, та й наплачетеся, пані!» (т. 7, с. 148).

Бодай оці вже обставини здатні посяяти сумнів у тому, що Квітчин сентименталізм має за джерело один тільки досвід англійської, німецької чи російської літератури XVIII століття. Думка, згідно з якою цей сентименталізм є питомо українським, а не позиченим у чужих авторів, уперше була висловлена ще Миколою Костомаровим 1843 року. Костомаров добачив у психології Квітчиної Марусі прояв українського національного характеру, виплеканого бурхливими історичними подіями минулих епох. «...Звідки взялась оця витонченість Марусиною характеру?» — запитував сам себе вчений, щоб одразу ж відповісти: «Вона впливає з глибини українського національного характеру та ще, звісно, з української історії. Маруся — це українка старих часів, яка живе за нової доби»*. Отож, на думку Костомарова, чутливість Квітчиної героїні — то не що інше, як закарбована у психіці українки вітчизняна історія: «Минулися бурхливі часи, промайнули злигодні, народ став потроху звикати до мирного сімейного побуту, а жінка вже відчула душевний спокій, щастя тихого життя. Але печатя минувшини лежить на ній, тому любов українки така замріяна й така глибока, що може погубити цю ніжну істоту, котра не годна здолати перепон, поставлених задрісною долею поміж нею та її коханим...»**.

Перегадом на українському корінні й, сказати б, «реалістичності» Квітчиного сентименталізму будуть наголошувати Микола Дашкевич***, Микола Сумцов, Сергій Єфремов****, Василь Бойко***** та інші. «Сентименталізм Квітки, — писав, наприклад, Сумцов, — попри дуже незначні літературні домішки, є тим сентименталізмом, що знайшов своє віддзеркалення в українській народній поезії, а насправді то є реалізм, якщо мати на думці правдиве відображення основної риси національного характеру»*****.

* *Иеремия Галка [Костомаров М.]* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. — С. 386.

** Там само. — С. 384—385.

*** Див.: *Дашкевич Н. П.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к XIX тому Записок Императорской Академии наук. — № 1. — СПб., 1888. — С. 89—97.

**** Див.: *Єфремов С.* Історія українського письменства. Вид. 4-те, з одніями й додатками. — С. 416.

***** Див.: *Бойко В.* Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка. — С. XXXIII.

***** *Сумцов Н. Ф.* Из украинской старины. Г. Ф. Квитка, как этнограф // Сборник Харьковского историко-филологического общества.

Недарма Квітчині образи дуже часто живцем узяті з української уснопоетичної традиції. Ось, приміром, як змальовує письменник портрет Марусі: «Та й що ж то за дівка була! Висока, пряменська, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, наче жарнівки, як одна, на ниточці нанизані» (т. 3, с. 24). Тут усе від української народнопісенної лірики: і ряснота пестливих слів, і усталені порівняння, і сама ідеальна бездоганність ліній, із-за якої ледь-ледь прозирають індивідуальні риси. Це навіть не портрет, а ніби завітчана іконка, парсуна воплощеного янгола. Зрештою, Наум Дрот так і сприймає свою донечку: «...Найбільша милость Божая до нас, грішних, у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий...» А коли Василь, певно, маючи на думці Марусину красу, каже: «Ох, правда, дядечку...», — Наум перебиває парубка: «Цить-бо, Василю, мовчи... Се ти, бачивши її очі, або щоки, і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; Бога небесного зна, і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівити» (т. 3, с. 54). Батько виразно бачить у своїй доньці нетлінну красу «внутрішньої людини». І тут оповідь якимось непомітно перебігає в питомо житійне річище. Не випадково набожні Квітчині герої так полюбляють читати й слухати драматичні історії Христових угодників та часто-густо сприймають світ крізь призму житійного канону, а своє власне життя — як наслідування чину святих: «І великії, і святії мужі, а скільки бідствovali на сім світі!.. Чого ж нам, грішним, тужити, коли біда постигне? Вони через своє терпіння царство заробили; треба ж і нам так робити, як і вони» (т. 2, с. 203). Загалом беручи, можна погодитися з думкою Василя Бойка: «Те, що називали перші критики творів Квітки, перші дослідувачі його творчости, сентименталізмом, наївним ідеалізмом і т. п., дуже мало спільного має з *літературним* сентименталізмом. Ці особливості його оповідань не виходять з факту наслідування модної літературної течії, не завдячують впливові літературних зразків; вони стали результатом його чулого серця, *його власної особи*, яко людини. Релігійне виховання замолоду поклато свою печать на його думку, витворило релігійний світогляд, що позначився на всіх його творах; ця ж релігійність у кращому

Т. XVI: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под ред. Е. К. Редина. — Харьков, 1905. — С. 190.

розумінні цього слова, перейнятість християнською моральною наукою — викликала і його життєву мораль...»*.

Власне кажучи, і тональність Квітчиних елегійних повістей, і їхні основні думки глибоко закорінені в попередній українській традиції. Зокрема, коли йдеться про засади Квітчиного світогляду, на думку неодмінно спадає наука Сковороди. Ще Григорій Данилевський говорив про посутній вплив духовних напучень Сковороди на Квітку**. Ба більше, як стверджував перегадом Василь Бойко, «між філософією Сковороди і світоглядом Квітки можна провести повний паралелізм, що іноді доходить в творах до текстуального збігу»***. Квітка, так само, як і Сковорода, понад усе цінує душевний мир, сприймає серце за своє справжнє «я», а дочасне життя — за театр: «...Усе в нашому житті — комедія. Добре ще, як устигнеш дограти свою роль, а то, дивись, машинерія ослабне, завіса впаде й у найцікавішому місці роль урветься — отоді кепсько» (т. 7, с. 166—167). Та чи не найвиразніше Квітчине «сковородинство» прозирає там, де мова заходить про Божий промисел та про людську «сродність». «Не однакові зірочки на небесах, не однакова і деревня по садкам, — каже героїня «Щирої любові» Галочка. — Не буде вишенька цвісти яблуновим цвітом, їй є свій цвіт. Не прийме березонька липового листячка. Не позбере соловейко другої самочки, як з свого роду. Усьому свій закон, а чоловікові — ще й найбільш того» (т. 3, с. 330). Галочка, немов слухняна учениця Сковороди, говорить тут про Божу «економію», тобто про незбагненну для людського розуму премудру владнаність світу, допасовуючи це поняття до суспільних станів (згадаймо приказку Наталки Полтавки Івана Котляревського, котрий, так само, як і Квітка, був письменником-«сковородинцем»****: «Знайся кінь з конем, а віл з волем»)*****.

* Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка. — С. XXXIII.

** Див.: Данилевський Г. П. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (с 1778 по 1843 г.). — С. 176—177; пор.: Науменко В. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (Биографический очерк). — С. 160; Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки (к 50-тилетию со дня его кончины). — С. 219—220; Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925. — С. 109—111.

*** Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка. — С. L.

**** Див.: Русов А. Какова роль «Возного» в «Наталке-Полтавке»? // Киевская старина. — 1904. — Т. LXXXIV. — Январь. — С. 41—64; Плевако М. Григорій Сковорода й українське письменство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яті акад. М. Сумцова. — Х., 1924. — С. 38—39; Winter E. Byzanz und Rom in Kampf um die Ukraine 955—1939. — Leipzig, 1942. — S. 119.

***** Котляревський І. П. Наталка Полтавка // Котляревський І. П. Повне зібрання творів. — К., 1969. — С. 250.

Прикметний для філософії Сковороди християнський платонізм, що перетворює увесь світ на якийсь божественний театр маріонеток, де сміх і сльози є неодмінними складниками космічної рівноваги та гармонії, розкриває і найглибше єство трагедії Квітчиної героїні. Галочка — справжня іграшка в руках усевладної та примхливої долі. Зрештою, ця дівчина прийшла у світ тільки для того, щоб померти від любові.

Уже на початку своєї повісті Квітка, як слушно зазначив Дмитро Чижевський, пропонує читачеві «сентиментальну варіацію за мотивами промови Арістофана з Платонового “Симпозіона”»: «От як так одна душа другу знайшла, що як сестри собі рідненькі, як серце з серцем здружилося, та вже їм і не можна нарізно жити, треба їм зійтися, треба їм одно одному втіхою і порадою бути. Такі не довго будуть дожидати: скоро зійдуться, мов давнішні приятелі, буцімто були колись укупі, розрізнилися, а тепер знов зійшлися... Так бува меж людьми, усе нарівно, чи вони чоловіки, чи чоловік з дівкою, чи жінки промеж себе. Тут тільки душі себе знають, а до прочого діла нема...» (т. 3, с. 303). Те, що Семен Іванович та Галочка любляться, — не залежить од них самих, бо вони «були колись укупі», тобто були отими спраглими одна одної половинками андрогіна, що про них казав був Арістофан у «Симпозіоні», коли пробував пояснити, чому Бог веде схоже до схожого («*Similem ad similem ducit Deus*», — любив повторювати й Сковорода). Але те, що вони не можуть побратися, від них так само не залежить — сам Бог споконвіку поділив людей на стани. Недаром Галоччин батько, говорячи про «неоднаковість зірочок на небесах», покликається на Біблію: «Адже пам’ятуєте, що Сифа, Адамового сина, рід та звали синами Божими, а Каїнів рід — синами чоловічеськими. Хоч воно і не те, що благородні і прості, як ми тепер зовемо, а усе одні луччі, а другі нижче. З того віку так і пішло... І якби се не було од Бога, для порядку на світі, давно б воно перевелось: давно б Бог, гордим противний, давно б стрєбив і скоренив панство, якби воно було не від нього, а від гордості чоловічеської. Сеє усе баччи, як мені піти против закону і порядку, від Бога даного, і у ваш рід благородний віддати свою дитину, рожденую од простоти і мужичества? Не буде благословенія Божого!» (т. 3, с. 334). Ось тут і пролягає метафізичне провалля. Галочка та Се-

* Čyževskij D. Swedenborg bei den Slaven // Čyževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. — 's-Gravenhage, 1956. — S. 287; поп.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Swedenborg, Kvitka-Osnov'janenko, Dostojevskij // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1947. — Bd. XIX. — S. 354—355.

мен Іванович «сродні» поміж собою, як персонажі Платонового міфа про андрогіна, але «несродні» на театрі людського життя. І їхня «сродність», і їхня «несродність» — від Бога. Байдуже, чи стануть Квітчині герої на шлях метафізичного бунту, чи підкоряться долі — на них усе одно чекає загибель. І Галочка, і Семен Іванович, і Маруся, і Василь — образи трагедійні, бо джерело їхньої загибелі ховається не в них, не в їхніх помилках, переступах чи пристрастях, воно — у незбагнених лабіринтах Божого промислу.

Релігійно-філософський зміст своїх елегійних повістей Квітка-Основ'яненко любить подавати відразу ж на початку твору. Як зазначав колись Юрій Савченко, кожна Квітчина повість «розпочинається поширеною інтродукцією — філософуванням на різні теми людського життя. В будові цих інтродукцій видно засоби риторичних побудовань ораторських монологів...»*. Справді-бо, початки Квітчиних повістей підході до звичайних церковних проповідей. Принаймні їхня морально-дидактична спрямованість є дуже виразною й сильною. А подальшу фабульну частину повісті Квітка розгортає як барвистий образок-ілюстрацію, свого роду риторичний ехемплум до висловленої на початку теми. Так, сюжет «Марусі» покликаний засвідчити ідею марності земного життя людини, його радощів, утіх і насолод; повість «Добре роби — добре і буде» ілюструє євангельську настанову любові до ближнього, а сюжет «Перекотиполя» potwierджує думку про те, що муки совісті є не чим іншим, як внутрішнім Божим судом**.

Оці одвічні питання людського духу набувають у Квітки-Основ'яненка напрочуд яскравого етнографічного колориту, перетворюючись на, сказати б, одвічні питання української людини. Заради цього Квітка використовує і все своє знання нашої старовини, звичаїв та обичаїв, і всі засоби тогочасної української мови, починаючи від неймовірної експресії народних голосінь і закінчуючи прикметними для «котляревщини» школярськими мовними грашками. Ось, приміром, «і ритори, і хвильозохви» Харківського колегіуму разом зі «своїми спекторами, що ходять вже у довгополих халатах і вже з заплетеною косою», ідуть гуртом

* Савченко Ю. До проблеми розповіді в творчості Г. Квітки-Основ'яненка // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори. Т. II / Редакція та примітки І. Айзенштока. Статті І. Айзенштока та Ю. Савченка. — Х., 1929. — С. 416.

** Див.: Зеров М. Квітка й пізніша українська проза (З нагоди 150-х роковин народження) // Життя й революція. — 1928. — Кн. XII (Грудень). — С. 110.

на Гончарівку, аби хоч краєм ока глянути на місцеву красуню Галочку Таранцівну. А комусь із них закортить і «зацепити її, та й не сміє і соромитися, та й навчить другого край себе і скаже: “Доміне Кутієвський! Як буде Галочка бігти мимо мене, то ви пхніть мене на неї, буцім я нехотя її заняв”. Так що ж бо: доміне Кутієвський пхне, доміне Пузановський поточиться, зачепить Галочку, а та швиденько одскочить, як муха відлетить, то доміне — плюхентус у грязентус і закаля свою пикентус (себто по-латинському, як вони, морочачи людей, говорять)» (т. 3, с. 309—310).

Але мовні грашки, звісно, аж ніяк не є тут основними. Глибина ідей, трагедіальність сюжетів та гранична емоційність, яка часом перехлюпує через край, наближаючи Основ'яненкову оповідь до форм чистої лірики, — усе це вимагало від письменника нового слова, порівняно зі словом «Енеїди» Котляревського та його послідовників. І, мабуть, головною заслугою Квітки, як казав Агапій Шамрай, «треба вважати заведення в українській літературі серйозної мови, що у нього прекрасна...»^{*}. Це була справді прекрасна, органічно-народна мова, сказати б, щира слобожанська автентика. Вона, підкреслював Микола Сумцов, «відзначається простотою та чистотою, у ній немає нічого манірного, штучного, саморобного»^{**}.

Слід наголосити, що Квітка був не лише чудовим знавцем української мови, але й гарячим її оборонцем. Він був глибоко переконаний у тому, що намагання необізнаних із нею мудрагелів «довести десяткам мільйонів людей, які розмовляють, пишуть і з насолодою читають своєю мовою», нібито такої мови взагалі не існує, приречені на невдачу (т. 7, с. 322). Ба більше — Квітка радив видавцеві «Отечественных записок» Андрієві Краєвському подавати огляд новинок української літератури окремо від огляду літератури російської, десь «поміж німцями, французами тощо» (т. 7, с. 323), себто визнати українське письменство за цілком самостійну галузь європейської літератури.

Проти недоброчливих російських критиків («цехових зубоскалів») з їхнім сакраментальним: «Штио да штио это невернякано? Мы не понимаем-ста ничаво» (т. 7, с. 328), — Квітка-Основ'яненко спрямував і своє програмне оповідання «Салдацький патрет». Він каже їм те, що сказав борисівський маляр Кузьма Трохимович шевцю Терешку, коли той поліз не в своє

^{*} Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — С. 64.

^{**} Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. Г. Ф. Квитка, как этнограф. — С. 192.

діло: «Швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!» Сюжетний та образний лад цієї «латинської побрехеньки» засновується на старих греко-римських оповідках про славетних малярів, зокрема на анекдоті про Зевксіїв мальований виноград, на який зліталися птахи, й історії про Апеллеса та чоботаря («*Ne sutog ultra speridam*» — «Не руш вище чобіт»). Як зазначав Микола Зеров, саме «ці два мотиви — мотив ілюзії і мотив дотепної відповіді майстра на некомпетентну критику — й поклав Квітка в основу свого твору»*. Утім, розповідаючи про Кузьму Трохимовича, про його мальованого «салдата», про шевця Терешка й інших, Квітка перелицьовує на свій лад щонайменше чотири мандровані сюжети, які беруть початок у XXXV книзі «Природознавчої історії» Плінія Старшого: про Зевксіїв виноград, про Апеллесового коня, намальованого так ловко, що до нього іржали інші коні, про Парразіїв серпанок та про суперечку Апеллеса з чоботарем. За часів бароко ці сюжети мали в Україні, мабуть, не меншу славу, ніж перелицьована Котляревським Вергілієва «Енеїда». Наші письменники XVII—XVIII століть залюбки зверталися до них найперше тоді, коли мова заходила про зрадливість людських чуттів та марність видимого світу. «Люди, що гасають за розкошами цього світу, — писав у книжці «Вінець Христов» Антоній Радивилівський, — схожі на тих пташечок, що зліталися були до Зевксієвих мальованих ягід... та так без жодної поживи й летіли собі геть. Хіба ж не нагадає цей перелесний світ маляра Зевксія?»** Трохи перегадом Іван Максимович тлумачитиме у філософському ключі сюжет про змагання Зевксія з Парразієм: «Була колись суперечка між Зевксієм та Парразієм про те, хто з них ліпший майстер. Зевксієм намалював собі ягоди так гарно, неначе вони й справді на деревах ростуть, аж птахи сідали на них та клювали. Тим часом Парразій виніс картину, нібито накриту прозорчастим серпанком... Тоді Зевксієм, що запишався був від поведінки птахів, попросив, аби Парразій зняв серпанок та й показав, що воно там намальовано. Осміхнувся Парразій,

* *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 54. Інші коментатори так само вказують на ці два сюжети. Див., зокрема: *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-ге, випр. — С. 62; *Пеленський Є. Ю.* Григорій Квітка-Основ'яненко. — С. 5—6; *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. — К., 2003. — С. 392; *Кирилюк Є.* Іван Котляревський. Життя і творчість. — К., 1981. — С. 191—192; *Лімборський І.* Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм. — Черкаси, 2006. — С. 254.

** *Радивилівський А.* Вінець Христов. — К., 1688. — Арк. 292.

і Зевксії, зрозумівши свою помилку, вкрай засоромився й почав славити переможця... Тож не варто завжди довіряти почутому й побаченому, часом то тільки омана, адже чуття зраджують нас*». А ось як була змальована суперечка Апеллеса з чоботарем у відомій почаївській книжці «Зерня Божого слова»: «Славний маляр Апеллес мав звичку виставляти свої картини там, де збиралося багато людей; так він хотів дізнатися, чи нема бува в тих картинах якого ганджу. І коли одного разу чоботар ганив щось у зображенні чобіт, Апеллес терпляче його слухав, але коли чоботар почав ганити образ, пішовши від чобіт угору, тоді Апеллес образився й сказав: “Чоботарю! не лїзь вище чобіт”»**.

Як бачимо, для того щоб написати «Салдацький патрет», Квітці не конче треба було звертатися безпосередньо до «Природознавчої історії» Плінія Старшого, як гадав Микола Петров***, — він міг легко скористатися з популярних сюжетів української барокової літератури. Письменник просто розмальовує їх соковитими фарбами слобожанського ярмарку. Тут ніби оживають колоритні персонажі старовинного вертепу. Ось моторна й завзята Явдоха Колупайчиха верховодить своїми бублейницями, палянишницями й тими, що «кухликами пшоно, а ложками олію продають», ось щасливий до нестями чумац Матвій Шпண் частує всіх горілкою й, наче мала дитина в калюжі, пританцьовує в шерітвасі з дьогтем, ось старий циган «знай божиться і жінкою, і дітьми та проклина свою душу, і батька, і матір, а усе затим, щоб стару, сліпу, сапату й з вибитою ногою кобилу продати замість молодой, здорової», ось москаль поцупив у роззявкватих хазяїнів «повнісінький мішок груш та й преть його, мов своє», ось по-святковому вбрані дівчата вихиляються, «як тії пави», а ось і «парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники, гончарі і зо усякого ремества бурлацтво»... А що вже добра: тут — «терта кабака і тютюн у папушах; а там — залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі і усе, чого треба. А тут вже — лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня... кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплики... А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, баеві юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жи-

* Максимович І. Оѣтров, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. — Чернігів, 1708. — Арк. 24—24 (зв.).

** Сімя слова Божія. — Почаїв, 1772. — С. 226.

*** Див.: Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — С. 99.

ночкі очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники, і шиті і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики... аж утомилися, розказуючи. Чого то там не було!» (т. 3, с. 11—14).

«Салдацький патрет» розпочинає шерех жартівливих українських творів Квітки-Основ'яненка, найбільшим та найпопулярнішим серед яких є повість «Конотопська відьма» (1833). Тут, за словами Івана Франка, наш письменник подав «незрівняний майстерний малюнок старих козацьких порядків, може, з половини XVIII віку, в новочаснім сатиричнім освітленні»*.

Ця, на перший погляд, неймовірна й безглузда історія купільного розпізнавання відьом, як підкреслював сам Квітка в листі до Петра Плетньова, засновується «на розповідях старожилів» (т. 7, с. 214). Та й українські судові акти XVIII століття переконливо засвідчують правдивість Квіткиного сюжету. Наприклад, у 1709 році набожний люд добряче-таки «покупав» шляхтянку Яворську, яка була запідозрена в чаклунстві. Бідолашну жінку роздягли догола, по-особливому зв'язали (великий палець правої руки було прив'язано до великого пальця лівої ноги, і навхрест), проділи між зв'язаними кінцівками мотузку та й почали опускати на блоках у воду. Оскільки жінка тонула, то «милосердні судді визнали її невинною». Зрештою, топлення «відьом» не було чимось несусвітнім навіть за часів Квітки-Основ'яненка. Автор «Конотопської відьми» стверджував, що одна поміщиця із сусідньої губернії під час страшної посухи 1833 року відродила цей подиву гідний «обичай» (т. 7, с. 214).

Отож, узявши за основу почуту від старих людей реально-фантастичну історію конотопської відьми Явдохи Зубихи, Квітка чудесно змалював у сміховинному ключі «туди та дні» козацької старшини за часів Гетьманщини. Власне кажучи, на передньому плані перебуває тут не конотопська відьма, як можна було сподіватися, зважаючи на назву повісті, а пан сотник «прехваброї Конотопської сотні» Микита Уласович Забрюха та велемудрий сотенний писар Прокіп Ригорович Пістряк. І оці двоє, і решта персонажів Квіткиного твору анітрохи не нагадують старих українських козаків-лицарів — залишилась одна тільки козацька машкара, за якою приховується як не «глумленіє пиянственное»,

* Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Л., 1910. — С. 89.

** Див.: Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. Г. Ф. Квитка, как этнограф. — С. 207. Слід сказати, що і в Європі судові процеси над відьмами були припинені аж наприкінці XVIII століття, за часів Великої французької революції.

так «глу́мленіє з молодицями». Наприклад, «сму́тний і невесе́лий» (після отриманого від хорунжівни Олени гарбуза) конотопський сотник Забр'юха вперше постає перед читачем ось таким: «голова йому нечесана, чуб непідголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки...» (т. 3, с. 131). Тож не дивно, що замість того, щоб вести свою «прехвабру» сотню до Чернігова, пан сотник за порадою хитрого писаря заходився топити в ставку жінок. Отак і розпочалася історія про те, як помстилася конотопська відьма Явдоха Зубиха своїм кривдникам — сотникові й писареві, пошивши їх обох у дурні. У цьому динамічному й цікавому сюжеті неабияку роль відіграє народнопоетична фантастика. Тут і чаклування, і перевертні, і чудернацький лет пана сотника над Конотопом на манір гусака: «усі ж то позадирали голови і дивляться, як пан Забр'юха, мов птах який заморський, летить попід небесами: руками бовта, мов крилами, черкеска йому роздувається, ногами дрига, шаровари напужились, сам употів, ніби у гарячій бані, і летить, і кричить, і де заздрить на землі чоловіка, то скільки є голосу пити просить. Сеє бачачи, старі люди плюють, жахаються, жінкі голосять з переляку, а малим дітям не одному довелось переполох виливати» (т. 3, с. 172).

«Конотопська відьма» має дуже струнку композицію: чотирнадцять розділів та «закінченіє», тобто епілог. А кожен розділ повісті розпочинається підходящими фразами: «Сму́тний і невесе́лий сидів собі на лавці...», «Сму́тно і невесе́ло було раз уранці...», «Сму́тний і невесе́лий, надувшись, як той індік перед індичками...», «Сму́тна і невесе́ла ходила по своїй хаті...», «Сму́тна й невесе́ла, прокинувшись, сиділа на ліжку...» тощо. Ця грайлива анафора не тільки надає тексту повісті змістовно-формальної єдності, а ще й виконує роль своєрідного камертона сміху. Власне кажучи, Квітка майстерно використовує тут найрізноманітніші засоби комічного, від промовистих імен головних персонажів (Забр'юха означає «захвиськаний, нечупаха», а Пістряк — «прищ») до блискучих стилізацій під барокову українську слов'янщину, тобто під «мову з письма». На «мові з письма» Квітка-Оснóв'яненко будує тут цілі сцени. Досить пригадати хоч би колоритний діалог Забр'юхи та Пістряка про страхолюдну Солоху:

— Що то за проява стоїть?

— Мню, — каже писар, — яко сія єсть єдиная із семидесяти дщереі царя Ірода, їх же він, окаянный, породи погуби ради рода християнського. Єдина суть лихорадка, другая лихоманка, третя

трясця, четверта напасниця, п'ята поганка, і прочіі, їм же ність числа. Аз же мню...

— Та не мни-бо, пане писарю, а кажи діло. Чи це перевертень, чи се вона справді така?

— Єй, господине! Єгда воззрю на неї умними очима, то зрю... превелеліпную дівцию; єгда же разсмотряю її гріховними, плотськими очима, то обрїтаю її їз'їдомою паршами паче усіх мерзостей усього лица землі (т. 3, с. 185).

У цьому епізоді Квітці вдається очуднити і характерні прикмети староукраїнського «високого» синтаксису з його повторами, градаціями, антитезами тощо, і моду наших барокових письменників говорити не «ясно», тобто не прямо, а «фігуратно», за допомогою всіляких «притч», повсякчас покликаючись при тому на Святе Письмо, і навіть звичку старих українських авторів дивитися на світ «очима серця»...

* * *

Від того часу, як з'явилися «Малороссийские повести...» Квітки-Основ'яненка, він став, за словами Миколи Зерова, «природним спілником харківської і не-харківської літературної молоді української, загальновізнаним її шефом»*. Недарма ж молодий Тарас Шевченко у своєму посланні «До Основ'яненка» називає Квітку і «батьком отаманом», і «сизим орлом». Зі свого боку, Квітка справді по-батьківському ставився до нашого геніального митця. Він, скажімо, докладно пояснював Шевченкові, що та як має вдягти на себе натурниця, аби з неї можна було змалювати українську дівчину, а ще надсилав йому до Санкт-Петербурга по-нашому вбрану ляльку, бо на ній «лучче буде усе видко» (т. 7, с. 301). Квітка дуже делікатно дає молодому художникові поради навіть стосовно того, якою б мала бути композиція картини: «...Що ви знайшли *граціозного*, як письменні кажуть, коли дівка Богу молиться? Вона не буде у своїм наряді молитися. Вона усе з себе позніма, гарненько посклада та у одній льолі і стане молитися... Як знаєте, се ваше діло, а чи не граціозніше було б, якби наша дівка та йшла з відрами з водою вже, чи впам'ятку вам, як та вона манірно і йде, як вихилється... Ну та ви усе лучче знаєте. Мені вас не учить» (т. 7, с. 301—302). Натомість

* *Зеров М.* Квітка й пізніша українська проза (3 нагоди 150-х роковин народження). — С. 105. Значно раніше Володимир Науменко писав, що Квітка «примкнув до цього нового покоління, і так примкнув, що тут-таки став ніби його ватажком...» [*Науменко В.* Григорий Федорович Квітка, как малорусский писатель, перед судом критики // Киевская старина. — 1893. — Т. XLII. — Август. — С. 251].

Квітка був у захваті від Шевченкового «Кобзаря». Особливо йому припала до душі поема «Катерина». «А що «Катерина», — писав він Шевченкові 1840 року, — так так що Катерина! Гарно, батечку, гарно! Більш не вмію сказати... Списав і я «Сердешну Оксану», от точнісінько як і ваша «Катерина». Будете читати, як пан Гребінка видрюкує. Як то ми одно думали про бідних дівчаток...» (т. 7, с. 267).

Тим часом якраз Квітчина «Сердешна Оксана» могла й напшовхнути молодого Тараса Шевченка на створення поеми «Катерина». Справа в тому, що ще наприкінці 1830-х років Квітка разом з Гребінкою задумали видавати при «Отечественных записках» україномовний додаток. Цей намір так і не був утілений у життя. Тоді 1841 року Гребінка надрукував зібрані матеріали як альманах «Ластівка». У підготовці альманаху посильну участь брав і Тарас Шевченко. Отож він міг читати Квітчину «Сердешну Оксану» ще в рукописі. А вже напевно історія сердешної Оксани була в нього на думці, коли він писав на засланні повість «Наймичка». Епізод, в якому Лукія хотіла занапастити своє дитя, відзначав Іван Франко, «свідчить про сильне враження, яке зробила на Шевченка Квітчина «Сердешна Оксана». Деякі місця цього епізоду виглядають як парафрази аналогічних місць Квітчиною повісті, а пам'ятна майстерська сцена, де Оксана нічю копле гробик для своєї живої дитини, послужила й Шевченкові мотивом до вельми патетичної і зворушливої картини»*.

Утім найбільше враження справила на Шевченка таки «Маруся». Саме вона розкрила перед ним усю правду, доброту та красу Квітчиноного серця, дарма що Шевченко ніколи не бачив старого харківського повістяра: «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша «Маруся» так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю»**. Так думав геніальний художник і поет Тарас Шевченко, так думали і ті звичайні читачі, які казали Квітці, що його епітафією мають бути слова: «Він написав “Марусю”».

Леонід Ушкалов

* Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка // Франко І. Твори: В XX т. — К., 1955. — Т. XVII: Літературно-критичні статті. — С. 113.

** Шевченко Т. Твори: У 5 т. — К., 1971. — Т. 5: Щоденник. Вибрані листи. — С. 227.

МАРУСЯ

*Посвяцяецца
Анне Григорьевне Квитке¹*

Часто мені приходзіць на думку: чого б то чоловікові так дужэ пристрашчатыся на сім свеці до чого-небудзь, не то щоб до якой вешчы, а то хоч би і до наймилішых людзей: жінкі, дзіточок, шчырых прыятелів і другіх? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім свеці вічні? І што ё у нас, хоч скотінка, хоч хлібець на току, худобонька, у скрыньці, так сьому так усе без порчкі й буці? Ні, нема тут нічога вічнаго! Та й ми самі што? Сьгодні жив, завтра — што Бог дасть! Адзе ж живучы прамеж людзей, тількі і чуеш: там дзвоняць по душы, там голясяць по пакойніку, там справляюць старцам абід... Што в Бога день тобі гаворыць: ось той недуж, той вмира, а той вмер... Ты і не оглядышыся і незчуешся, як зоставсь сам собі на свеці; хоч і з людзьмі, і прамеж людзей, та ба! Усе тобі або не такі прыятелі, якіх паховав, або і зовсім не звясні; та воно тобі усе равно, што блукаеш у дрэмчому лісі! Ось стань про прыятелів згадуваць, то уся твая пісня на адін лад: от з тым ми хлопцамі булі — і вже він вмер, а з тым до школы укупі ходілі — і той вмер, з тым парубкавалі — і той вмер; і сей, і той, і той, і сей, усі повміралі. Коці ж се так ё, так і пам'ятуй собі добра, што не забудуць і тебе на сім свеці, озьмуць і не будуць пятацісь: ці хочеш до гурту, ці ще б, можа, погуляв?

А пілька такої думкі чого ж бі нам, невічным, та пристрашчатыся до уременнаго? Чому б так не робіць: наградів тебе Бог шастям, што бацько й маті твої живуць пры тобі і дякуюць добрым словам, што ты іх пры старості і кохаеш, і поважаеш, або жінкою, до тебе доброю, послушною, хазяйкою невсіпушою, або діточкамі пакірніма та слухнянымі — хвалі за се Бога і лягаюці, і устаюці, а іх шануй і кохай, і для ных не жалій не тількі ніякіх трудів, худоби та, коці нуджа звеліць, душу свою за ных положи, распінайся, умрі за ных,

та усе-таки пам'ятуй, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік, — чи цар, чи пан, чи архирей, чи салдат, чи личман². Коли отець наш милосердний кого з нас покличе, проводжай з жалем, та без укору і попрьоків; перехрестись та й скажи, як щодня у «Отченаші»³ читаєш: «Господи, буде воля твоя з нами, грішними!» І не удавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила: бо гріх смертельний накликає на себе не тільки смерть, — і саму болість, хоч би яку-небудь: бо, не поберігши тіла, загубиш і душу на віки вічні! Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьгодні, а тебе заховають завтра; і усі будемо укупі у Господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне.

Ще ж і се ми думаємо, що як постигне кого-небудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї або і родичів, то буцімто сеє чоловікові приходить за його гріхи й неправди прежні. Ні, не так се є! Ось слухайте лишень, як нам панотець у церкві чита, що Господь небесний нам як отець дітям. А після сього не гріх нам буде і таке примінити: от зберуться діти на вулицю грати та будуть промеж ними шалісливі, та усе б то їм, замість іграшки, битись та лаятись, а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна і що усяк її може зобідити. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не перейняла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе, і, щоб воно за товариством не скучало, посадить біля себе, та й приголубить, і поніжить, і чого воно забажа, усього їй дасть. Пожалуй, хлопці, що на вулиці zostались, не знаючи, яке добро тій дитині у батька, будуть жалковати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отця дуже-дуже добре! От так і небесний наш Отець з нами робить: бережить нас від усякої біди і береть нас прямісінько до себе, де є таке добро, таке добро... що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так думаймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Так же і розсуди: який батько покине овсі діток, щоб без науки ледащіли? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить та по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то Отець небесний, що милосердію його і міри нема! Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому! А після сього

не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи! навчи мене, грішного, як сполнять волю твою святу!» — то й побачиш, що опісля усе гаразд буде.

Так робив Наум Дрот...

От його-то постигла лихая біда! Що ж він? Нічого. Хвалив Бога і з тим прожив вік, що не вдався в тугу; а письменний не стерпів...

От як се було.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви? так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, — він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і приньметься за діло: коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі й совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і посилає. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що, було, Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється, достає і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її скільки міг і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили Бога за його милості.

Ув однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Так що ж? Настя, як здума про се, то зараз у сльози та вголос; а Наум перехреститься, прочита «Отченаш», — то йому і стане на серці веселіш і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду, або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудовати.

Оттим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому то воно, каже, після нас достанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй, було, і каже: «Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок, діткам зостанеться, а не дасть — його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше,

усе Боже. Достанеться наше добреє доброму, він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний пом'яне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худобі: вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана зна, чим підштрикнути; молися Богу, читай «Ізбави нас од лукавого»⁴, то усе гаразд буде».

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обоє, і Наум і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще малесеньке було, а знала і «Отченаш», і «Богородицю»⁵, і «Святий Боже»⁶, і половину «Вірую»⁷. А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома й каже: «Мамо, піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічку, а другий старцю божому подати». І в церкві вже незапустеє і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху. Та що то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї, як смоль, чорніі та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків двадцять буде, коли і не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кільці зверху камінець червоненький... так так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застєбнеться під саму душу,

щоб нічого сінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш тільки, дивлячись на таких!

Не так було у нашої Марусі, Наумової та Настині дочки, ось що я розказую, а її, знаєте, звали Марусею. Що й було, то й було, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все-таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів там не було? Батечку мій, та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, — ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички. От така як вийде, та що і твоя панночка! Іде як павичка, не дуже по усім усядам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: «Здрастуйте, дядюшка!» або: «Здорові, тітусю!» І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласково заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну, не знаю! Вона й не лягатиметься і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, — хто її зна, як то вона там згляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покірна.

На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було, мати стане їй казати: «Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала». Так де ж! «Лучче я, — каже, — на те місце, упоравшись, так ляжу спати і зате раньше устану, заміню твою старість: обідати наварю і батькові у поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота та, гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й я там була! Нехай їм виясниться, не піду!» А про вечорниці так і не споминай! Було, і других дівчат відводить, та аж плаче, та про-

силь: «Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на тее прокляте зборище! Та там нема ніякогісінького добра; там усе зле та лихее! Збираються буцімто прясти, та замість того пустують, жартують та вчаться горілку пити; від матерів курей крадуть та туди носять, та ще й таке там діється, що сором і казати. Чи мало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч би і Явдоха, і Кулина, і Пріська. Адже ж і піп панотець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивітеся ж — і на мене: от я дома більш усіх вас напруду, чим ви, ходячи».

Оттак, було, говорить-говорить, то, гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі і зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люди, а найбільш матері. А там опісля нечистий таки вп'ять силу озьме, підщюкне й потягне низку добру до погібелі.

Тільки, було, наша Маруся уряди-годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти мов скажена, як усі роблять; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею, було, ніколи не поспішиться.

Оттак раз, на Клецькій неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Против дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу, хто-хто два, та й лакей з панського двора, і той п'ять шагів положив, що усі здивовались, а Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі витяг капшучок, а там-таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав, та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!.. Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулись, а дружки аж і співати перестали. А він собі і дарма: потряс патлами та за ложку і став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От, сидячи за столом, як вже поприняли страву, давай тоді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її де ні просять, ніколи не хоче: «Нехай, — каже, — другі сідають, а мені і тут добре».

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на приклади — поперед усіх: тільки його й чути, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би півслова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісенок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і зостався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і як подивиться на Василя, так так її його жаль стане! А чого? І сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озьме, і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожухами вкрив і гарячим збитнем напова. От мерщій і відвернуться один від другого, і, бачиться, і не дивляться; то й, гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і вп'ять і ззирнуться меж собою.

Думає сердешна Маруся, що, мабуть, се з очей її стало, та й каже собі: піду лишень додому; так думка така нападе: «Он той боярин, що у синім жупані, чи він чи недуж, чи що? То як піду, то щоб він ще гірш не занедужав, і ніхто йому не поможет; бач, як жалібно дивиться на мене і буцімто й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля! Добре, добре, зостанусь!»

А Василь собі нудить світом і не зна, на яку ступити. Розчумав трохи, що бояри цятаються, та й дума: «Ке лишень, поцятаюсь я он з тою дівчиною, що сидить смутна, невесела». Тільки сердека протягнув руку, так неначе йому хто шеп-

нув: «Не заньмай її, ще розсердиться; бач, яка вона одягнута та пишна! Се, мабуть, міщанка; вона з тобою і говорить не захоче». Поблідніє наш Василь та вп'ять і похмуриться. Далі збиравсь, збиравсь, та як дружечки дужче почали співати, а весільний батько з матір'ю частіш стали горілочкою поштувати, і піднявсь гомін по хаті, він таки хватив у жменю горіхів та до Марусі: «Чи чіт, чи лишка?» Та як се промовив, так аж трохи не впав із ослона на спину: голова йому закрутилась, в очах потемніло, і нестямивсь овсі.

Та й Марусі ж добре було! Як заговорив до неї Василь, так вона так злякалась, як тогді, як мати на неї розсердилась; а се тільки одним один раз і було на її віку, як, принісши вона від річки плаття, загубила материну хустку, що ще від її покійної матері, так за те-то на неї мати сердилась, було, і хоч не довго, та вона, крий Боже! — як, було, злякалась. Отже, і тепер так їй було прийшло: якби можна, скрізь землю б провалилась або забігла куди, щоб і не дивитись на сього боярина. Та й що йому казати? Як скажу «нечіт», то він подума, що я чванна і не хочу більш з ним цятатись, а він так, чи смутний, чи сердитий, а тільки жалко на нього дивитись. Скажу «чіт». Що ж? Як стала силоватись, щоб промовить слово, так ні жодною мірою не може сказати: губи злиплись, язик мов дерев'яний, а дух так і захватило. Дивиться, що й Василь з неї очей не спустить і горіхи у жмені держить, і жде, що вона йому скаже; от їй його жалко стало, на велику силу, та тихесенько, так що ніхто й не чув, промовила: «Чіт!» — та ззирнулась з ним. І сама вже нестямилась, як узяла з Василевої жмені горіхи, та як схаменулась, як засоромилась!.. Крий Мати Божа!.. Аж ось, на щастя їй, крикнув дружко: «Старости, пани підстарости, благословіте молодих вивести із хати, надвір погуляти!» Тут і усі рушили із-за стола та, хто куди попав, мерщій надвір, дивитися, як будуть танцювати. От і Марусі і Василеві неначе світ піднявсь, полегшало на душі, вийшли й вони з хати.

Троїста музика гра, що є духу: риплять скрипки, бряжчать цимбали, а замість баса сам скрипник скрізь зуби гуде та прицмокує. От і розколихались наші дівчата: вийшла пара, а там друга пішли у дрібушки. Ніжками тупотять, підківками бряжчать, побравшись за рученьки, виворочуються, то вп'ять розійдуться, та як утінки плавно плывуть, тільки головками поводжують; то вп'ять у дрібушки... Вже й потомились, вже і хусточками утираються, вже б їм і годі, вже і другим хочеться

потанцювать... так що ж бо? — музика гра та й гра! Вже одна із дівчат, Одарка Макотрусівна, ледве ноги волочить, піт з неї так і тече, притьмом просить музику: «Та годі-бо, дядьку!.. та перестаньте-бо... ось уже не здужаю!» Та що ж? Музика гра та й гра!.. Далі скрипник закінчав і пити скрипочкою попросив... От дівчатам годі, поклонились музиці і пішли до гурту.

— Ану, горлиці! — гукнув з кучі Денис Деканенко, розтовкав людей кулаччям, потяг до себе з кучі Пазьку Левусівну і став з нею і дожидається, поки почастьють музику. Розставив ноги, у боки узявся, шапка висока, сірих смушків, з червоним сукняним верхом, набік йому похилилася, усами поморгує, на всіх погляда й приговорює: «Отже, узявся танцювати, та, може, і не вмію! Повчитись було у кривого Хоми, що на дерев'янці ходить». Як се почули люди, так і зареготались. Кузьма, таки старий Коровай, той і каже: «Оттак! Оттой навчить добре, сам ходячи на одній нозі». А Юхим Перепелиця сміявся, сміявся, аж йому сльози потекли, та й каже: «Отцей не вигада! Ну, вже так!» А Денис стоїть, неначе і не він, і не всміхнеться.

Напившись горілки, музика і вчистила горлиці. Як же розходивсь наш Денис, так що батечки! Там його морока зна, як то мудро тогді танцював! Як же вдрав навприсядку, так ногами до землі не доторкується, — то поповзе навколішки, то через голову перекинеться, скакне, у долошки плесне, свисне, що аж у вухах залящить, та вп'ять в боки, та тропака-тропака, що аж земля гуде; а там стане викидовати ногами, неначе вони йому повиломлювані; а далі підскачить та вп'ять навприсядку, та около Пазьки так кругом і в'ється та приговорює:

Ой, дівчина-горлиця,
До козака горнеться;
А козак, як орел,
Як побачив, та й вмер...

Добре було Денисові так бришкати без Василя; а той би його заткнув за пояс чи у танцях, чи так у речах або в молодстві, бо він собі був на те уродливий. Коли, було, озметься за танці, так і не кажи, що годі: перетанцює яку хоч музику; коли ж підвернеться до дівчат, то вже ні на кого більш і не дивляться, тільки на нього і його одного слухають, а на опрочих плюють; коли ж підсяде до старіших та стане

загинати їм свої баянтраси, так усі, і старі і молоді, сидять та, пороззявлявши роти, слухають хоч до пізньої ночі.

Такий-то був наш Василь до сього часу. Тепер же він мов остуджений. Вийшовши з хати, де б то йти до гурту та, взявши дівчину, туди б і собі танцювати; ні, пішов собі, сердека, стороною від людей, схилився на пліт, та й дума: «Що се мені сталось? Таки нічого не чую, нічого й не бачу, тільки одну сю чорняву дівчину! Вона в мене і перед очима, і на думці!.. Чому ж не займу її? Але! Бачиться, і не смію або і боюсь, щоб і не розсердилась... Я як здумаю, що вона на мене мусить розсердитись, і коли підйду до неї, то вона відвернеться від мене і прожене, то від сії думки і світ мені немилий, і сам не знаю, що з собою робити!.. Пішов би й додому, так оттут неначе прикований. Нудно мені на сее весілля і дивитись; а очей не відведу від тієї хати, що он на приспі сидить моя дівчина та щось з подругою розговорює та, чи мені так вже здається, чи таки справді, що на мене поглядають, може, про мене...»

— Чого так зажурився, Семенович? — сказав йому Левко Цьомкал, підстарший боярин, та й вдарив його по плечах. — На дівчат заглядівсь, чи що? На лиш, потягни люльки, то повеселішаєш, та й ходім танцювать. Бач, які бойкі дівчата з города понаходили.

— Не хочу люльки, — каже Василь, — трохи не вона мені і завадила. Так щось нездорово! Або оце додому утікати, або що? Кінчай тут за мене порядок.

— Цур йому, — каже Левко, — ще погуляймо. Мабуть, чи нема тобі чого з очей? То проходись по вулиці, воно й минеться; або йди, лучче усього, та подивись, як дівчата танцюють. Ну, що вже Кубраківна вдрала, так там вже за всіх. Що за танцюра! Та й дівка, брат, важна! Коли б до осені не втекла, то не мине моїх рук.

Мов лихоманка стрепенула Василя; поблід як полотно та аж руками схопивсь за коляку, щоб не впасти від журби. Він-бо думав, що се його дівчину Левко вихваля; бо, звісно, коли хто котру любить, то й дума, що вона і усім така хороша і люб'язна здається, як і йому. Послухав трохи чмелів, далі схаменуясь і на хитрощі піднявсь, давай його випитувати.

— Ке Кубраківна? — каже. — Чи не та чорнява, що повна шия намиста з хрестами? (Себто Маруся.)

— Ні, — каже Левко, — нам до тієї далеко. Моя, он бач, русява, що трошки кирпатенька, у світі та рушником підперезана.

Полегшало нашому Василеві; аж здохнув; і очиці як ясочки заграли, як почув, що не його дівчину Левко любить. Тепер йому дарма і Кубраківна, чи тут вона, чи де, а давай мерщій допитуватись про свою та й каже Левкові:

— А то про яку ти кажеш, що до неї тобі далеко? Хіба тут є попівна або прикажчиківна?

— Ні, — каже Левко, — тут усе наші рівні; а я кажу про нашу Марусю.

— А що ж то за Маруся? — спитавсь Василь та й очі понурив у землю, буцім йому і дарма, а у самого не тільки що вуха, та що то, усяка жилочка неначе слуха; а він, сердешний, і дух притаїв, і боїться, щоб ні жодного словечка не прослухати, що йому буде Левко розказовати.

От і почав йому Левко про Марусю казати усе, що знав: і чия вона дочка, і який її батько багатий, і як він свою дочку кохає; а далі й про Марусину натуру: як вона усіх жахається, що ніхто її не бачив не тільки щоб на вечорницях або у колядці, та й на вулицю, і на Купала, і ні на які ігри не ходить; чи така вже собі пишна або, може, несмілива; а що роботяща! і на батька, і на матір, і на себе пряде, шиє, миє, і сама усе одна, без наньмички, і варить, і пече; а мати сидить, ручки склавши.

Не пішла ж і Маруся до танців, а сіла собі, сумуючи, на приспі біля хати та ті горішки, що узяла у Василя, усе у жмені перемина та назирцем за Василем погляда. Що ж у неї на думці, того й сама не розбере. То часом стане їй весело, так, що зараз бігла б до матері та й приголубилась би до неї, то вп'ять засумує, і слізеньки хусточкою обітре, і бажа батенька, щоб розвів її тугу; то всміхнеться, то засоромиться; і дума, щоб то й додому іти (так було попереду усе робила: чи посидить, чи не посидить на весіллі з друзками, та мерщій і додому), та як розглядить, що треба побіля Василя іти, та й передума. А сього вона й сама не знала, що в неї на думці було: «Коли б оттой парубок прийшов та поговорив би зо мною, то неначе б мені на душі легше стало». Як же тільки подумала об сім, та як засоромиться! Почервоніла, як калина, закрилась рученьками і голову похилила.

Отто й прийшла до неї Олена Кубраківна, перетанцювавши, та й сіла біля неї віддихати.

— Чого ти, Марусю, так сидиш? Чи плачеш, чи що?

— Ні, не плачу, — каже Маруся; і говорити б то, і замішалась, що й не знає, що й казати. — Отсе їм, — каже, — мочені кислиці, та було подавилась. А ти чого так засапалась?

— Та перетанцювалась собі на лихо, — каже Олена. — Як попав мене он той боярин, так усе крутив, крутив, поворочував мене, поворочував, а тут ще, на лихо, музика не перестає; так не тільки ноги, та й руки болять, і голова крутиться. Та вже ж і танцюра! У нас такого і на усій слободі нема. Я казала своїм хлопцям, щоб приводили його до нас на вулицю.

От Маруся трошки й зрадувалась, що, може, Олена зна того парубка, що їй так у душу запав, бо й вона на свій пай думала, що вже краще її парубка і на світі нема і що се його вона так вихвала. От і давай про нього випитовать:

— А який же боярин, чи не старший?

— І вже старший, — забормотала Олена, — сидить собі як понура, ні на кого і не дивиться і дівчат ні котрої не заньме. Нехай лишень сядуть за стіл, вже не я буду, щоб не приспівала йому:

Старший боярин — як болван:
Витріщив очі, як баран.
Обручами голова збита,
Мочулою свитка зшита,
Личком підперезався,
У бояри прибрався.

От як йому приспіваю. Нехай зна і наших дівчат. Він, може, дума, що селяни не вміють танцювати? Ну-ну! Ще його батька навчать.

— А може, він і не вміє? — спитала Маруся, а сама закривалась рукою, щоб не бачила Олена, як вона від сього соромиться.

— Хто? Василь не вміє? — аж скрикнула Олена.

— Та я й не знаю, чи він Василь, чи він хто; і чи він вміє танцювати, чи не вміє, я не знаю; та й його зовсім не знаю.

Сказавши сеє, Маруся і схаменувалась, щоб не замовчала Олена про нього розказувати; бо їй кріпко хотілось знати, хто він і відкіля; і тільки що хотіла випитати, аж тут Олену

розносило з своїм боярином: давай вп'ять жаліться, як він їй руки повикручував, як її вморив, і се і те, і довго усе про нього говорила.

Довго слухала Маруся і не знала, як Олену і спинити, бо та радесенька була хоч до вечора товкти про свого боярина. Далі, буцімто не второпала, про кого вона розказує, та й каже:

— Приспівай же йому вже добре, та добре.

— Та се не йому! Хіба не чуєш? — крикнула до неї Олена. — Се я Василеві хочу приспівати.

— Та що там за Василь тобі дався? — каже Маруся. (А се вже у дівчат така натура, що котра якого парубка полюбить, то знарошне стане корити, щоб другі його похваляли.) — От, не видала твого Василя, — каже, — відкіля він тут узявсь? І з якої слободи забрів сюди?

— Але! Мабуть, чи не з слободи! Він з города, він свитник, коли чула. Та що вже за завзятий! Вже де появиться, то усі дівчата коло нього. І танцювати, і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же! Бач, як вихилиється, за тин держачись! Спина так і гнеться, неначе молодий ясенюк, а з виду як намальований: очі йому як зірочки, а патли так і мотаються: бач, по-купечеському...

— Мабуть, ти його любиш, так тим і хвалиш, — ледве промовила Маруся, ховаючи очі у рукав, а сама як на вогні горіла від Олениних розказів.

— Потурай, що люблю! Пожалуй би, любила, так він на таких і не подивиться. Кажуть, що його хазяїн та хоче його у прийми узяти, а дочка красива та й красива і дуже багата. Він і сам ма копійчину: адже ти бачила, що й за шапку та викинув аж гривеника; оттак і усюди він робить. Вже якби не було...

Тут підбіг Денис та й потяг Олену до танцю за рукав. Вже вона його і лаяла, і кулаччям у спину товкмачила, так нічого і не зробила: потяг та й потяг. А їй пильно хотілось з Марусею посидіти та про парубків наговоритися.

Зосталася Маруся сама. Узяли її думки та гадки: а як згадала, що Олена казала, що його хазяїн та бере його у прийми і що віддає дочку і красиву, і багату, та й зажурилась! Схилила головоньку на білу ручку, а слізеньки з очиць так і капотять! От оберла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: «Ох, лихо мені тяжке! Лучче б я його не бачила!.. Як-

то мені його забувати? Тим-то городянські дівчата... у них і парубки свої, не такі, як у нас, що ні на що і дивитись... Піду швидше додому (а сама ні з місця), стану поратись, робити, то, може, й забуду! Так-то й забуду! Ох, доленько моя лихая!.. Тепер сих горішків ніде не подіваю, так при собі й носитиму, більш ні на що, тільки на пам'ять. Хоч би на сміх вони мені сказали...» Та, сеє думавши, потрясла у жмені горішки та голосно й промовила: «Чи він мене любить? Чіт чи лишка?»

— Чіт! і любить тебе від широкого серця! — обізвався Василь, що вже давно стояв біля неї і дививсь на її смуту, та не знав, як зайняти.

— Ох, мені лишенько! — скрикнула Маруся і стрепенулась, як тая рибонька, ускочивши ув ятір. — Хто такий? Про кого ви говорите? — пита й сама не зна, для чого і об чім.

— Той тебе любить... про кого... ти думала... — казав Василь, задихаючись від несмілості і з ляку, як почув, що вона ма когось на думці.

— Та я... ні про кого... не думала... я так... — сказала бідна дівка та й злякалася гріха, що зроду вперше збрехала; а опісля й каже: — Хто б то мене й полюбив?..

— Марусю, Марусю! — каже Василь, тяжко, від серця здохнувши; та й вп'ять насили дух перевів і каже: — Я знаю такого...

— Марусю, Марусю! А ходи-ке сюди! — так кликнула її та ж Олена. Маруся ні жива ні мертва! Злякалась того, що Василь став з нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона з чужим парубком розговорює, а опісля і сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно і жалко, і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить; а їй би хотілось, щоб він їй сказав, що він сам її любить. От як злякалась, скочила з місця та й не може і ступити: а Олена знай її кличе: «Та йди сюди, ось-осьде я». А Василь теж став як укопаний і не зна більш, що й казати. На думці б то й багато дечого є, так язик не слуха, не пошевельнеш його; а тут ще, на біду, підслухав, що Маруся об комусь вже дума і що йому нічого тут убиватися; а тут ще Олена збила його з товку... От і стоять вони обоє, сердешні, і не знають, на яку ступити, і чи йти їм куди, чи що робити?

Вже сама Олена прийшла до Марусі й питається: чи вона тутечки довго буде?

— Ні, — каже Маруся, — уже мені пора додому. Нічого більш тут дождатись. — Та, сеє кажучи, так важко здохнула, що крий Мати Божа!

— І я отсе йду додому, — каже їй Олена, — мати прислала за мною. Чи знаєш що? Ходім завтра укупі на місто; мати казала дещо купувати, так ходім зо мною; ти таки усе лучче знаєш.

— Добре, ходім. Моя матуся щось нездужа, так що нам треба, я й куплю; заходь тільки за мною, — сказала їй Маруся.

— Зайду, зайду. Жди мене до сход сонця. Ходім же тепер укупі додому та в перекупки купим кисличок.

От подруженьки, побравшись за руки, і пішли собі.

Зоставсь Василь і стоїть сам не свій. По його думці, він, бачиться, закинув Марусі надогад, що се він її любить, і дума: «Коли б вона не мала кого на приметі та щоб його хоч трохи любила, то більш би йому нічого і не треба; не хотів би ні грошей, ні панства. Так-бо почервоніла, як я їй став закидати, що її полюбив, і очиці опустила у землю, а рученятами усе хусточку крутила, вже, вірно, з серця; а як пішла за Оленою, то не тільки йому і словця не сказала, та і не глянула на нього».

Сумувавши, пішов він назирцем за Марусею і бачив, що вона аж поки ввійшла у другу вулицю, то аж тричі оглядалась, — а чого? Хто її зна! Дівчачу натуру трудно розгадати, бо вони часто буцімто і не люблять, хто їх займає, і буцімто й сердяться, а там собі, нишком, так його люблять, що й сказати не можна! Та таки і тії правди нігде діти, що інша дівочка, ще молоденька, що зроду вперше побачить такого парубка, що їй прийде по серцю, то й сама себе не розгада, що з нею діється. На думці, так би на нього усе і дивилась би, і говорила б усе з ним з одним, і сіла б біля нього; та чогось-то усе стидно; хоч ні душі нема близько, а їй здається, буцімто усі люди так на неї і дивляться: або хоч і не дивляться, так по очам пізнають, що вона з парубком говорила. Оттим-то така і жахається, і втікає, ні слова не сказавши парубкові, що залицяється до неї; як же відбіжить від нього, то й сама жалкує, та ба! вже не можна діла поправити! Добре ж, коли парубок не розсердиться та ще удруге стане лясати підпускати, так ще не зовсім біда; а як же подума: «Лихо її матері, яка пишна! Цур їй!» — та й підвернеться до другої, так тогді вже

зовсім лихо! І сумує, сердешна, і нишком поплаче, та притьмом нічого робить! І вже ж самій його не заньмати, щоб не сказав: «Сама, каже, на шию вішається».

Смутна прийшла додому наша Маруся, та тільки не об тім. Вона думала, що Василь її не любить, а коли б любив, то зараз прямо й сказав би, а то про когось другого казав, а об собі ні півслова. «Та й Олена ж казала, що хазяїн бере його у прийми, та се вже певно, що він любить хазяйську дочку. Та як її і не любить? Вона собі городянка, міщанка, та, кажуть, хороша та й хороша! А, думаю, як убереться, так намиста ще більш, чим у мене; а скриня з добром мала? Та ще, думаю, і не одна; там, може, такі великі, та розмальовані, та на колесах; а подушок, подушок! так, може, під саму стелю... Так куди вже йому до мене! Він на таких і не подивиться». Ось так думала Маруся, прийшовши додому і сівши у хаті на лаві.

Дивилася стара Настя, мати її, лежачи на полу та стогнувши від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела, і нічого про весілля не розкажує, і за діло не приймається; дивилася довго, а далі стала питати:

— Чого ти, доню, така невесела, мов у воду опущена? Чи не занедужала, нехай Бог боронить? Гляди лиш, як ще й ти звалишся, що батько з нами буде робити? Кажі-бо, що в тебе болить?

— Нічого, мамо! — каже Маруся.

— Чи не порвала намиста, жартуючи на весіллі? — пита Настя.

— Ні, мамо!

— Чи не зобидив тебе хто? То батькові скажи, він зараз уступиться.

— Ні, мамо.

— Так коли ж нема нічого, так чого так сидіти? Ішла б по воду: пора наставляти вечеряти.

— Зараз, мамо! — сказала Маруся, а сама ні з місця.

Дожидала мати, дожидала, далі вп'ять за неї: і уговорювала її, а далі і сварилась на неї; так вже насилу та на превелику силу розколихала її, що вона роздяглась і, не поховавши гарзд ні скиндячок, ні намиста і ніякої одежі, узяла кошик, щоб то ув огороді зілля нарвати, та замість огорода пішла до криниці по воду, неначе з відрами; іде і байдуже; та вже як прийшла до криниці і як стали над нею люди там сміятись,

так вона тогді схаменулась і мерщій додому. Що ж? І додому вернувшись, не лучча була; затопила у печі і приставля горшки порожні; замість пшона, щоб замняти борщ, вона сіль тре у макортеті та підлива борщу... І що ні озьме, до чого не кинеться, усе не так, усе не до шмиги, так що і старий Наум, вернувшись додому і дивлячись на таке її порання, аж сам дивовавсь.

Сяк-так віддавши вечерю, Маруся пішла до коров, а Настя стала журитися і каже Наумові:

— Ох, мені лишенько тяжке! Що ж отсе з Марусею діється? Каже — зовсім здорова, а за що не приньметься, що не почне робити, усе не до ладу, усе не так, як треба. Та чогось собі чи журиться, чи що? Нехай Бог боронить, чи не з очей їй сталось?

— У вас, у жінок, усе з очей, — заворчав Наум. — Чи дитина змерзла на холоді, чи дитині душно в хаті, ви кажете: з очей; голодна, їсти просить — з очей; наївшись, не хоче — і то з очей; чи засміялась, чи зажурилась, чи сіла, чи встала — усе з очей, усе про все у вас очі. А що очі можуть зробити? Нічого; дивляться собі на світ божий, та й годі. Рукою чоловікові біду зробиш, а язиком ще й гіршу, а очі нічому неправинні.

— А чому ж баби, котрі знають, та й злизують і шепчуть? Якби воно нічого, то нічого б і не робили, а то...

— На те шепчуть і злизують, щоб таких дурників дурити, як ти і прочіі. Потурай тільки їм: вони, пожалуй, раді, щоб тобі за все, про все шептати, аби б грошики лупити. А хто що може чоловікові зробити, опріч Бога милосердного? Він нашле біду, він і помилує; тільки молись і його одного знай; а з тою бісовщиною, з ворожками та знахурами не водись. Помолись, Насте, хоч лежачи, Богу, коли не здужаєш підвестись; і я таки помолуось, то й гляди, що Маруся наша завтра зовсім здорова буде. Мовчи ж, он вона іде.

Маруся, зовсім упоравшись і поприбиравши, розпитовала матір, чого треба на місті купити, і узяла у батька скільки треба грошей, послалась на лаві, помолилась Богу і зверх усього ударила три поклони, щоб вже більш не думати про Василя. Її так батько вчив: «Коли, — каже, — тобі чого треба або журба тебе озьме, зараз до Бога. Вдар три поклони й проси, об чому тобі нужда, і жди певно від нього милості. Він наш отець, він зна, що кому і у яке урем'я послать».

От з такою думкою лягла Маруся. Так що ж? І сон її не бере. Те й діло, що дума... та не об Василеві, де то вже! Вона його і знати не хоче... Та й нащо їй він... «Він досі вже посватаний; адже і хусточка у нього, що з кишені виньмав, то не хлоп'яча, а притьмом дівоча, і вже, вірно, вона йому подарувала... та він же невеселий на весіллі був... отто, мабуть, скучав за своєю голубкою... та ще щоб я об ньому думала? Як би не так! Він собі і сидів, неначе один у лісі, ні на кого і не дививсь...» Далі здохнула і дума: «І мене заняв тими горіхами, аби б то вже так!.. Ні, Василю, не нашим дівчатам об тобі думати, у тебе є своя... От уже любить її, думаю?.. Бачиться, усе об ній так і думав, бо ув очах так і видно були слізюньки... тепер вже вони досі укупочці... і вона вже, вірно, цілує його у тії оченьки, що як блискавка як загляне, так і сяє... от вже не цілує вона їх!.. Того ж то він по ній мав плакати... Чого ж я отсе плачу?.. Ох, горечко мені тяжке!.. Коли б, було, знала, не ходила б на те весілля!.. Нащо було розпитовати Олену про нього! Та дарма; я вже зовсім про нього і не думаю... та й він же про мене теж. Може, він думав, що... теє-то... я б то... що, каже: я знаю такого, що тебе любить, а йому б то вже не можна, що вже він посватаний... Бог з тобою! Нехай тобі Бог помага! І оженися, і любися... Та чого ж я усе плачу?.. От того і туга така, що зачим я на те весілля ходила... Тепер засну вже... Завтра чим світ устану, піду на торг та й розіб'ю свою тугу. Коли ж з ним зустрічусь на місті, то буцім його і не знаю, і не буду на нього і дивитись... А вже він, вірно, з нею ходитиме по базару та дещо купуватимуть... бо, мабуть, і весілля швидко буде... То-то вже він буде рад, як ожениться!.. А вона?.. Чого ж я заливаюсь слізюньками?.. Ох, бідонька моя!.. Ох, горечко моє! Чого-таки я на те весілля ходила?..»

От так-то бідна Маруся, не хотівши і споминати про Василя, тільки об нім одним і думала, і хоч би тобі на часиночку очіцями звела; плакала та журилась цілісіньку ніч. А й довга ніч у нас на Клечальній неділі? Вечірня зоря ще не погасне, а світова вже й заньмається; блисне Віз*, та вже докотившись до сход сонця.

От і тепер. Тільки що зірочки засяли у Бога милосердного на небесах, тільки що розсвітились; та й то не зовсім ясно, а неначе скрізь серпанок... Соловейко стих біля своєї самочки,

* Віз — мається на увазі Велика Ведмедиця.

щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітерець заснув, і гілочки по садках, дримаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться і мов хто нищечком казку каже, що так і дримається, а то усюди тихесенько... Аж ось — недовго: зірочка покотилась... далі друга... третя — і поховались у синьому небі, мов у море канули; а прощаючись з землею, трошки сплакнули... от від їх слізеньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашелестіла у аері — і прокинувся вітерець та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по ліскам... От і попрокидались птичі самочки, лупнули очиями, зацмокали носиками... тут зараз їх самчики, що біля них дримали, попробуркувались і з радощів — що настає вп'ять божий день і вони будуть з своїми самочками літати, гратись, любитись і що, може, яка і яечко знесе — з таких-то радощів заспівали своїх пісеньок, що рано й вечір хвалять Господа небесного, Отця милосердного як чоловікові, так усякому звірю, птиці та й самій манюсінській комашечці, що й оком не вздриш. А не хто уже виспівувать, як соловейко! Защebetав, залящав, зачиркав, засвистав, затріщав... то стихне, ніби пошепче своїй самочці, як її любить, а вона йому, мабуть, скаже, що й вона його любить і похваля його пісеньки, то з радощів і гукне на увесь садок... а як промже того ще й носичками поцілюються... тут він вже і нестямиться... зажмуриться, защebetче, затерчить, що аж неначе охрипне, та знову ще дужче лясне. Задрібоче, що аж дух йому запирається... Та усе ж то так гарно, так гарно, що розказати не можна, а на душі весело!

От на березах і листя затупотіли промжеж себе, що й вони, по ласці Божій, будуть красоватись на ясному сонечку. Схачменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стебелинки, розпукались цвіточки і, порозівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: «Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе се, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка сотворив єси? А він, сеє мізернее створеніє, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же тобі благодарить? І як?.. О Боже праведний! Будь і усеґда милостив нам, грішним!..» Більш сього не вміємо що і сказать!..

От і рідесенький туманець пав на річеньку, мов парубок приголубивсь до дівчиноньки і укупі з нею побігли ховатись

меж крутими берегами. Далі і хмарочки стали розходитись, порідшали і стали звертатись купками, мов клубочки, розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, діючого добро усьому миру, і покотились геть-геть за крутії гори, щоб тільки відтіля дивитися на те, що тут буде! Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось мов сукно, як кармазин красне; далі неначе срібні цвіткі по ньому хто посипав; а тут і увесь путь став мов золотим піском по червоному полю посиляний... Зазолотились і верхів'я дерева по лісам... і ось золотий по них пісок сиплеться по дереву нижче, усе нижче... нижче... Усе стихло... Чогось жде!.. Стало винирять з-за землі... що? І світ, і огонь, і краса... І вже і на крайок його не можна зирнути оком, що ж буде, як усе явиться миру?.. І золоті промені від нього обсіпали усю землю, і самії небеса стали ніби краще. Усе мовчить, жажда, щоб швидше явилася у повноті краса миру!.. Ідеть... викотилось зовсім... озирнуло землю і... неначе повелівало: «Хваліте Господа, що створив і мене, і вас, і кожний день посила мене давати усьому миру світ і усякому диханню жисть...» Тут знова пташечки, неначе по чиєму наученію защебетали, усе мов знова ожило, чоловік знов прийнявсь за діло своє... і що то: увесь мир ізрадовався!..

.....
.....
.....

Ось вийшов і Василь із садка. Він добре чув, що Маруся з Оленою змовились укупі йти на місто, так він і не пішов вже додому у город, а у тім же селі, від города верстов з чотири, скитався усю ніч, і як стало світати, то він вже і беріг їх. Визиравши із садочка, побачив, що дві дівчини геть-геть відстали від прочого народу, тихенько ідуть собі і розговорюють; він зараз відгадав, що хто то йде, бо серце у нього тьохнуло й подало звістку; ото він і пішов буцімто у город, тихою ступою, похиливши голову, мов задумався; а у самого аж жижки трусяться, і дух йому захватує від радощів, що ще побачить Марусю і поговорить з нею.

От ідуть дівчата; Олена, як та сорока, скрегоче, що на ум збрєде, а Маруся буцімто і слуха, та усе про своє гада... аж зирк!.. і пізнала свого Василя!.. Руки й ноги затрусилися, у животі похолонуло, і дух зайнявсь, і сама ні з місця.

— Та йди-бо швидше! — крикнула на неї Олена. — Чого ти зопиняєшся? І так опізнились.

— Та хто його зна, чи спіткнулась чи що, — каже Маруся, сама ж ні з місця, хоч так би і летіла до Василя, як та голубка до голуба; бо вже й забула, що, мабуть, він не її любить, що він вже посватаний на хазяйській дочці... усе забула, а тільки того й бажа, щоб бути укупці з своїм Василечком.

От як почув Василь, що дівчата вже за ним гомонять, озирнувся до них, зняв шапочку, поклонивсь і каже:

— Добридень, дівчата. Боже вам помагай!

— Спасибі! Нехай і вам Бог помага! — казали йому удин голос дівчата.

От їм і каже Василь:

— Чи не бігла проти вас яка собака?

— Цур їй, пек від нас! — каже Олена. — Ми її не бачили; хіба де біга?

— Ось тутечки тільки перед вами кидалась на людей, — казав Василь, — то проженуть її, а вона відтіля забіжить, та й не знаєш, відкіля її стерегись. Та така сердита, на усіх так і кидається. Так я отсе виломив собі коляку та йду і озируюсь.

— Ох, лишенько, я її боюсь! Вернімось, Марусю! — каже Олена.

— Не бійтесь, дівчатка; адже ви у город і я у город; то я з вами буду йти, а коли набіжить, то вас обороню.

— От за се спасибі! Тепер нам, Марусю, не страшно, — сказала Олена, а сама радісінька була, що з парубком буде йти усю дорогу. Оттак і пішли собі укупці.

Зовсім же то наш Василь збрехав, що будто там бігла яка б то собака. Се він знарошне їх налякав, щоб вони припросили його проводити їх і щоб не церемонилися з ним йти.

Ось як йдуть, і Василь їх попереджа — звісно вже, молодецька походка проти дівчачої — та й піджида їх; от Маруся збиралася, як би то з ним заговорити, а далі й каже:

— Бачите, як ми тихенько йдемо і ви нас піджидаєте. Може, ми вам боронимо?

— А чим? — каже Василь.

А Маруся каже:

— Тим, що, може, вам... пильно треба у городі бути? Може, вас хазя... хазяїн жде? — Себто надогад буряків, щоб випитати його, чи не скаже чого про хазяйську дочку.

— І вже мені тепер город! Забув про його і думати, — сказав Василь, а далі, тяжко здохнувши, і каже: — Одно в мене на думці: коли б то Бог поміг! Тільки за тим і піду до хазяїна, щоб...

— А чому ви учора на весіллі не танцювали? — перебила йому Олена та й почала з ним пашековати. Він їй слово нехотя чи скаже, чи не скаже, а вона йому десять: та так і стриже, так і стриже, та вигадує, та докладає, та придирається, що вже Василь ніяким побитом і не відчепиться від неї.

А сердешна ж то Маруся зачепила було Василя, — тепер і сама не рада. Вже ж тепер він, не таючись, сказав, що у нього щось є на думці і що за тим тільки і йде до хазяїна. Се вже, певно, щоб домовитися об сватанні на його дочці.

От у таких думках та гадках йде не йде, і ноги не служать; і сердиться на себе, чого вона на торг пішла; сердиться на Василя, чого він їм назустріч попався, і вже мов засватаний, а з чужими дівчатами ходитиме по базару, сердиться і на Олену, чого вона така весела, чого так з засватаним парубком пашекує; сердиться на усіх і за все, а сама не зна на кого і за що.

От прийшли у город, походили по базару; Олена зараз скупила усе, що треба їй було, а Маруся тільки ходить за нею та світом нудить і усе нападається на Олену, що притьмом пора додому. А Василь усе з ними ходить та — як той міхоноша у колядці — носить Марусин кошик та склада, що Олена купує. Далі осміливсь якомсь-то спитати Марусю (бо, бачивши, що вона усю дорогу мовчала, думав, певно, що вона на нього сердиться) та й пита:

— А ти, Марусю, чом нічого не купуєш?

— Та мені небагацько... дечого й купувати... — каже Маруся та й відвернулась від нього, щоб не дивитись на чужого жениха, — тільки й треба купити матері... кресало на люльку... а батькові... ниток красних... на мережки до хусток... та яловичини... на Петрівку.

Оттак наварнякала наша Маруся, що трохи й сам Василь їй у вічі не насміявсь; ще то добре, що не чула сього Олена, торгуючи у перекупки шпильки.

Василь тільки собі тихесенько усміхнувсь, бо догадавсь, що щось не так воно є, та й узявсь, що треба було Марусі, купити. Покупивши і поскладавши у кошик усе докупи, каже:

— Вже ж як хочете, дівчатка, а я вас опроводжу аж додому, щоб оборонити вас від собаки; та й мені таки у вашім селі є до чоловіка діло.

Оп'ять-таки Василь збрехав: не було йому ніякого діла ні до якого чоловіка, а хотілось йому... та побачимо, що буде дальш.

От і пішли вони собі вп'ять укупці з города. Тільки що вийшли з улиць на степок, от Олена як крикне:

— Ох, я дурна та божевільна! Забула зайти до шевця по батькові чоботи. Що тут мені на світі робити?

Потолковавшись, порадилися, щоб Олена сама вернулась у город за чоботами, затим що недалеко і у вулицях не страшно, а Василь щоб zostався біля Марусі і щоб тут же дожидали Олени, а вона мусила швиденько вернутись.

От як zostалися удвох Василь з Марусею, то й посідали собі на горбику; зараз Василь їй і каже:

— Марусю, хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш від себе, хоч не звелиш ніколи на очі попадатись, а я таки тобі тепер договорю, що учора хотів сказати...

— Що там таке? — спиталась Маруся, а сама злякалася так, що не можна їй розказати, а сама не зна чого.

— Марусю! Чи я ж один був такий на світі, щоб, побачивши тебе, не полюбив щиро? Люблю тебе, Марусенько, усім серцем моїм, люблю тебе більш усього на світі!.. Не сердься на мене, не відворочуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай їй мені сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тогді хоч і вмру, коли тобі невгодна щирая моя любов!.. Що ж ти мовчиш? Чом не глянеш на мене?.. Промов до мене хоч півсловечка; скажи, що ти не сердишся за мою любов. Роззнавай мене, розпитуй про мене, може-таки про мене що-небудь і добре почувеш.

Тільки що став так Василь говорити, то Маруся і нестямилась; серденько в неї так і б'ється, а сама, як у лихоманці, так і труситься; боїться і сама не зна чого; коли б земля розступилася, так би вона і кинулась туди та й... Василя потягнула б за собою; коли б їй крила, полетіла б на край світу... та не сама, а усе б таки з Василем. Що ж їй робити? Земля не розступається, крил у неї нема, ноги неначе не її, одну руку вхватав Василь та й держить біля свого серця, а воно так же колотиться, як і в неї; очицями зовсім світу не бачить,

а ще таки другою рукою закрила їх та й питається Василя так тихесенько, що й сама гаразд не чула:

— Адже ж ти просватаний?

— Ні, Марусю, ні на кому я не сватаний і ні об одній дівчині до цієї пори і не думав. Побачивши тебе учора, світ мені повернувся; без тебе не хочу жити, та бачу й сам, що не можна мені без тебе й дихати. Та й где я найду краще тебе?

— А хазяйська дочка? Адже він тебе бере у прийми? — сказала Маруся вже трошки сміліш, бо на серці їй не так вже важко стало.

— Не тільки хазяйська дочка, та хоч би королівна, хоч княгиня, та хоч би і сама охвицерівна, — не подивлюсь ні на кого, усіх презрю для тебе. Одна моя втіха, одно моє щастя, коли ти мене будеш хоч трошечки любити! Розпитай про мене; цілий год ждатиму, тільки...

— Е, годі!.. Так довго-бо...

— Скільки хоч, що хоч роби зо мною, тільки не проганяй мене від себе, не сердься...

— Та я й не серджусь...

— Чого ж ти закриваєшся, чого відвертаєшся від мене! Може, любиш кого другого? Кажі, не соромся; нехай я се сам почую від тебе та й піду світ за очима!

— Ні-бо... я другого не люблю...

— Так зглянь же на мене, не закривайся!

— Але! Ще б і не закриватись... Мені-бо стидно.

— Чого ж тобі стидно, скажи? Тут нема нічого, що я кажу...

— А то ж і не стидно сказати... що я тебе... люблю? Нізащо у світі не скажу... — та, сеє сказавши, як заплаче гірко і стала його прохати: — Василечку, голубчику, соколику мій! Не випитуй же в мене, чи люблю я тебе; я зього тобі зроду не скажу, щоб ти не посміявся надо мною... Я й сама не знаю, що зо мною сталося: я ще нікого не любила, нікого не хотіла любити, цуралася парубків, а як побачила тебе, світ мені незмилився, усім я нудила, усюди я скучала; а як сказали, що ти просватаний, так я й сама не знала, що й робити.

— Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко! — приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю. — Я ж землі під собою не чую — я мов у раю! Чи не сплю лишень я?.. Так се правда, що ти любиш мене, Марусенько? Скажи мені, правда?

— Не скажу, Василечку, ей-богу, не скажу!
— Чом же не хочеш завірити об моїм щасті?
— Стидно-бо.
— Марусю, отже поцілую, коли не скажеш.
— Та хоч десять раз цілуй, аби не я тебе; а усе-таки не скажу...

— Оттак же... оттак... оттак же!.. — приговорював Василь, цілуючи її раз по п'ять, не віддихаючи, та вп'ять знову за те ж... та аж вже не зміг і слова промовити... А Маруся лежить у нього на руках і сама себе не тямить, чи вона у раю, чи вона де? Так їй хороше було! Хоче щось сказати — і слова не промовить; хоче від нього вирватися, так неначе прикована до Василевої шиї; хоче заплющитись, так очі проти її волі так і зазирають у Василеві очі, що, як угілля на вогні, палають; хоче від нього відвернутись, а й сама не зна, як горнеться до нього... А він?... Він тільки розгляда її, неначе їсть її очима; забув увесь світ; хоч би йому тут з пушок палити, хоч би хто його не кликав, — нічим би не вважив, тільки що розгляда свою Марусеньку, держачи її на своїх руках.

Далі схаменулась вона, здохнула тяжко і скрізь сльози сказала:

— Василечку, що це зо мною сталось? Нічого не тямлю, не знаю сама себе; тільки у мене й на думці, що ти мене любиш, що ти мій... та більш мені нічого і не треба!.. Боюсь тільки, чи нема мені за те гріха?

— За що, моя Марусенько? — сказав Василь, пригорнувши її до свого серденька, і поціловав щиро.

— Ох, не цілуй мене, мій сизий голубоньку! Мені усе здається, що гріх нам за се... Боюсь прогнівити Бога!

— Так я ж тобі, моя Марусенько, тим же Богом божуся, що нема у сьому ніякого гріха. Він повелів бути мужу й жоні; заповідав, щоб вони любили один одного і щоб до смерті не розлучалися. Тепер ми любимося; дасть Бог, сполним святий закон, тогді не розлучимося на вік наш, а до того часу як зійдемося, нам можна без гріха і любитися, і голубитися...

— А не дай Боже, як... — сказала Маруся та й притулилася до Василевого плеча; і не доказала, і боїться зглянути на нього.

— Не доведи до того Боже! — аж скрикнув Василь і аж злякався, подумавши, про що Маруся йому тільки нагадовати стала. — Буду, — каже, — тебе, моя зозуленько, як ока берег-

ти. Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде. Не бійсь мене; я знаю Бога небесного! Він покара за злеє діло, усе рівно, що за душогубство. Не бійся, кажу, мене; і коли б вже й так прийшлося, щоб ти стала забувати і Бога, і стид людський, то я тебе обережу, як братик сестрицю...

— Братіку мій милесенький! — скрикнула Маруся і обняла його рученятами; довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка, а далі й каже: — Тепер я сама тебе поцілую аж тричі, бо знаю, що й в тебе на думці нема ніякого худа. — Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі, та так пильно, ніби той баранчик, що його хочуть різати, а він жалібно дивиться, так і вона зирнула на Василя, а сльозинка, неначе тая росочка на цвіточку, так у неї в очицях засяла; та так жалібно, як тая сопілочка заграла, так вона його спитала: — Як же ти мене після сього покинеш?

— Не говори мені сього, Маню! І не думай об сім, моя кришечко! Гріх божитись, а я от смертельною клятвою побожусь, коли мені не віриш...

— Вірю, вірю, мій соколику, мій лебедіку! І що б ти мені не сказав, усьому вірити буду...

Багато розказовати, що там Василь з Марусею розмовляля; забули про увесь світ, і де вони є, і що кругом них, і якби не гукнула ще здалека на них Олена, то б, підкравшись тихенько, бачила б усе, як вони поговорють-поговорють та й знова цілуються. Як же почули Олену, так зараз і розрізнилися, неначе і не вони: Василь став, буцім мала дитина, пісочком пересипатись, а Маруся тут же знайшла черепочки та давай у креймахи грати, а самі і не зирнутья меж собою.

От пішли усі укупі додому. Олена подумала: «Що се сталося з нашою Марусею? Ніколи не була вона така весела і говорлива, та ще з парубком, що, було, їх жахається, як не знать чого, а тепер сама заговорює, жартує, вигадує і знай сміється з Василем, а мене буцім і нема з нею. Уранці, як ішли, так пари з уст не пустила, а тепер не замовчить ні на часинку; уранці насилу йшла і на мене нападалась, чого я спішу, а тут поперед усіх біжить, землі під собою не чує та знай киди на Василя то пісочком, то скіпочками, а він її ловить, а піймавши... аж руки крутить. Се щось недаром! Тривай лишень ти, смирна, що нас, було, за іграшки з парубками кориш; я тобі віддячу...»

Стали доходити до села, от Василь і каже:

— Тепер же прощайте, дівчатка. Мені так весело було з вами; спасибі вам і дуже спасибі за все, за все, за все. Не знаю, коли то з вами побачусь? (А у Марусі аж слізеньки покотились; обтерла швидше хусточкою, щоб Олена не бачила, та й стала буцімто пісеньку мугикати і неначе підтанцює під неї, а сама, пильно дивиться у вічі Василю). Нате ж усе, — каже Василь, — ваше добро; вибирайте з кошика: може, чи не загубив я чого? А я вже піду своєю дорогою.

От дівчата стали вибирати. Олена усе забрала і поклала за пазуху, а Маруся, переглядавши, поклала у кошик, і пішли собі. Тільки що відійшов від них Василь чимало, аж Маруся, буцімто схаменулась і згадала, і каже:

— Отак же! усе позабирала, а синій камінець, що батько звелів купити, я й не взяла у Василя. Побіжу дожену його! — Доганя, а сама знай кричить, щоб він підждав. Вже ж щоб то Василь та не почув би Марусиного голосу? Не знаю! Стоїть як на шпичках і дожида, щоб Маруся підбігла до нього, і що то вона йому скаже?

Ось вона, догнавши його, сказала:

— Я знарошне, буцімто забула у тебе синій камінець, щоб тобі нишком сказати: приходь сьогодні на озера, що у нашому бору, я там буду; то ще поговоримо. Пусти ж, не заньмай мене, щоб Олена не догадалась. Ке сюди камінець і прощай, мій соколику милий! Приходь же! — сказавши, та скільки є духу до Олени.

Олена ж усе підглядала та й дума собі: «Добре ж до якого часу! Не буде мене тепер зупиняти».

Прийшла Маруся додому: батечку! Весела, моторна, і говорить, і розказує, і пораяється за трьох, так що мати, дивлячись на неї, аж повеселішала, і їй полегшало. Хотіла було сваритись на дочку, зачим довго проходила, так та ж як узяла около неї леститись, і приговорювати, і розважати її, а сама піч топити, зілля кришити, горшки наставляти, так що горить у неї діло.

Не вспіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід; сіла, ручки зложила і знай матері розказує, як то їй добре було йти на базар холодком, що бачила на місті, як торговалась, як купувала; і кого бачила, і з ким говорила, і яка проява лучалась: усе-усе до посліднього раз по п'ять розказувала; тільки про Василя нічирк! Вона б то й хотіла матері розказати,

та не знала, з якого кінця узятись, та й подумала: «Нехай же питаюсь у Василя; він мене навчить, як про се розказати».

Прийшов і старий Наум; обіда і дума: «Зроду Маруся такого мудрого борщу не варила, як сьогодні; і м'ясо добре спечене, і усе таки гаразд, а лучче всього, що сама така веселенька і усе вигадує, і жартує». Далі і каже Насті:

— Бач, я ж казав, що не треба ні злизувати, ні шептати, само минеться.

Після обід, чи прибрала Маруся, чи не прибрала, мерщій вхопила глечичок та й каже:

— Піду ж я, мамо, назбираю вам суніць; там таких багачко на базарі було, і наші дівчата горщечками так і носять. І вам назбираю і, може, дещо і продам.

Ще мати їй нічого на се і не сказала, а вона вже і за воротами, і прямо поспіша у бір на озера. Хоч і бачить по дорозі суніці, та не збира, а дума: «Василь мене вже, мабуть, жде; піду швидше до нього; а як посиджу з ним та вертатимусь додому, тогді і ягідок назбираю».

Недовго шукала вона свого Василя: тут зараз і є. Як же зійшлись, так дарма, що тільки, може, часів три не бачились, а так неначе десять год різно були. Обнімаються, цілує один одного, розговорюють, розказують; то, побравши за рученьки, ходять, то вп'ять посідають, то вп'ять за те ж. І незчулись, як вже стало вечоріти. І то ж бо правда, що коли будеш укупці з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка.

От Маруся перша крикнула:

— Ох, мені лишенько! Чи бач, де вже сонце?

— Так що ж? — питає Василь.

— А те, — каже Маруся, — як я додому піду?

— Не бійсь нічого, я тебе опроводжу.

— Не те, щоб я боялась, а те, що ягідок не збирала: а я за ними і просилась у матері. Що мені тут на світі робити? Розкажу матері, що заговорила з тобою, та й забула.

— Ні, Марусенько, потривай ще матері об мені говорити.

— А чому ж?

— Ще, моє серденько, не урем'я. Треба подождати.

— А як се можна? Матері і батькові треба усе зараз розказовати й ніколи перед ними не брехати. Що ж я тепер скажу, що я не набрала сунічок?

— Що хоч, Маню, те й скажи, тільки не говори про мене: я сам, як прийде пора, я сам скажу.

— Так гріх же брехати і перед ким-небудь, а не тільки...

— Се не буде брехня, і їм треба усе розказати; тільки як скажеш тепер, а вони, мене не знавши, подумують, що я який-небудь ледащо, що тільки зводжу тебе з ума, тебе будуть лаяти, мене стануть цуратись і будуть нас розлучати. Потерп, моя рибочко, хоч через Петрівку; я так наведу, що вони про мене будуть знати і чути що-небудь непогане; тогді пришлю людей, тогді їм усе і розкажеш. То брехня і гріх, як зовсім потаїти, а то ми тільки преже якого часу їм нічого не скажемо. Чи так, моя паняночко? — спитав та й поціловав її щиро, від серця.

— Може, воно і так, — довго подумавши, Маруся сказала. — Я вже нічого не знаю, а усе робитиму, що мені скажеш. Тільки вже, Василечку, мій козаченьку! як собі хочеш, а я вже більш до тебе не вийду ні сюди, ні на вулицю, ні на базар, нікуди.

— А се ж то чому? — спитавсь Василь, злякавшись.

— Як собі хоч, а тільки, по моїй думці, се вже гріх, коли чого не можна матері сказати та теє і робити нишком від неї. Хоч розсердись зовсім, не тільки так насупся, як тепер, тільки вже я не прийду, і не дожидай мене, і не шукай мене. Інше діло, якби я посватана була, тогді б і нічого; а то хто-небудь побачить, та про мене ще й слава піде? Не хочу, не хочу! Нехай Бог боронить! Мені тепер і Олени страшно; вона щось дивилась на нас пильненько, як вернулася з города, і усе щось собі під ніс бормотала. Зараз же, прийшовши, піду до неї і усе їй розкажу і попрошу, щоб до часу нікому не говорила. Прощай же, мій соколику, мій Василечку! Не сердься ж бо на мене; адже ти кажеш, що скоро пришлеш старостів? От ми ненадовго розлучаємось.

Скільки не просив, як то не молив її Василь, щоб таки виходила сюди хоч через день або через два, так нізащо на світі не захотіла, і з тим пішла додому, не звелівши йому йти за собою. Він пішов, понуривши голову, горою додому, а вона бором та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехухах зостатись, пішла против череди, знавши, що й Олена кожного вечора тож виходить. От і хотіла їй усе про Василя розказати і просити, щоб мовчала.

Олена не вийшла проти череди, і дівчата сказали, що сьогодні ранком, поки вона була на місті, приїхали старости й жених аж з хуторів; та не подивились ні на закон і ні на що, бо чоловік кріпко хороший, і рушники ранком подавали, далі звінчали і, узявши її, з батьком і матір'ю поїхали, і там на хуторах, аж верстов за двадцять, і весілля будуть справляти. Агу! Нашій Марусі трошки легше стало, що не буде свідителя, як вона подружилася з Василем.

Прийшовши додому, тяжко їй було відбрехуватись перед матір'ю, що не принесла ягідок; бо, зроду не брехавши ні в чім, не знала, як і викрутитись і що сказати? Сяк-так, то чередою, то Оленою затерла, зам'яла діло — і кінці у воду.

Поки поралась та прибирала і була з матір'ю, так їй і весело було, а тим більш, що матері стало легше і вже піднялась з постелі; батько теж веселий і ласковий був до неї; от вона не тільки не журилась, та ще сама собі дякувала, що так з Василем зробила; і ходячи і пораючись, усе думала: «Коли б швидше можна було їм розказати про Василя, то як би гріх з душі».

Як же лягла на постіль, так і не подумала, щоб спати. Зараз прийшов їй на думку Василь, як то він, мабуть, журиться, що не скоро з нею побачиться; та як і їй бути? як, не бачившись з Василем неділю або, може, нехай Бог боронить! і дві, як і жити на світі... «Іще таки учора, — дума собі, — ще я не так його любила, як сьогодні, після того часу, як він сказав, що мене любить, та ще... як поцілював!» Та, здумавши се, як засоромилась! і поночі чує, що вид у неї як жар горить! «Що ж отсе я наробила? — дума собі. — Чи се ж я, що і слухати не хотіла об хлопцях? Скрізь землю б пішла від стида і сорому! А що як ще Василь надо мною сміється?» Тут їй ще душніш стало; а далі як роздумала, що Василь зовсім не такий, щоб йому сміятись, і що він божився, що її кріпко любить, то і утихомирилась і тільки того соромилась, що... цілювалася з ним і у бору довго з ним сиділа. «Та се ж вже, — так дума, — і вперше, і востаннє. Се на мене любов напала, а матуся казала, що любов — як сон: ні заїси, ні заспиш, і що робиш, не знаєш, мов вві сні. Борони, Мати Божа, щоб я гіршого чого не зробила! Та як не буду з ним бачитись, то і жартувати ні з ким буде. Добре ж я зробила і сама собі дякую, що не звеліла йому до себе ходити».

Так собі порадившись, устала (бо вже і розсвіло) і зараз прийнялась поратись. Що ж? Тут корову доїть, а сама озиряється, чи не йде Василь. По воду пішла, оглядається на Василя; у хаті сало товче, а на двері погляда, чи не Василь їх відчиня. За стіл сіла обідати, а сама у віконце усе зирк та зирк, чи не йде Василь. І жде його і не жде, і хоче, щоб прийшов, і боїться, щоб не прийшов.

Після обід, у хаті сидючи, дума: «Коли б не ввійшов! Піду на вдвір'я». Надвір вийде: «Коли б не йшов вулицею та щоб мене не побачив; піду лучче у хату». І так знай світом нудить удень, а ніччю мало чого й спить, усе їй те на думці, що коли-то вона побачить Василя і коли-то не буде з ним розлучатись.

І Василь не луччий був її. Не тільки роботу, покинув хазяїна і город; знай блука круг села, де жила Маруся. Ходить, ходить, у бір піде, над озерами, де з нею сидів, сяде — нема Марусі, не йде Маруся. По селу вулицями ходить, та не зна, де її хата, не зна, як і батька її зовуть і прозивають. Маруся та й Маруся, більш йому нічого не треба було знати; і він її не питав, затим, що ніколи було: усе їй розказував, як її любить, або слухав, як вона розказувала, що як вона його любить.

От вже і Пущення пройшло, тиждень Петрівки минається; ходить наш Василь і не зна, що вже йому і робити. Аж ось, іде своєю дорогою, бачить, чоловік віз мішки від вітряка, та вісь йому і уломила. Чоловік той хоче, щоб підв'язати як-небудь, так шкапа не стоїть; і той чоловік мучиться з нею, а друге й те, що й воза не підніме, бо вже собі старенький був. От Василь, парень-другяка, побачивши сєє, підійшов до нього, поздоровкався і каже:

— Ке лишень, дядьку, я тобі поможу, а то не з твоєю силою справитись з мішками і з шкапою. — Чоловік той подяковав і попросив помогти. Василь як принявся, разом справили віз, і сяк-так, на трьох колесах, можна було доїхати. Чоловік ще більш дяковав Василеві і просив, коли по дорозі, проводити його до двора, щоб часом не порозв'язалося; тоді він вп'ять не здужа справити, а вже й вечоріло.

Василь пішов за ним помалу і нічого не розпитовав, бо йому до всього було байдуже, тільки знай об Марусі й думав. От іде та іде за возом, — бачить, чоловік у тім селі, де Маруся живе, та повернув у вулицю. Василь зрадовався:

«От, — дума, — тут пробуду, то, може, що-небудь прочую про Марусю, як то вона, моя галочка, поживає».

Аж от заїжджає чоловік на двір. Василь зирк! біжить його Маруся назустріч до чоловіка і кричить:

— Де се ви, тату, були? Ми вже вас... — та й замовкла, як уздріла свого лебедика, та з радощів уже не зна, що й робити: вернулась у хату та аж труситься і не зна, що й казати.

Наум (се-то він і був), позносивши мішки у комору, розпрягши кобилу й упоравши усе з Василем, ввійшли у хату, посідали, поговорили. Василь вже не мовчав, то про се, то про те розпитував; про себе розказував, як живе, де служить; звичайний був проти Насті, а на Марусю, що тут микалась то в кімнату, то в хату, то з хати у сіни, то з сіней вп'ять у хату, і не дививсь зовсім і буцімто й не він. І вона собі дарма, неначе його зроду вперше бачить.

Посидівши Василь і наговорившись, став збиратись додому. Наум і каже:

— Приходь, Василю, коли хоч, до нас завтра обідати; неділенька свята, іще наговоримось.

Василь сказав, що прийде, поклонивсь і пішов з хати, а Наум кликнув:

— А де ти, Марусю? Проведи Василя від собаки за ворота.

Марусі на руку ковінька: мерщій з хати, і ще Василь не вийшов із сіней, вона вже і біля нього, і зчепились рученьками. Вона йому й каже:

— Василечку, якби ще тебе не побачила хоч день, то б і вмерла.

— Завтра, Масю, і я тобі розкажу, як страждав без тебе. Тепер зділай милость, прислухайся, що старі про мене казатимуть: чи будуть хвалити, чи корити? Та й розкажеш мені, щоб я знав, як наше діло начиняти.

— А ось що я зроблю, Василечку: коли мої старі будуть тебе хвалити, то я пов'яжу на голову червону скиндячку і коси покладу; коли ж, не дай Боже, що ні, то пов'яжу чорну стрічку, без кіс. Ти тільки прийдеш, так на мене і дивись, то й знатимеш. Прощай же, мій лебедик, до завтраго.

Увесь вечір Маруся хоч ложки, миски перемивала, мисники змивала, піч мазала, милася, та все так тихенько робила, що її не чути було вовсі; боялась-бо вона, щоб через свій шелест не пропустити якого слова, що батько й мати казатимуть

про Василя; а ті знай його хвалять. Настя те й діло розкажує, який він звичайний, який собою красивий; а Наум хвалить, який-то він розумний, неначе письменний.

— Я, — каже, — знаю його весь рід; рід чесний, дядьки заможненькі, хоч він собі сирота, та ба! і отцевський син не буде такий бравий козак, нічого казати.

Маруся не пропустила ні жодного словечка і ще звечора наготовила червону скиндячку, щоб завтра на голову положити, і з веселістю, і з радістю лягла спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку?

Уранці вирядилась щонайкраще: поплела коси у самі міленькі дрібушки і вінком на голову поклала, пов'язала які були луччі скиндячки, а зверх усіх положила червону й квітками заквітчалась. Чи шатнулась там, чи як, а вже і обідати у неї поспіло: борщик з живою рибкою (бігала сама звечора до сусіда, рибалки, та й випрохала), каша пшоняна до олії, солоня тараня з пшенишними галушечками та вареники з сім'яною макухою. Упоравшись, ще з батьком до церкви сходила.

Тільки що вернулись з церкви, Маруся зирк у вікно, аж Василь уже і йде; зараз вибігла буцім боронити його від собаки, а більш за тим, щоб подививсь, що на ній червона скиндячка. От вибігла та мерщій і кричить: «Не бійсь, не бійсь!», а рукою поводить по лобові, неначе каже: «Не бійсь, ось бач, що червона скиндячка!»

Ну, як там було, пообідали гарненько і наговорились. Після обід Наум ліг до Насті ськатись та й заснув, а далі і Настя схилилась та й собі заснула. А молоді знай собі голубляться та милуються. Далі, як старі проснулись, та й сиділи то в хаті, то під коморою у холодку, аж поки зовсім увечері Василь пішов додому.

Унадився ж наш Василь до старого Наума що божий день: то діло було до коваля, то до бондаря, то так до чоловіка приходив за ділом, та усякий раз і зайде до Наума; коли застане, то з ним, а коли не застане, то з Настею посидить, поговорить; і так вони вже до нього привикли, що коли який день хоч трохи забариться, то вже вони й скучують, і той і та кажуть: «Нема ж нашого Василя! не йде обідати». Бо усякий раз вони його зоставляли у себе обідати. А Маруся? Маруся себе не тямилла від радощів. Василь прийде, то вона вже знайде місечко, де з ним обо всім тихенько переговорить

і намілюється; а коли і без нього, то тільки й чує, що старі його вихваляють.

От дождались і Петра, розговорились.

На самого полу-Петра, так вже перед вечором, вбігла Настя в хату, аж задихалась, та й кричить:

— Науме, Науме! Либонь старости йдуть.

— До кого?

— Та до нас, до нас; от вже у дворі. Сідай швидше на лаву; а ти, Марусю, біжи хутко у кімнату та вбирайся.

Маруся як тільки почула про старостів, то що було у руках, усе попускала і нестямиться, що й робити, тільки дивиться на матір, а очі як жар, так і горять; а сама була рум'яна, а то почервоніла, як калина. От мати мерщій пхнула її у кімнату і стала її убирати у нову плахту і усе, що треба, по-дівчачи.

Затим ось стукнуло під двер'ю палицею тричі.

Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується, а сам труситься, неначе з переляку, і каже собі нищечком:

— Господи милосердний, дай моїй дочечці доброго чоловіка; не за мої гріхи, а за її добрість пошли їй щастя.

От вже стукнули і вдруге, теж тричі, палицею.

Наум, одягшись зовсім, змінив із скатерті, що на столі, і, посунувши хліб, що завжди лежить на столі, к покутю (а затим Настя засвітила свічку перед богами), сів на лавку в кінці стола й дожидається.

Аж ось стукнули під дверима і втретє, теж тричі.

Тоді Наум перехрестився і каже до них:

— Коли добрі люди та з добрим словом, то просимо до господи! Насте, іди ж сідай і ти!

От Настя, затим упоравши Марусю, вийшла і, перехрестившись тричі, сіла біля Наума.

За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах, аглицької каламайки, поясами попідперезувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках. За ними ввійшов Василь... крий Матір Божа! — ні живий ні мертвий: білий як стіна.

Пришедши у хату, старости помолились Богу святому і поклонились хазяїну і хазяйці.

Зараз Наум (хоч і знав їх дуже добре, а тільки для закону) пита:

— Що ви за люди й відкіля, і за чим вас Бог приніс?

Старший староста й каже:

— Пржеде усього подозвольте вам поклонитись і добрим словом прислужитись. Не позгнушайтесь вислухати нас; і коли буде теє, то ми і онеє; коли ж наше слово буде невлад, то ми і підемо назад. А що ми люди чесні і без худої науки, то от вам хліб святий у руки.

Наум, узявши хліб, поціловав і, положивши на стіл край свого хліба, каже:

— Хліб святий приймаємо, а вас послухаємо. Сідайте, люди добрі! До чого ще дійдеться, а ви своїх ніг не турбуйте, може, й так здалека йшли. А з якого царства, з якого государства?

Старший староста і каже:

— Ми є люди німецькїї, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалїї молодці. Раз, дома, у нашій землі, випала пороша... Я і кажу товаришу: «Чого нам дивитись на таку шквирю, ходім ськати усякого звірю» — і пішли. Їздили, слідили і нічого не получили. Назустріч нам якраз їде на вороному коню отсей князь (а Василь устав та й кланяється, бо се про нього говорили). От після зустрічі він каже-говорить нам такїї речі: «Ей, ви, ловці, добрі молодці! услужіте мені службу, покажіте дружбу: ось якраз попалась мені лисиця або кунія, а трохи чи не красна дівія. Їсти, пити не жалаю, достати її жалаю. Поможіте, піймайте; чого душа захоче, усього від мене бажайте. Десять городів вам дам і скирту хліба». От ловцям-молодцям того і треба. Пішли ми по слідам, по усім городам. Перш слід пішов у Німеччину, а далі у Туреччину; ходимо, шукаємо, а її не піймаємо. Усі царства-государства пройшли, а її не знайшли; от і кажемо князю: «Не тільки звіря в полі, що кунія; пошукаємо деінде, знайдеться й красна дівія». Так наш князь затавсь, при своїй думці зоставсь. «Скільки, — каже-говорить, — по світу не їжджав, у яких царствах-государствах не бував, а такої кунії, ніби красної дівії, не видав». От ми усе по сліду йшли та в се село — як зовється, не знаємо, — прийшли. Тут вп'ять пала пороша, ми, ловці-молодці, давай ходити, давай слідити; сьогодні рано устали і зараз на слід напали. Пішов наш звір та до вас у двір, і з двора до хати; тепер жалаємо його піймати. Певно, вже наша кунія — у вас у хаті красна дівія. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому

князю куницю, вашу красную дівицю! Чи віддасте, чи нехай підросте?

Поки староста се законне слово казав, Маруся у кімнати усе поклони била, щоб батько віддав її за Василя, а він, сидячи на лавці, скрізь двері дивиться на неї та тож то здихне, то з нею переглянеться. Як же усе староста розказав і прийшлося батькові одвітне слово казати, вона так і припала до дверей і слуха.

От Наум усе, насупившись, слухав; помовчав, а далі і каже:

— Не вмю я до прикладу у сім ділі сказати... Спасибі вам за вашу працю. Ідете ви з дальної дороги, то, може б, випили по чарці?

Маруся, як се почула, та вголос; Настя аж об поли руками вдарила та й крикнула:

— Ох, мені лихо! А чому ж се так?

А Василь так об землю і кинувся, та аж приповз навколішках до Наумових ніг, та цілує їх, та гірко плаче і просить:

— Будьте мені батеньком рідненьким! не гнушайтесь бідним сиротою!.. За що в мене душу віднімаєте?.. Не могу без вашої Марусі жити! Буду вам за батрака вічно служити... Буду усякую вашу волю сполняти... Що хотіть, те й робіть зо мною! Дайте сиротиночці ще на світі прожити!..

Тут і Маруся, забувши, що їй гоже і що ні, вибігла тож собі і впала до ніг отцевських, і просить, і плаче, то кинеться до матері і руки їх цілує, і приговорює:

— Таточку, голубчику, соколику, лебедику! Матінко моя ріднесенка! Утінко моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком прожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..

Оттак і Маруся, і Василь один перед одним усе просили своїх старих, та так жалібно, що старости обидва повставали і знай полами сльози утирають. Далі старший староста не втерпів і каже:

— Ох, панове-сватове! Не слід мені, бувши у сьому важному чину, лишнє слово говорить; моє діло таке: сказав, що закон велить, та й жди одвіту; що почувеш, з тим назад іди. Сказано, дати нам по чарці, так вже тут нічого доброго ждати. Одначе, видячи їх сльози і убивство, якось-то моторошно й нам не сказати чого-небудь. А що пак, Олексійовичу? ніде дітись: благослови діток, нехай Маруся нас пов'яже.

Наум тільки покрутив головою, обтер слізку рукавом та й вп'ять понурив голову і мовчить.

Староста каже:

— Може, стара мати сеє усе вередує?

— О батечки мої! — зараз каже стара Настя. — Чи я ж би не хотіла щастя своєму дитяти? Адже вона моя утроба. Та де ж нам луччого Василя ськати? Він дитина розумна, покірна; усяк би нам позавидовав. Та хіба ж я не жона своєму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по-божому та по-старосвітськи; він мені закон, а не я йому. А чому він не віддає, я не знаю; він Василя завжди любив. Кажі-бо, Науме, що се ти робиш?

Тут знову приступили і діти плачучи, і стара Настя голосячи, і старости кланяючись, та знай просять Наума. Мовчав він, мовчав, тільки знай сльози ковта, далі устав, здохнув жалібно, перехрестивсь перед Господом милосердним та й каже:

— Одна в мене на світі радість, моя Марусенька! Що божий день молюсь, щоб вона була щаслива; та як же, молившись об однім, буду сам робити друге; молившись об її щасті, сам буду її топити? Прощайте, панове-сватове! Коли хочете, то справді випийте по чарці; коли ж ні, то не здивуйте, дайте і мені покой, бо... Ох, не хотілось було сього казати, та ви мене розжалобили!.. бо мені дуже жалко, що рішаюся Василя, та нігде дітись! Прощайте, люди добрі, ідіть собі, не здивуйте.

Тут вп'ять усі приступили до нього, що коли, кажуть, любиш Василя, так чом не віддаєш за нього Марусі? Маруся ж так і повисла йому на шию і обмива його слізюньками, а Василь тож припав навколішки, та гірко плаче, та знай просить.

— Але чому не віддаю? — сказав Наум, здохнувши. — Бо жаль свого рожденія. Не той час; при такому важному ділі, як є сватання, не можна усього говорити. Прийди, Василю,

завтра, та сам, без людей; оттут я тобі усе розкажу. Більш нічого і говорити; прощайте! от вам ваш і хліб святий.

Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб назад, пішли з хати з Василем; або так сказати, що повели його, бо він сам не здужав і йти.

Зостався Наум із своєю сім'єю, сів собі і сумує. Маруся аж звалилася на піл від сліз, і Настя плачучи сиділа над нею і дивовалася, що се старому сталося, що разом загудив Василя? Об вечері ніхто й не думав: нікому було поратись, і ніхто не хотів нічого їсти.

От сидів Наум, сидів; думав та думав, а далі обізвася:

— Годі плакати, Марусю! Устань та слухай, чого я пита-тиму.

Не той був Наум батько, щоб його мусила Маруся не послухати. Чи здужала, чи не здужала, а коли батько каже без жартів та троха чи й не сердитий, то треба устати. Устала і втерла слізеньки, і жде, що він їй скаже.

— Ти, бачу, Василя знала ще перш, чим я його привів?

— Знала, панотченьку! — і затрусилася, як осиковий листочок, і опустила свої довгі вії на очі, щоб не бачив батько, як їй стало стидно.

— Як же се було? — спитав він грізно.

Тут Маруся, хоч і запинаючись, а розказала йому усе: як побачила його уперш на весіллі, як їй стало його жалко, як він цятався горішками, як вона його соромилась, і усе-усе розказала: як і на базар ідучи зійшлися, як з базару верталися, що говорили і — нігде було правди діти! — як і цілювалися...

— Ну, ну, що дальш, а почин хороший, — каже Наум, а сам і видно, що як на ножах сидить.

От Маруся, сплакнувши, веселіше стала було розказувати, як змовилися з ним зійтися у бір на озера, і як зійшлися, і як...

— Годі, годі! — закричав не своїм голосом з серця Наум. — То вже розкажуй матері, що не вміла тебе берегти і від худа відводити, — а сам, схопивши шапку, хотів було втікати надвір, так Маруся так і вчепилася йому на шию і каже:

— Ні, таточку, ні, мій сизий голубчику! Не погубила себе твоя дочка і не погубить. Матіночко моя ріднесенька! Лучче мені усяку муку прийняти, на смерть піду... а не принесу тобі ніякого безчестя ні для якого пана, ні для якого однорала; я пам'ятаю ваші молитви, я знаю, що я ваша дочка, так чи мож-

на, щоб я на свою погибель ішла? А ось як у нас було... — Тут вона й розказала, що собі з Василем говорили і як у них там було, і як вона запретила Василеві ходити до себе і для чого. Розказала й те, як скучала і журилась без нього, усе розказала до посліднього часу, як що було.

Наум ще таки спитався:

— Гляди лишень, чи все сьому правда і чи не потаїла ти чого?

— Усю правду вам сказала, і що нічого не потаїла, так коли велиш, тату, щоб побожилась, то як хоч, так і побожусь.

— Гріх великий, — каже Наум, — божитись, а ще пуше, як напрасно; я ж тобі і без божби вірю. Тепер слухай мене, Марусю: не раз тобі казав, що дівкою тобі зоставатись не можна, треба заміж йти. Приказовав тобі, що тільки кого полюбиш, зараз мені скажи прямо, а я, побачивши, що воно таке є, так би діло і кінчав; коли б мені не годивсь, то я б тобі сказав: не треба, не знай його; а коли ж би годився, то б йому поперед усього сказав би, щоб і ти не знала: присилай, козаче, за рушниками; затим, що поки до сватання, так щоб не було у вас ніякого женихання, бо воно до добра не доводить. Щастя і твоє, і наше з Настею, що Василь такий чесний і богобоязний, а другий, і незчулася б, як би нав'язав тобі камінь на шию, що й повік би його не зняла, хіба б з мосту та у воду. Якби я знав з самого першу об Василеві, то я б тобі сказав, зачим не віддам за нього; і ти б так не пристала до нього, і тобі легше було б його забувати. А тепер як хоч, так і терпи, бо не віддам.

Тут Маруся, як розказала перед своїми усю правду, то й стало їй на душі веселіше і на серці полегшало; почала знова просити батька, щоб таки віддав за Василя, а що вона хоч вік у дівках сидітиме, а ні за кого не піде, опріч його.

— Говори! — каже Наум. — А знаєш ти, голову, що батько лучче бачить твоє щастя, чим ти? Ти молода, дурна! Лягай же, дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогодні, а від того умніша. — Перехрестив її та й пішов собі від неї.

Ні світ ні зоря, а вже Василь і в Наума. То сьак, то так пробули до обід. І варивши обід, і подававши на стіл, Маруся заливалася слізюньками, відгадовавши, певно, що востанне бачить свого Василечка. Та, правду сказати, так і усі невеселі сиділи, а за обідом до страви ніхто й не приймавсь.

От, як позбирали з стола, Наум і каже жінці і дочці:

— Ідіть собі або в кімнату, або під комору, на простор шити, а нам тут з Василем не мішайте.

От, як повиходили вони, Наум і каже:

— Василю, сядь лишень біля мене та слухай, не перебиваючи, що я тобі скажу. Не по моїй правді, бо у мене опріч гріхів нема нічого, а за отцевські і материнські молитви наградив мене Бог милосердний жінкою доброю, роботящою, покірною і несварливою. Батьківщини ми з нею не розтрадили, а потроху, Бог благословляє, усе добавляємо. Велика милость Божа! Утро й вечір дякую за наше неоставленіє, а що найбільша милость Божая до нас, грішних, у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий...

— Ох, правда, дядечку... — перебив його Василь, а він його зараз зопинив і каже:

— Цить-бо, Василю, мовчи та слухай і не перебивай мене. Се ти, бачивши її очі або щоки, і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; Бога небесного зна, і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівити. Жалослива не то що до чоловіка, та аж до манісінької комашечки. Худа ніякого і по духу не зна і боїться самої думки об нім. Яка сама добра і незлобна, так і про усіх дума, усякому повірить; і Бог її сохранив, що вона тебе, а не кого ледачого полюбила; з другим би пропала на віки вічні. Та й ти її, сердешну, збив, було, з пантелику; знаю усе. Ох! Гріх так робити!

— Дядьку! — обізвась, було, Василь.

— Мовчи, племіннику; ти розкажеш опісля. Такою-то дитину нам Бог милосердний дав; хоч я і батько її, а не можу проти правди казати. Що ж ми називаємось за родителі, щоб не думати об щасті свого дитяти? Я ж кажу: коли б вже і сяка і така, ну так би й бить. А за її добрість, за її смирноту, покірність треба їй такого мужика, щоб їй був як отець; щоб він її кохав, жаловав, щоб — не дай Бог! — коли і трапилось якеє худо, чи ділом, чи думкою, так він би її відводив, вчив би її на усе добре, не давав би її кому зря зобижати; а покірну та смирну, як вона, хто захоче, той і зобидить. Чим нас Бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві, затим, що я хочу зятя, коли Бог благословить, узять до себе у прийми. Так се вже не чие, як моє діло, глядіти дуже пильно, щоб він був хазяїн добрий,

щоб хоч би вже не розтратив і не розтертяв, що від нас прийме, і щоб і її не довів ні до якої нужди; а коли Бог благословить діточками, так щоб і їх до пуття через науку довести і дещо і їм зоставить. Тепер скажи мені, Василю, не правду я кажу?

— Правду, панотче, святую правду ви говорите. Коли б ваша милость, щоб мене нагородили Марусею, я б усе те сполнив, що ви тепер розказуєте.

— Не можна, Василю: не будеш ти їй таким мужем і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе... вона тепер рада за тобою хоч на край світу; іще-то Господь її не зовсім покинув, а то думаю... Крий Мати Божа! (аж скрикнув Наум і перехрестився). От по сьому-то прошу тебе ласкою та й приказую, як отець мого дитяти: покинь її, забудь, не ходи до нас і не знай її, хоч би вона тобі де і повстрічалась. Не погубляй її і душі її та й нас не пхай живих у яму, прошу тебе об сім... (сказав і гірко заплакав), дай нам спокійно віку дожити й не доведи нас відвічати за неї на тім світі!

— Та чом же ви, Наум Семенович, думаєте, що я не буду добрим їй мужем і хорошим хазяїном?

— Ти ж мені розказував про себе. Ти сирота; у дядьків твоїх по два, по три сини; і ти із ними у одній сказці. Сказка ваша дев'ятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись; і дядьки скажуть: «Ми тебе поїли, зодягали і до розуму довели, служи за нашу чергу». А що тогді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню паплюгу, і ніхто і не вірить, щоб була солдатка, та й чесна. Та й троха чи й не так! Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її захитить? Діточки без доглядання, у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або — не дай Боже! — безділниками стануть. А вона затим ізстаріється, немощі одоліють, бідність, калічество... тільки що в шпиталь, до старців! (Сказав се та й заплакав, як мала дитина.) Не приведи, Господи, і ворогу нашому такої судьби!.. Так-то, Василю, як би я тебе не любив, а скажу по правді: так я тебе полюбив, так мені тебе жалко, як рідного сина! — а не хочу загубити своєї дочки, і такої,

як наша Маруся. Тепер сам здоров бачиш, чому не можу тебе зятем прийняти.

Довго Василь думав, похиливши голову, а далі аж повеселів та й каже:

— А як я найму за себе найомщика?

«Найомщика?» — подумав Наум, а далі й каже:

— А з чого ж ти наймеш, коли тільки получаєш від хазяїна вісімдесят рублів у год, а батькової копійчини нема?

— Дядьки допоможуть.

— Не потурай на те, Василю: допоможуть, та не тобі, а собі. До чого дійдеться, тобі за тебе лоб забриють, а найомщик опісля піде за дядькових хлопців. Рад би і я тобі допомогти, так усе не те. Як знатимуть, що в тебе жінка багата, то так тягнутимуть, що тільки держись, і усе до кінця не доведуть, усе зоставлятимуть, щоб було за що вчепитись. Коли б ти сам, своєю копійкою, здужав найняти, так би так! Василю! От тобі образ Царя небесного, і його Матері Пречистої, і Миколая святого! принеси бумагу, що найомщик принят за самого тебе і за твої гроші — от тобі зараз, обома руками відам Марусю.

Як ударить Василь, вислухавши усе, руками об груди, як припаде на стіл, як заплаче, а далі, сказавши: «Усьому кінець», — кинувся на шию, обняв Наума кріпко і каже:

— Прощай, мій!.. Коли ж тобі хоч трохи жаль бідного Василя, будь ласкав, будь жаліслив: поклич сюди Марусю, нехай я при тобі попрошаюсь з нею!

— Добре, Василю, — каже Наум, — та гляди ж: попрошайся! Чи розумієш?

— Усе знаю і усе зроблю, як мені кажете.

От ввійшла Маруся, а за нею і Настя.

Василь, узявши Марусю за руку, і каже:

— Марусенько! Правду, велику правду сказав мені твій батько. Треба нам розлучитись.

— І навіки? — через велику силу спитала Маруся.

— Побачимось... і будеш ти моєю, коли не на сім світі, так на тім! Прощай, моя Ма... — і не договорив, як вона зомліла й покотилась йому на руки. Він її пригорнув до серця кріпко, поціловав, віддав її нечувственну батькові на руки, поціловав руку йому і Насті... і пішов швидко, не оглядаючись...

Не будемо розказовати, як кріпко і як довго Маруся за ним журилася. Ледве-ледве, сердешна, з журби не вмерла. Скільки вже батько з матір'ю її не розважали, усе нічого;

а тим іще пуше, що не знала вона, зачим і куди Василь її дівався; чи надовго він скрився, чи вернеться і коли ще то буде? Питалася не раз і батька, — що ж? — не знаю та й не знаю. Бо й справді він не знав, з якою думкою і куди він скрився.

Що божий день перебере горішки, що ще на весіллі, як побачились уперше, та він їй дав, перебере, перецілує та вп'ять до серця і положить. Або коли, гулящим днем, піде у бір на озера, де з ним раз гуляла; там посидить, поплаче і з тим і додому вернеться. Мати не дуже її заставляла поратись і робити, так сама бралась за все: «Мені, — каже, — не так серденьку тяжко, як я що-небудь роблю». З подругами ніколи не грала і вже овсі до них і не виходила.

Одробилися у полі, стали від Семена звечора сидіти, Маруся прийнялася прясти; а з Покрови удосвіта встає, пряде, шиє, порається і все журиться, і частенько, як забереться куди-небудь сама собі, то плаче-плаче, так що й Господи! бо об Василеві ні чутки, ні вісточки; як у воду впав.

От і Пилипівка; от і Ганнино зачатіє; зачали парубки засылати старостів до дівчат. Знай люди швандяють по вулицям з паличками у руках. То гляди: ідуть двоє поперев'язувані рушниками, бодряться, вихваляються; от там і там таку-то за такого просватали. А інші свинячою стежкою, попід плотами мовчки собі ідуть і під плечем, замість хліба святого, несуть... гарбуз! Еге! нігде дітись: як заробили, так і відвічать.

Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю, — так що ж?

— Таточку мій ріднесенький! Я їм, — каже, — піднесу по чарці!

Старий, було, гримне на неї:

— Чи ти дурна та божевільна? Чом ти не йдеш! люди хороші, чесного роду, парень бойкий; чи тобі поповича, чи купця треба?

— Василя, а коли не Василя, то й нікого!.. — каже, було, Маруся. Мати її у сльози, а батько, було, аж розсердиться та й крикне:

— Та де того Василя озьмемо? Тепер ти людей цураєшся, а там стануть і тебе люди цуратись, і досидишся до сідої коси.

— Дарма, таточку! Без Василя не страшна мені і домовина, не то сідая коса.

Здвигне тільки плечима Наум, подума: «Нехай ще до того году», — та й замовчить. І йому жалко було, що про Василя

не було ніякої чутки: бо він його дуже любив і усе надіявся, що він з собою що-небудь до пуття зробить.

От і М'ясниці пройшли, і усюди пішла слава, що Дротівна Маруся і горда, і пишна; за тутешніх парубків не хоче, а жде собі панича із-за моря. Вона про сюю славу знала, сміялась і каже, було: «Дарма! І підожду». Парубкам же хоч і кріпко досадно було, що така красива і багата дівка улад не дається, та нічого було робити: силою не озьмеш.

Пройшов і піст, відговілись і — слава тобі Господи! — дождались воскресенія. Маруся у Великодню суботу сама учинила паску, положила туди ячочок, імберю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась. Полагодила усе, що треба, а на самий Великдень уранці з батраками понесла до церкви на посвященіє паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку солі і, розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила, бо Настя після недуги не пішла з двора. Наум же став у церкві Божій і молиться.

Коли Наум приходив до церкви молитись, то вже справді молився, а не ловив вітрів, не розглядав і сюди і туди, а стояв як треба, неначе перед самим Господом, Царем небесним, і тільки слухав, що читають і співають. А сьогодні, у такий великий празник, він ще більш молився, і на серці так йому було весело, як і усякому богобоязному, кого приведе Бог дождатись Великодня.

От, як він стоїть і молиться, служба Божая співається, вийшов насеред церкви читати «Апостола»⁸... і хто ж? Василь!.. Наум дивиться — і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розгледів хорошенько — аж зовсім він! «Та він же овсі неписьменний! Як же він буде читати? Може, навмання, без книжки; може, витвердив напам'ять? Побачим!»

От Василь вже і «Павла чтеніє» сказав та й почав... та що за голос важний! Чистий голосний підбасок та понятний!.. От Наум і дума: «Бачив я сліпорожденного, що читав Псалтир так же без книжки; а Василь так у книжку дивиться... хіба чи не хваста? Може, напам'ять від дяка перейняв, та буцімто й письменний?.. Так, отже, за титулу було зачепився, та й розібрав потроху... от і дочитав без помилки; от і алілуйю по закладкам знайшов... Ні! якби неписьменний, то не зумів би «Апостола», та ще й на самий Великдень, прочитати!»

Прислухається Наум, Василь співа. Як же почав херувимську⁹, так таку, що й сам дяк не умів улад узяти, а Василь без запинки так усі голоси і покрива, і переводи виводить, сам і кінча, сам вп'ять і почина. Тоді вже Наум зовсім положивсь, що Василь став письменним: та коли ж він справився і де пробував? «Нехай, — дума собі, — опісля знатиму».

Як вийшов панотець зо хрести паску свяченую почитовати, і народ рушив з церкви, Наум зопинив Василя та зараз і каже:

— Христос воскрес!

От, похристосувавшись з ним, як довг велить, і каже йому Наум:

— Чи ще ти нас, Василю, не забув?

— Нехай мене Бог забуде, коли...

— Добре ж, добре, сину! Тепер не до того. Приходь до нас розговітись: а хоч і пообідаєш, коли не підеш додому.

— Ви мені і дом, ви і родителі...

— Добре ж, добре. Приходь же, не забудь; я ждатиму.

Сказавши сеє, Наум поспішав додому і дорогою собі дума: «Не дуже ж я добре зробив, що, не розпитавши Василя, що він і що з ним, та й покликав його до себе. Може, він вже об Марусі і не дума, а може, вже і жонат, а я тільки потурбую Марусю і знову розважу її тоску. Та хоч би і не те; так, може, ще він не відкупився від некрутщини, так що тогді робити! Та вже ж побачу. Дасть Бог розговітись, а там буду поправляти, що напортив з радощів, що побачив неждано Василя, та ще й письменного! Відкіля йому Бог таку благодать послав? Правда, дитина розумна! йому б тільки дяком бути».

З такою думкою прийшов додому і не каже жінці нічого, що кого він бачив. Прийшла й Маруся і принесла усе свячене, і байдуже! бо вона як не стояла у церкві, а при пасках, то й не бачила Василя. Розстановила усе на столі як треба, і налагодила, та й дивується з матір'ю, що батько не сіда розговлятись, а ходить собі по хаті та дума.

Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась і крикнула не своїм голосом: «Ох, мій Василечку!» — та й стала як укопана. Стара Настя тож зрадувалась, неначе бог зна чому, і кинулась до Василя, і похристосувалась. От Наум бачить, що Василь з Марусею стоять і тільки поглядають, він на неї, а вона на нього, неначе зроду вперше бачаться, от і каже їм:

— Чом же ви не христосуетесь?

А Василь і каже:

— Не смію, панотче!

— Чом не сміти? — каже Наум. — Закон повеліва христосуватися зо всяким і хоч би з смертельним урагом. Похристосуйтеся же по закону утричі, та нехай вас Бог боронить від усякої поганої думки! Тяжкий гріх у такому святому ділі думати лукаве!

От і похристосувались гарненько.

Маруся кинулась до нього з розпросами:

— Де се ти, Василечку, був?..

— Знай-бо урем'я, — перебив її Наум, — одно що-небудь: або розговлятися, або говорити. Бог дав празник і паску свячену; дякуючи Бога милосердного, треба розрішати без усяких хлопів і з веселою душею, а говорити будемо опісля. Сідайте лишень. Господи благослови!

Стара Настя сіла за столом на лаві, а Маруся біля неї скраю, щоб ближче поратись, Василь сів на ослоні, старий на покуті, а батраки кінці столу. От, перехрестившись, Наум і, прочитавши тричі «Христос воскрес з мертвих»¹⁰, зараз відрівав паски свяченої і положив перед усяким по куску. Покуштовавши її бережно і крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: «Спасибі Богу милосердному! Дай Боже і на той год діждати!» Тут вже прийнялися за печене: поїли баранця, поросятини; а кісточок під стіл не кидали, а клали на стіл, щоб опісля покидати у піч. Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали на тарілочки. От сеє скінчивши, Маруся усе прибрала і з стола тож бережно змела, і усі крихти, і кісточки, і лушпиння з яєць повкидала у піч, та тогді вже стала подавати страву.

Старий Наум випив чарку горілки перед обідом, а Василь не став, бо, каже, ще не починав її пити. От і подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочки, посоліли та й їли — вже звісно що не по-панськи, бо виделок не водиться — пальцями. Опісля подали юшку з хляками, печене було, баранина, а там молошна каша, та й годі, більш і нічого.

Маруся чи їла що, чи не їла; їй лучче усяких розговін — опріч празника святого — те, що Василь вернувся і жив і здоров. Захилившись за матір, щоб батько не бачив, як ясочка дивилась на свого Василечка, а сама будто ложкою достає

з миски, аби б то неначе і вона їсть. Куди їй вже їсти! У неї одно на думці, як і у Василя! Так той вже через силу їв, бо біля Наума сидів, і не можна було йому злукавнувати, щоб хорошенько подивитись на свою Марусю.

Пообідавши і подяковавши Богу і батькові з матір'ю, як поприбирала усе Маруся, от Наум і каже:

— А в нас новий дяк сьогодні «Апостола» читав.

Настя зараз і питається:

— А хто такий і відкіля?

— Осьде він, пан Василь, — сказав Наум та й всміхнувся.

— Хіба ж Василь письменний, щоб йому «Апостола» читати? — спитала Настя; а Маруся так уха і насторошила, щоб чути усе, що будуть говорити.

— Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що — я й сам не знаю. Розкажи мені, зділай милость, Василю, як се тобі світ відкрився? Се мені навдивовижу: ще й году нема, як ти пішов від нас, а навчився письма і співати вмієш, як і сам дяк. Де ти побував?

— Я, дядьку, не був дуже далеко, — став розказувати Василь. — От як ви мені відкрили світ і розтолковали мені, що й я буду пропащий і чужий вік заїм, коли не знайду за себе найомщика, то думав-думав і трохи з ума не зійшов. Правду ви казали, що за гроші вісімдесят рублів, що я від хазяїна брав? Тільки що на одержу. Що ж тут мені було робити? Як-то Бог послав на думку: піди до купців, у них хороший заробіток. Прийшов я до залізняка: він мене трохи знав, розказав йому усе своє лихо. Він, подумавши, прийняв мене за п'ятдесят рублів на год з тим, що коли буду у своїм ділі справний, то він мені і більш прибавить, і усе буде прибавляти, бачивши моє стараніє. Я зрадувався, почувши, що більш нічого не треба, щоб гроші заробити, як тільки бути чесним і своє діло не лінуючись справляти. З товаришами, хоч усе й москалі були, зараз поладнав. Тільки бачу, що вони усі письменні і хто більш чого зна, більш получа жаловання. От як сів, як сів... і правду вам, дядюшка, скажу, що ніч і день вчивсь, і Бог мені дарованіє послав; і те таки правду сказати, що нашого братчика куди ні піткни, хоч у науку, хоч у яке ремество, то з нього путь буде; не пропащі за нього гроші. Отто я від Спасівки та до Різдва вивчивсь читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмію, цихвіру знаю і на щотах хоч тисяч

десять пудів уроздріб на хвунти, не помиляючись, положу; хуршиків розщитаю і хазяйського добра гляжу як ока, щоб і копійка нігде даром не дівалась. Товариші, знаєте, охотники на криласі співати замість півчеської; от і мене, як побачили, що голос є, то й привчили трохи. Поки себе не поставив на путь, не йшов до вас, дядюшка; і як не тяжко мені було, не бачивши Марусі, та, пам'ятаючи вашеє слово, сам себе морив і не ходив сюди. І то ж таки, що хазяїн, знаючи мою чесність, послав мене не за великими ділами по маленьких ярмарках; а після Хрещенія послав уже і дальш, і я тільки що перед празником отце привіз йому немалу суму грошей. Як же він мене потішив добрим словом і розвів мою тугу, то я вже певно й прийшов до вас на празник, а щоб ви увірилися, що я не зледащів, от і став я на криласі співати і «Апостола» прочитав.

Наум, вислухавши його, не стерпів та аж поцілював його у голову і дума: «Що за премила дитина! Недаром його люблю! Такий не пропаде». Далі і пита:

— Скільки ж ти жаловання получаєш тепер?

— Жаловання не щот, — каже Василь, — аби б стало на одежу, а те важніш усього, що хазяїн, знаючи мою нужду, чого я боюся і через що ви не віддаєте за мене Марусі, сам хлопоче об мені: тепер посила мене з хурою ув Одесу, а відтіля піду у Москву і на заводи, і тільки вернусь сюди ік Пречистій, а він мені сискає найомщика, каже, хоч п'ятсот рублів потеряю; увосени, як скажуть набор, сам і віддасть, а гроші, каже, будеш одслужовати.

— Нехай тобі бог помога! — сказав Наум; а далі, подумавши, й каже: — Чого ж більше думати? Присилай у вівторок, післязавтра, людей, бери рушники; і тобі веселіше буде у дорозі, і Маруся тут світом не нудитиме. Тепер нічого бо-ятись. Се вже певно, що ти найомщика поставиш. Дасть Бог, вернешся, увосени і весілля.

Не можна й розказати, як зрадощили і Василь, і Маруся! Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знов до нього кинуться, і дякують йому, то до матері, то вп'ять до нього, і не тямлять себе, і що робити не знають.

Довго дивився на них Наум, та все нишком сміється та дума: «То-то діти!» Далі й каже:

— Годі ж, годі! Пустіте ж мене; ми ляжемо з старою спати, бо я усю ніч стояв на одіянії, аж поки Христа дочита-

лись — а ви, хочете, дома сидіте або гуляти йдіте до колисок; та тільки самі не качайтесь, бо гріх для такого празника з сею пустотою возитись.

Як вже той день у Василя та в Марусі було, нам нужди мало, бо, звісно, чи ходили, чи сиділи, а усе об одним говорили: як один без одного скучав, коли, що і як думав; як ні думано ні гадано вони побачились; яка ще радість буде, як уже посватаються, — оттаке усе говорили, та голубилися, та милувалися.

Отже, і вівторок настав. Ік вечеру стали дожидати старостів: прибрали хату, засвітили свічку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали і раз, і вдруге, і утретє, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Зараз Наум — а раденький же такий! — і каже, буцімто з серцем:

— Та що се за напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочко, а ходи-ке сюди на пораду!

Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась — Господи! почервоніла, що твій мак; і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем.

От Наум і каже:

— Бачите, ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть, дума тут більш не жити! Гай, гай! Так ось що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуєм куницю та красні дівиці, так ми вас пов'яжемо і тогді усе добре вам скажемо. Дочко! прийшла й наша черга до прикладу казати: годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців-молодців пов'язати?

Іще не час було Марусі послухати, — знай колупа.

От вже мати їй каже:

— Чи чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай, чим людей пов'язати. Або, може, нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так в'яжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушника довгих та мудро вишитих, хрест-нахрест по-

кладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілівала у руку неньці так же; і, узявши рушники, піднесла на тарілочки перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:

— Спасибі батькові і матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили. Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі рушнички придбала.

Пов'язавши собі один одному рушники, от староста й каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем-молодцем: ми, приведені, не з так винуваті; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати.

От мати й каже:

— Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по п'ятінкам заробляла, щоб шовкову хустку придбати та нею пеню зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама. Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затикай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй, а тепер його й поцілуй.

От вони й поцілювались, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового.

Після сього староста звелів посватаним, щоб кланялись перш батькові у ноги тричі; а як поклонились утретє та й лежать, а батько їм і каже:

— Гляди ж, зятю! Жінку свою бий і уранці і увечері, і встаючи і лягаючи, і за діло і без діла, а сварись з нею по-усякчас. Не справляй їй ні плаття, ні одежі; дома не сиди, таскайся по шинкам та по чужим жінкам; то з жінкою у парці і з діточками якраз підете у старці. А ти, дочко, мужичку не спускай і ні у чім йому не поважай; коли дурний буде, то поїде у поле до хліба, а ти йди у шинок, пропивай останній шматок; пий, гуляй, а він нехай голодує; та і в печі ніколи не клопочи; нехай паутинням застелеться піч, от вам і уся річ. Ви не маленькі вже, самі розум маєте, і що я вам кажу і як вам жити, знаєте.

А староста і крикнув:

— За таку науку цілуйте, діти, батька в руку.

Поціловавши, поклонялись матері теж тричі. Мати не казала їм нічого; їй закон велить, благословляючи діточок, тільки плакати.

Далі староста сів і каже тричі:

— Христос воскрес! — А старі йому ув одвіт теж тричі:

— Воістину воскрес!

Старости кажуть:

— Панове сватове!

А свати кажуть:

— А ми раді слухати!

Старости кажуть:

— Що ви жалали, то ми зділали; а за сії речі дайте нам горілки гречі.

А старі ї кажуть:

— Просимо милості на хліб, на сіль і на сватання.

Після сього посватаних і посадили, як звичайно, на покуль, на посад. Батько сів біля зятя, а мати, звісно, поралась, сама і страву на стіл подавала, бо вже Марусі не годилося з посаду уставати. Старости сіли на ослоні, біля столу.

Поки мати страву носила, батько став частувати старостів. Перший староста покуштовав, покрутив головою, поцмокав та й каже:

— Штьо се, сватушка панушка, за напитки? Скільки ми по світу не їжджали, а таких напитоків і не чували, і не видали, і не куштовали.

— Се ми таке для любезних сватів з-за моря придбали, — каже Наум і просить: — Ось нуте ж, усю покушайте. Зверху хороша, а на споді самий гарний смак!

Випив староста, зморщився, закректав та й каже:

— Від сього зразу почервонієш, як мак. Глядіте лишень, сватушка-панушка: чи не напоїли ви нас таким, що, може, й на стіни поліземо?

— Та що се ви на нас з пенею? — казав Наум. — Тут-таки що мудре само по собі, а то ще ось що: ішла баба від ляхів та несла здоров'я сім міхів, так ми у неї купили, сім золотих заплатили та в напиток пустили.

А староста й каже:

— Ну, що мудре, то вже справді мудре! Ану, товаришу, попробуй і ти та й скажи: чи пили ми таке у Туреччині або хоч і в Німеччині, та і в Расеї не пивали сієї.

Випив і другий староста, теж прицмокуючи, і теж при-
мовляв, похваляючи.

Проговоривши усі законні речі, стали частуватись по-
просту, з своїми вигадками, а далі тільки що стали вечеряти,
і обізвались дівчата, що Маруся ще завидна просила до себе
на сватання, і співали, уходячи у хату, сюю пісеньку:

Та ти, душенька, наша Мар'єчко!
Обмітайте двори,
Застеляйте столи,
Кладіте ложечки,
Срібні блюдечки,
Золоті мисочки:
От ідуть дружечки!

От як переспівали, та й поклонились низенько, та й ка-
жуть:

— Дай Боже вам вечір добрий; помагайбі вам на усе добре!

Стара Настя така вже радісінька, що Бог привів її дождати
одним одну дочечку просватати за хорошого чоловіка, та ще
її люб'язного: землі під собою не чує, порається хутко, і де та
сила узялася, аж біга від стола до печі, і страву сама носить,
і порядок дає. Кинулась зараз до дружечок і каже:

— Спасибі! просимо на хліб, на сіль і на сватання. — Та й
усадила їх по чину, від Марусі скрізь по лаві, та й каже: — Сі-
дайте, дружечки, мої голубочки! та без сорому брусуйте, а ти,
старосто, їм батуй.

Так дівчатам вже не до їжі: одно те, що стидно при людях
їсти, щоб не сказали люди: «Ото голодна! мабуть, дома нічого
їсти, так біга по чужим людям та й поживляється; он, бач, як
запахаеться»; а друге й те, що треба своє діло справляти; та,
не бравшись за ложечки, і заспівали:

Ой, чому, чому
У сім новім дому
Так рано засвічено?
Мар'єчка встала,
Косу чесала,
Батенька пораджала:
Порадь мене,
Мій батеньку,
Кого в дружечки брати?
— Бери, доненько,
Собі рівненьку,

Щоб не було гнівненько.
Садови, доненько,
І вище, і нижче.
А свою родиноньку ближче.

Як же побачили, що стара Настя від такої жалібної пісні,
покинувши поратись, стала тяжко плакати, так вони стали
співати інших.

Де ж був селезень,
Де ж була утінка?
Селезень на ставку,
Утінка на плавку.

А тепер же вони
На однім плавку.
Та їдять же вони
Дрібную ряску;
Ой, п'ють же вони
Холодную воду.

Де ж був Василько?
Де ж була Мар'єчка?
Василько у батенька,
Мар'єчка у свого.
А тепер же вони
Ув одній світлоньці.
Ой, п'ють же вони
Зелене вино;
Та їдять же вони
Дрібні калачі,
У мед умокаючи,
Маком обсипаючи.

Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Мар'єчка та потопала,
К собі батенька бажала.
А батенько та на бережечку.
Є човничок і веселечко:
«Потопай, мое сердечко!»

Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Мар'єчка та потопала,

К собі матінку бажала.
А матінка та на бережечку.
Є човничок і веселечко:
«Потопай, моє сердечко!»

Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Мар'єчка та потопала,
К собі Василька бажала.
А Василько та на бережечку.
Є човничок і веселечко:
«Не потопай, моє сердечко!»

Далі дівчата, бачачи, що просватані собі сидять і опріч себе нікого не бачать і нічого, що біля них робиться, не чують, захотіли їх зачепити і повеселити та й заспівали:

Та в саду соловейко не щебетав,
Тим Василь Марусі не ціловав;
Як же соловейко защебетав,
Василько Марусю поціловав.

Тут усі зареготались на усю хату, і Наум напавсь, щоб таки діти поціловались, а їм те і на руку ковінька!.. Далі дівчата, буцімто жартуючи, і заспівали:

Та ти, душечко, наша Мар'єчко!
Ламліте роженьку,
Стеліть дороженьку,
Щоб м'яко ступати,
Надвір танцювати.
З скрипками, з цимбалами,
З хорошими боярами.

Як же вслухався у се Наум та як розходивсь! Притьмом: давай музику та й давай! Нігде дітись: побігла моторніша із усіх, от таки Домаха Третьяківна, до скрипника та й прикликала його. Батечки! піднялися танці та скоки, так що ну! Набігла повна хата людей, як почули, що старий Дрот та просватав свою дочку. То ще мало, що у хаті, а то й около вікон було багацько, так і зазирають; а біля хати дівчата з парубками носяться: дівчата дрібушки вибивають, парубоцтво гопака гарцює, батько з матір'ю знай людей частують... Така гульня була, що крий Боже! Троха чи не до світу гуляли. Тіль-

ки Василь та Маруся нікого не бачили і дивовалися, що так швидко народ розійшовся. За голубленням та за милованням незчулися, як і ніч минулася.

Не дай Боже чоловікові печалі або якої напасті, то урем'я іде — не йде, мов рак, повзе. А як же у радості, то і незчуєшся, як воно біжить: як ластівка пропливе. Думаєш, один день пройшов, аж, гляди, вже й тижня нема. Так було з Василем і з Марусею: усе укупці та укупці, як голуб з голубкою. І у город, і на місто, і до колисок, і на вгород, усе укупі собі ходять. І у монастир на богомолля укупці ходили, і молебень наньмали, що Маруся обіцялася, коли буде посватана за Василя.

Тіки-притіки, аж ось і проводи! У сеє урем'я хазяїн висила хуру, і Василеві з нею треба виступати.

— Ох, нам лишечко, — скрізь сліз кажуть обоє. — Ми ж і не наговорились, ми й не надивились один на одного... неначе сьогодні тільки зійшлися.

— Не плач, Василечку, — каже йому Маруся. — Ти у дорозі і незчуєшся, як і Спасівка настигне, тоді вернешся сюди, і будемо укупці. Гляди тільки, щоб ти був здоровий; не скучай і не удавайся у тугу без мене; а я, оставшись без тебе, рано й вечір буду слізюньками вмиватися...

— Годі ж, годі, моя перепілочко! Не плач, моя лебідочко! — каже їй Василь, пригортаючи до свого серденька. — Нехай я на чужій стороні один буду горе знати, а ти, тут zostавшись, будь здорова і весела та дожидай мене. А щоб нам одрадіш було, так прошу тебе: вечірня зірочка як зійде, то ти, споминаючи мене, поглядай на неї; у ту пору я стану зорювати, гляну на тую зірочку й знатиму, що ти на неї дивишся, то мені одрадіш буде, неначе я дивлюся на твої очі, що як зірочки сяють. Не плач же, не плач!

Оттак-то вони у останні часи розмовляли і обоє плакали безперестанно! А як же прийшло зовсім прощатись, так що там було!.. Коли вже і старий Наум так і хлипа, як мала дитина, а мати, глядячи на сльози та на тугу Марусину, аж злягла; так що про молодих і казати!.. На прощанні випрохала Маруся у Василя сватаний платок, що замість хустки йому дала, затим, щоб часом дорогою не загубив і що вона на неї, мов на нього, дивитиметься. Поважив їй Василь, віддав, а вона положила у той платок горішки, ще ті, що сперва-наперва Василь дав їй на весіллі, зав'язала, та й положила до серденька та й каже:

— Тут воно лежатиме, аж поки ти вернешся і сам озьмеш.

Сяк-так Василь насилу вирвався від старих, а Маруся пішла його проводити. То було на самі Проводи, і треба було через кладовище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся узяла й мисочку, щоб і своїх пом'янути. Положила курку варену, три в'язки бубликів, буханець, два книша та зверху п'ятаковий медяник, та узяла материну калитку з грішми, щоб старцям подати; а Василь тож з нею ніс у хустці аж три десятки крашанок.

Прийшли на гроби, аж панотець вже й там і збирається правити панахиду. Маруся поставила до гурту і свою мисочку і граматку батюшці подала, щоб пом'янув її родичів.

Маруся, смутна й невесела, усе молилася та знай поклони била; як же заспівали дяки «ні печалі, ні воздыханія»¹¹, так вона так і захлипала та й каже:

— Як ти вернешся, Василечку, то, може, мене на сім кладовищі будеш так поминати.

Василь аж здригнув після такого слова і хотів її зопинити, щоб викинула таку думку з голови, так і у самого сльоза так і б'є, а на серці туга така пала, що йому дух так і захватує; і сам не зна, від чого йому так є.

Одслужили панахиду, подала Маруся мисочку панотцеві, а старців божих оділила крашанками і грішми за царство небесне померших. Посідали люди на гробах трапезовати і поминати родичів, а Марусі вже не до того: Василь ледве промовив, що вже пора йому йти до хазяйства.

Батечки, як заголосить Маруся, та так і повисла йому на шию! Виціловала його... що то? і в вічі, і у лоб, і у щоки, і у шию... далі, неначе хто її направив, разом покинула його, очиці засяли, то була блідна, а тутечки почервоніла, та так голосно, ніби не вона, сказала Василеві, не зопиняючись:

— Василю! На кладовищі мене покидаєш, на кладовищі мене й знайдеш! Поминай мене, не удавайся у тугу... прощай на віки вічні!.. Там побачимось!

Сеє сказавши, не озираючись, пішла додому швидко, ступаючи так легесенько, неначе і землі не доторкається. А Василь? Неначе грім біля його вдарив! Стоїть як укопаний... Далі дуже тяжко здохнув, підняв очі до Бога, перехрестивсь, вдарив поклон і, припавши на те місце, де стояла Маруся, ціловав землю замість її, боячись і самої думки об тім, що сказала йому Маруся, а далі промовив:

— Господи милосердний! Нехай я один усі біди перетрплю, нехай я вмру, тільки помилуй мою Марусю! Дай нам пожити на сім світі, а втім — як твоя воля свята! — та й пішов тихою ступою до господи.

Чи давно наша Маруся була веселенька, як весіння зорінька, говорлива, як горобчик, проворна і жартовлива, як ластівочка, а тепер точнісінько як у воду опущена. Говорити — мало й говорить: сяде шити, то чи стібнула голкою, чи ні, чи виведе нитку, чи ні, а зараз і задумується, і рученята посклада; піде ув огород полоти, стане над грядкою та хоч цілий день стоятиметь, нічого не зробивши, поки мати її не покличе; приставить обідати, то або у нетоплену піч, або забуде чого положити, або усе у неї перекипить, що й їсти не можна; та до того довела, що — нічого робити! — узялась мати вп'ять сама поратись. Часто гримав на неї батько і ласкою уговорував, щоб не журилася, щоб у тугу не вдавалася, що туга з'їсть її здоров'я, зачахне, занедужа, і який одвіт дасть Богу, що ні найлуччу милость Божу, здоров'я, не вмла зберегти і занастила овсі. Що ж? тільки її і речей:

— Таточку, батечку, і ти, матінко ріднесенька! Що ж мені робити, коли не можу забути свого горя! Не можу не думати об своєму Василечкові! Світ мені немилый, і ніщо не розвеселяє. Серце моє розривається, дивлячись на вас, що ви об мені убиваєтесь, та що буду робити! Я й сама своїй тузі не рада; тільки у мене й думки: де то тепер мій Василь? Знаю, що час, що день, він від мене — усе далш; от мене туга й душить! Не ворухте мене, не заньмайте мене, неначе ви й не бачите нічого; не розважайте мене; мені неначе легше, як я журюся уволю і ніхто мені не міша!

Порадившись меж собою, старі дали їй волю; нехай, кажуть, як собі зна, так з собою і робить. Наділив її Бог розумом, вона й богобоязлива, і богомольна, так її Отець милосердний не оставить. Нехай поступа, як зна!

Ще з того дня, як проводила Василя, не надівала Маруся ніякої скиндячки, ніякої стрічки; як пов'язала голову чорним шовковим платком, так і пішло, усе чорний платок, та й годі! То охоча була по неділям та по празникам до церкви ходити, а то і у будень, коли почує, що дзвонять, то мерщій і йде. Що божий день любиме місце, куди було ходить, се у бір на озера, де з Василем уперше ходила; сяде там під сосонкою, розгорне платок, що Василь їй zostавив, дивиться на нього,

та свої горішки пересипа в руці, та й поплаче... Тільки ж що начне вечоріти, вона вже й сидить на приспі й вигляда вечірньої зіроньки... Блисне вона... тут Маруся зараз і стане така рада, така рада, що не то що! «Онде мій Василь! — сама собі розмовля. — Він дивиться на сюю зірочку і зна, що й я дивлюсь!.. Оттак блистять і його очиці, як, було, біжу йому назустріч...» І вже тут її хоч клич — не клич, хоч що хоч роби, а вже ні з місяця не піде і очей від зірки не зведе, аж поки вона зовсім не зайде; тогді тяжко здохне і скаже: «Прощай же, мій Василечку! ночуй з Богом та вертайсь швидше до твоеї бідної Марусі». Увійшовши ж у хату, перецілує усякий горішок і платок разів сто поцілує та, згорнувши, приложить до серця, та так і заночує; а вже й не кажи, щоб спала добре, як треба!

Сяк-так, то з журбою, то з тугою, промаячила Маруся до Спасівки; а у Спасівку, ік Пречистій, казав Василь, буде неодмінно. Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, та усе-таки неначе стала потроху оживати. Вона й дома пореається, вона й з батьком у полі, чи громадити, чи жати; бо вже й Наум, дивлячись на неї, що вона стала розважатись, і собі повеселішав і дума: «Слава тобі, Господи! Ще тільки Спасівка наступа, а вже Маруся зовсім не та, як унов народилася; туж-туж і Василь буде; тоді вдарю лихом об землю, мершій справлю весілля, та й нехай собі живуть». От коли куди йде на хазяйство, то й дочку бере з собою, щоб її лучче розважати. Коли ж вона часом зостанеться дома, то, впоравшись, іде у бір за губами; та таки так сказати, що день за день та стала вп'ять і до роботи проворненька, і в усякім ділі моторніша, і що у Бога день, то усе веселіш, усе розщитує: «От Пречиста недалеко, от-от Василь вернеться».

Раз у Спасівку, на третій день після Спаса, віддавши вона обідати і поприбиравши усе, пішла у бір за губами і вже нікуди більш, як на ті ж озера. Напала на рижики, та так же їх багацько було, та такі мудрі; і хоч і побродила по воді, та назбирала їх повнісіньке відро, іще й кошик. От ще б то їх брала, та як же пішов дощ, та престрашений, як з відра, та з холодним вітром; а вона була ув одній тяжиновій юпці і свитини не брала. Що їй тут на світі робити? Нікуди і не кажи, щоб забігти та пересидіти, бо до села було далеченько, а дощ так і полива! Нігде дітись — треба бігти додому. Йшла, а де і підбігцем, та поки прийшла додому, так одно те, що утоми-

лась, а друге — змокла як хлюща, так з неї і тече; а змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе, так і труситься.

З лихом пополам добігла додому. А дома ж то мати старенька і усе собі немощна, не здужала піднятися і у печі затопити. Лихо та й годі нашій Марусі! Нитки сухої на ній нема, а нігде обсушитись; змерзла неначе зимою, а нігде обігрітись. Злізла на піч, та як не на топлону, так ще пуще змерзла. Укрилась і кожухом, нічого! Так лихорадка її і б'є!

Прийшов і Наум, упоравшись з батраками. Нікому йому ні вечеряти дати, та й нічого. Перш був розсердивсь, а далі, як розслухав, що йому Настя, стогнучи, розказала, та й замовк; далі назирнув Марусю та аж злякався: господи твоя воля! Сама, як вогонь, гаряча, а її трусить так, що й сказати не можна!

Тьохнуло у животі в нашого Наума! Подумав, подумав та й став Богу молитись. Се вже у нього була така натура: чи хоч трохи біда, чи радість є йому яка, зараз до Бога; так і тут. Помоливсь, перехрестив тричі Марусю і ліг собі. Прислухається, трохи Маруся не заснула? «Дай, Господи, щоб заснула і щоб завтра здорова була!» — сказавши сеє, ліг і... заснув.

Тільки що у саму глупу північ будить його Настя якомога і каже:

— Подивись, Науме, що з Марусею діється? Стогне час від часу дужче... от усе дужче... але кричить...

Наум вже біля недужої:

— Що тобі, Марусю?.. Чого ти стогнеш?.. Що в тебе болить?..

— ...Таточку... батечку... Ох, не дайте пропасти... колеть... ох, тяжко мені!.. робіть, що знаєте... ко... колеть мене!..

— Де саме колеть, Машечко?

— От... у бік... ох, ох! У лівім боці... Поможіть мені!.. не стерплю...

Кинувся Наум, викресав вогню, засвітив світло — аж і Настя вже встала; де та й сила узялась? До Марусі... а вона усе дужче стогне...

Що робити — і самі не знають... Сяк-так старі удвох затопили піч, укрили її кожухами... так кричить:

— Душно! Не влежу на печі... положіть мене на лаві... Ох, душно мені! ох, важко мені! Болить же бік... ох, болить!..

Послали мершій на лаві; узялись обоє старі зводити Марусю... Вона не здужа йти, старі не здужають її вести... тягнуть-

ся, силкуються, спотикаються... Наум сердиться, кричить на жінку, що йому не допомага; Настя ворчить на нього, що... він дочку на неї схилив... Маруся стогне, плаче, а старі, дивлячись на неї, собі плачуть.

Через превелику силу дотаскали Марусю, положили на лаві, вкрили рядом, бо усе каже, що їй душно; а самі стали радитись, що з нею робити! Настя — пробі бігти до знахурки, щоб вмила або злизала; бо се їй, мабуть, з очей; або нехай переполох вилива, або трясцю відшептує: нехай, що зна, те й робить. Так же Наум не тії, бо дуже не любив ні знахурок, ні ворожок, що тільки дурників обдурюють та з них грошики луплять, а самі не можуть ніякого добра нікому зробити, хіба тільки біду, так так! От він зараз дістав іорданської води та й звелів Насті, щоб нею натерла Марусі бік, де болить, і дав тієї ж води трошки напитись, а сам підкурював її херувимським великоднім ладаном, помоливсь з Настею Богу... аж ось і Маруся притихла й стала б то засипати. Старі вже хотіли з радості гасити й самі лягати... Як тут вп'ять Маруся не своїм голосом закричала:

— Ох, лишечко! Колеть мене, колеть у бік, пече... Ох, трудно мені! Батіночку рідненький, матіночко моя, голубочко! Рятуйте!.. Поможіть мені!.. Смерть моя!.. Не дає... мені дихати!..

Бачить Наум, що зовсім біда, треба що-небудь і робити, схопив шапку, побіг до сусіди, розбудив, попрохав її, щоб йшла швидше на поміч до Насті; поки управивсь, поки допровадив її до двора, аж вже і світа. Не заходячи додому, пішов у город. Був у нього знайомий приятель, цилюрик, та ще й Марусин кум, вона в нього аж трьох діточок хрестила, так до нього пішов він радитись, що треба робити, а коли можна, то щоб і сам прийшов та й подививсь на болящу.

Так-то старому швидко й дійти! Йде і, бачиться, усе на однім місці; стане поспішати, — задихається, ноги спотикаються, зовсім хоч впасти. Жалкує Наум, що не збудив кого з батраків, що в соломі на току спали, так що ж бо? Хоч би й швидше дійшов, так не вмів би так усього розказати; а якби цилюрик не захотів іти, то батрак не вмів би його і прохати, як сам отець.

Сонечко піднялось, тогді Наум дотюпав до цилюрика. Поки його збудили... бо він собі був вже багательний, а через коров'ячу віспу став вже у панським каптані ходити, так треба

вже туди ж, за панами, довго ранком спати. От, поки зогріли йому самовар, поки він напивсь того чаю, присмоктуючи люльку, як наш справник, поки-то вийшов, потягаючись, до Наума, аж вже було геть-геть! Та вже за те спасибі, що як розпитав, чим Маруся недужа, так разом і зібравсь. Схопив швидше щось там за пазуху, та узяв склянку з чимось, та й каже:

— Наум Семенович! Худо діло; треба поспішати як можна. Не поскупись найняти збіржу. Мені нічого і проходитись, та треба поспішати.

Наум зараз шатнувся, найняв збіржаника, і побігли що є духу з цилюриком додому.

Як оглядів цилюрик Марусю, та аж зацмокав. Став її розпитовати, де саме і як у неї болить. Так вона за кашлем і слова не скаже. Цилюрик аж головою покрутив та й каже собі тихенько:

— Овва! худо діло! — А Наум се почув та й руки опустил...

Кинувся цилюрик, і якомога поспіша та й кинув їй руду з руки, далі розв'язав пляшку, аж там усе п'явки, та й поприпускав їх до боку. Поки се, поки те діялось, Наум так, що ні живий ні мертвий; то піде, то стане, то сяде, та усе, здихаючи, руки лама; а пуще те його смутило, що цилюрик був невеселий. А Настя, бідна Настя, і байдуже собі! Вона там коло Марусі і помага, і держить, і що треба робить, і так справляється, що неначе і не була недужа. Так-то велике горе і біда як постигне, то вже менше і забудеш, і не поважаєш його.

Управившись, цилюрик вийшов у сіни віддихнути. Наум пристав до нього з розпитками.

— Худо діло! — сказав цилюрик. Наум так і кинувся йому у ноги, і аж плаче, і говорить:

— Приятелю мій, Кондрате Іванович! Роби що знаєш, тільки не погуби мого дитяти! не положи мене, живого, у яму! Вік буду батьком рідним звати! Бери що хоч, бери усю худобу... тільки вилічи Марусю!..

Цилюрик аж заплакав і каже:

— Друзе мій, Науме Семенович! Хіба ж мені не жаль своєї куми? Що б то я робив, щоб вилічити хрещену матір своїх діток? Та як нема Божої волі, так наш братчик, хоч з десяти головами, нічого не зробить!

— Так моїй Марусі не животіти? — аж скрикнув Наум.

— Один Бог зна! — сказав цилюрик та й пішов вп'ять до недужої.

Подивившись на неї і подержавши за жилу довгенько, каже:

— Молись, Семеновичу, Богу! Коли засне, то ні об чім і журитись; здається, що скоро засне.

От і відступилися від неї тихесенько, щоб їй не мішати спати...

Так куди ж то!.. Тільки що ніби стала дрімати, як підніметься кашель, та прездоровенний; так і підступа під груди і дихати їй, сердешній, не дає: а тут і у бік знову стало шпигати.

Довго того розказовати, як вона три дня так страждала! Що таки цилюрик лічив, а то він і німця привозив; і той і масть до боку прикладав, і чого-то вже не робив!.. так нема легше та й нема! і що далі, то усе гірш було.

Наум давав їм волю, що хотіли, робили; а сам, запершись, усе Богу моливсь; впаде навколішки, руки лама; як вдарить поклон, та з півчаса лежить і усе молиться: «Господи милосердний! не осироти нас! Не віднімай від нас нашої радості! Ріши мене усїї худоби, озьми мене, старого, немощного, озьми мене до себе, а нехай вона поживе на світі...» Далі й закінча: «Да будеть воля твоя святая зо мною, грішним! Ти усе знаєш, ти лучче зробиш, чим ми, грішніі, думаємо!» Підійде до німця, просить, руки йому цілує... виніс скриньку з грошима, а мабуть, було у ній сот три рублів, і просить:

— Бери, — каже, — скільки хоч, усї озьми, усю худобу озьми, усього рішусь, у старці піду, тільки вилічи моє дитя; вона в мене однісінька... Без неї нашо й мені жити? Не буде мені ніякої радості... хто мене догляне... хто... — та так і голосить.

Дарма, що німець, та й він заплакав, і хоч би тобі копійчку узяв. У останній раз як був, і вп'ять чого-то не робив, а далі сказав:

— Нічого не можна зробити! — З тим і поїхав.

Моливсь Наум, моливсь... і що то вже плакав! Так і підпливе сльозами. Далі вийшов із кімнати, подививсь на Марусю, бачить, що вона, як тая свічечка, догоряє, перехрестивсь і на думці каже собі:

— Господи! Твоя воля святая! Прости нас, грішних, і навчи, що нам робити і як тебе слухати? — Та з сим словом і пішов.

Йде і за сльозами світу не бачить. Позвав панотця, той аж здивувавсь, що така здорова дівка, у три дні як занедужала, а вже й на божій дорозі.

Поки панотець прийшов з святостью, Наум вернувся і, кріплячись, щоб не плакати, через велику силу каже Марусі:

— Доню, запричастимо тебе! Чи не дасть Бог швидше здоров'я?

— Я сього хотіла прохати... та боялась вас потурбувати... І вже здоров'я!.. Хіба спасення душі... коли б тільки швидше... — ледве промовила сее Маруся.

Кинулася Настя хату прибрати і сіни упорати, а Наум засвітив свічку і ладаном покурив; аж ось і батюшка прийшов.

Поки Маруся сповідалася, Наум із Настею і хто ще був у них із сусідів вийшли у сіни. От Настя і каже мужикові:

— Нащо ти її так сполохав? Вона тепер подума, що вже зовсім вмира, коли привели панотця?

— Що ж, стара, будемо робити? — здохнувши тяжко, сказав Наум. — А яково ж би нам було, якби вона вмерла без покаянія?

— Та що бо ти, старий, говориш? Де її ще вмирати? Ще тільки сьгодні четвертий день, як гаразд і занедужала...

— Але, четвертий! У Бога усе готово, його свята воленька! Повелить, то я ще швидш її вмру, дарма, що вона вже на ладан дише¹².

Сказав Наум та й відійшов, гірко заплакавши, і каже собі тихенько: «І коли б то Господь послав мені сюю милость! Воля твоя, Господи!»

Тут панотець кликнув, щоб усі йшли у хату, буде її причащати. Наум, тільки сам живий та теплий, ще здужав підвести її до святого причастя... Маруся прийняла тайни Христові, як янгол Божий; потім лягла, перехрестилась, підвела очиці угору і веселенько проговорила:

— Коли мені... така радість тут... після святого причастя... що ж то буде у царстві небеснім? Прийми і мене, Господи, у царство твоє святе! — Панотець, посидівши і поговоривши дечого з Письма, пішов додому.

Трошки погода чують, що кашель в Марусі ніби перестав і вже вона хоч і не стогне і буцімто спить, так у горлі стало дуже хрипіти, а у грудях аж клекотить...

От Настя і каже до старого:

— Та, ей-богу, вона не вмре; бач, їй полегшало.

— Мовчи та молись Богу! — сказав їй Наум, а сам аж труситься. — Тепер, — каже, — янголи святії літають над нею. Страшний час тогді настає, як праведна душа кончиться. Нам, грішним, треба тільки молитись Богу!

— Господи милостивий! Ти сам боїшся та й мене лякаєш.

Так казала Настя, не бачачи своєї біди, а Наум знав добре усе і знав, що до чого і після чого що йде, та й каже:

— Коли б то Бог милосердний сотворив таке чудо!

Далі засвітив страшну свічку, поставив перед образами, а сам пішов у кімнату... і що то вже моливсь Богу! Куди-то не обіщавсь іти на богомолля! Скільки худоби роздати на церкви, старцям...

Як ось Маруся таки дуженько промовила:

— Таточку!.. Матінко!.. а підійдіть до мене!

От вони й підійшли. Наум бачить, що Маруся зовсім змінилась на лиці: стала собі рум'яненко, як зоренька перед сход сонця; очиці як ясочки грають; веселенька, і від неї неначе сяє. Він знав, до чого се приходиться, здригнув увесь, скріпив серце, а сльози знай глита та думкою тільки так помотивсь: «Час прийшов... Господи, не остав мене!..¹³»

Маруся їм і каже:

— Батеньку, матінко, мої ріднесенькі! Простіте мене, грішную!.. Попрощаймося на сім світі... поки Бог зведе нас до купи у своїм царстві.

Тут стала їм руки ціловати; а вони так і розливаються, плачуть і її цілують. От вона їм і каже вп'ять, та так веселенько й усе усміхаючись:

— Спасибі вам, мої ріднесенькі, що ви мене любили!.. і кохали мене... Простіте мене, може, коли вас не послухала... або сердила... Мені Бог гріхи простив... простіте і ви!.. Не вбивайтеся дуже за мною, бо се гріх... та пом'яніть мою грішну душу... не жалуйте худоби: усе земля і пил... Годі ж, годі, не плачте ж... Бачите, яка я весела... там мені буде прехороше!.. Коли-небудь треба і вмерти... Ми недовго будемо різно: там год — як часиночка... Бачите, я не жалкую за вами... бо скоро побачимось... Васи... ох! Василечка мого як побачите, скажіть, щоб не вбивавсь... скоро побачимось... Я його дуже, дуже любила!.. Горішки мої положіть мені у руку, як помру; а платок...

верніте йому... А де ви? Я щось вас не бачу... Таточку! Читай мені... голосно молитви... а ти, матіночко... хрести мене... По-бла-го-словіть же... мене...

Наум став читати молитви, а Маруся силкувалася, та не здужала за ним і слова сказати; а він що скаже слово, та й заллється сльозами, переплаче та вп'ять чита. Настя чи перехрестила двічі та й знемогла і тут же впала. Сусіда подала Марусі у руки свічку і вже насилу руку розправила, бо вже стала застивати... От вже і гласу її не стало чути... Наум нахилився та над ухом її голосно чита: «Вірую во єдиного Бога»¹⁴ та «Богородицю»... а се вона — зирк очима та й сказала голосно: «Чи ви чуєте?.. Що се таке?» Наум впав навколішки і каже:

— Моліться усі! Янголи прилетіли по її душу!

Далі Маруся ще спитала:

— Чи ви бачите? — Та й замовкла... здохнула важко... тільки й промовила:

— Мати Божа!.. прийми... — і успокоїлась навіки!

Наум скочив, сплеснув руками, підняв очі вгору і стояв так довгенько. Далі пав перед образами навколішки і моливсь: «Не остав мене, Господи, Отець милосердний, у сюю горкую годину!»¹⁵ Цілий вік ти мене миловав, а на старості, як мені треба було у землю лягати, послав ти мені таке горенько!.. Укріпи мене, Господи! щоб я не согрішив перед тобою!»

Кинувся до Марусі; припав до неї, виціловав її руки, щокки, шию, лоб і усе приговорює:

— Прощай, моя донечко, утіха, радість моя! Зав'яла ти, як садовий цвіточок; засохла, як билинка! Що я без тебе тепер zostався? Сирота! Пуше малої дитини. Об дитині жалкують, дитину приглядають, а мене хто тепер пригляне?.. Тепер ти у новім світі, меж янголами святими; знаєш, як мені тяжко, як мені гірко без тебе: молись, щоб і мене Бог до тебе узяв! Закриваю твої оченьки до Страшного суду! Не побачу у них своєї радості більш! Складаю твої рученьки, що мене годували, опатрували, обнімали...

Він би й довго коло неї вбивався, так тут сусіда підійшла та й каже:

— Пусти, дядьку, вже ти її не піднімеш; а ось прийшли дівчата убирати Марусю; ти йди та давай порядок, бо, бач, Настя безчувственна теж лежить.

Наум став над Настею, вп'ять гірко заплакав та й каже:

— Уставай, мати! Дружечки прийшли, нехай убирають до вінця нашу молоду... а я піду лагодити весілля!..

Пришедши він до панотця, не зміг і слова сказати, а тільки що плаче, так що й Господи! Піп зараз догадався, та й каже:

— Царство небесне їй! Праведная душа була, упокой її Господи со святыми!

А помолившись, і став розважати Наума, поки позіхалися дяки; далі пішли у церкву, піп став служити панахиду, а по душі звелів дзвонити на непорочні, як по старому і по почитному чоловікові; та й послав сукно і ставник і звелів йти читати псалтирі.

Увішедши Наум у церкву, так і пав перед образами та й моливсь, що таки за упокой душі свого дитяти, а то таки знай уживав:

— Господи милосердний! Дай мені розум, щоб я, при такій тяжкій біді, не прогнівив би тебе не тільки словом, та ні же думкою!

Як же заспівали «вічну пам'ять»¹⁶, так і сам почувся, що йому якось-то стало легше на душі, і хоч і жаль йому дочки, що то вже і казати, кріпко жаль! та зараз і подума: «Воля Божа! Вона теперечки у царстві; а за такеє горе, що ми тепер терпимо, Бог і нас сподобить з нею бути!»

Бодро дійшов додому. Вже Марусю нарядили і положили на лаві, біля вікна. Став Наум над нею, помоливсь, зложив руки нахрест та й став приговорювати:

— Доненько моя милая! Марусенько моя незабутняя! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Що ж не кинешся рученьками обняти його?.. Що не проговориш до нього ні словечка?.. Ти ж мене так завжди зустрічала... а тепер... закрила свої оченьки, поки вздриш Господа на Страшному суді; зложила рученьки, поки з сим хрестом, що тепер держиш, вийдеш з домовини назустріч йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити його!.. На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою; хто нас буде веселити такою добрістю, як ти? Хто нас, сиріт, на старості буде жалувати?.. Хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати?.. Хто зопинить наші горючії сльози?.. Хто обітре нам смажнії уста?.. Хто у болісті промочить нам запекший язик?.. Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! Не порадовала нас своїм весіллячком!.. Береш своє дівування у сиру землю!.. Зате подруженьки убрали твою русу

косу, як до вінця; скиндячки положені... квіточками завітчані... і з правого боку тож квітка; нехай люди бачать, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ.

Який зібрався народ — а вже таки повнісінька була хата і в вікно багато дивилося — так усі навзрид плачуть!.. Та й як можна було утерпіти, дивлячись на чоловіка, що зовсім у старості, сідого, як лунь, немощного — стоїть над своїм дитятею, що одним одна й була йому на світі, і ту пережив, і ту, на самім цвіту, хова, а сам зостається на світі з старістю, з недугами, з горем, один собі з старою до якого часу! Яка вже їх жисть буде?.. Та що й казати! Та ще ж яка й дитина! Коли б уже яка-небудь, так собі, так би і сюди й туди; а то ж дівка, не то що на усе село, та врят чи де й близько така була: богобоязлива, богомільна, до усякого діла невсипуща, слухняна, покірна, звичайна, тиха, розумна, і що вже красива, так вже нічого й говорити! І що то: хто й знав її, хто й не знав, то усяк любив і поважав, і як почули, що вона вмерла, то всі ж то, і старі, і молоді, та й мала дитина, усі за нею жалковали і збіглися дивитись на неї і по ній журитись.

Об старій Насті вже нічого й говорити: не здужала не то що порядку давати, та й з місця не вставала; усе сиділа біля покійниці, і вже не плакала, бо і сліз не стало, а тільки тяжко здихала і ні півслова не здужала, голосячи, приговорювати.

Послухавши Псалтиря, що дяк усе читав, Наум сів біля своєї старої та й каже:

— Що, стара? Управились ми з тобою? Збирались весілля грати, аж ось похорони! Ох-ох-ох! Хвали, Насте, Бога!

— Се нам за гріхи наші, Науме, Бог наказаніє послав! — сказала йому Настя.

— За гріхи! — сказав, подумавши, Наум. — Чи є така кара, щоб нею удовлети за наші гріхи? Що день, що час ми тяжко согрішаєм перед Господом нашим; так чого ж ми достойні?.. Якби Отець наш небесний робив з нами не по милосердію, а по правді своїй святій, так ми б і давно недостойні і на світ дивитись. Міри нема його доброті!

— Зачим же він узяв у нас одну нашу радість? Що ми тепер будемо?

— Зачим? Дурна, дурна! Зачим узяв? Щоб дитина добрая, за добрість і йому милая, поживши у сьому злому світі та бачачи других, не пішла слід за тими, що не по його волі

роблять; щоб не стала й вона така, котрих він не любить. А за лихе і злеє дитя Бог карає отця і матір, так би ми були б і за неї у одвіті; а тепер, коли дитя наше було добре, то через неї і нам що-небудь Бог з гріхів простить.

— На кого ж ми тепер зостаємось? І хто нас у старості та у немощах догляне? — питала ще таки Настя.

— І я те ж думав з першого часу, — каже Наум, — а далі, по моїй молитві, Бог такий мені розум дав: не було у нас дитяти — самі по собі жили, будем і без неї. Ти скажеш: тогді були молоді та здорові, а тепер старі, не здужаємо робити на себе. Насте, Насте! І у молоді літа не самі по собі ми і жили, і робили, і пропиталися, Бог нам помагав, він же нам і тепер не дасть пропасти. Поживемо ще, потерпимо ще за гріхи наші на сім світі, по його воленці прийде і наша година. Ти мені закриєш очі, а тебе... тогді круглу сироту, у біді, ще й лучче не покине той, що й маленьку комашечку догляда, та й збереть нас до купи, і наша Маруся нас тамечки зостріне. Коли ж небудь прийде сей час; не сто літ будемо тут бідствувати... та хоч би і сто літ, хоч би і більш, і хоч би ще гіршу біду нам Бог послав — коли є ще яка гірша сієї, — так чи може ж то ізровнятись против того, що нам буде у Господа милосердного і де тепер наша Маруся? Годі ж, годі, не плач та давай порядок. Живий живе гада, так і ми; треба усе полагодити, як звичайно, і як тільки можемо що зробити і за душу, і за славу нашої Марусі.

Стало надвечір. Під коморою знакомий Наумові маляр малює труну — та що за славна була! Дубові дошки та товсті, та сухі, як залізо, та й зроблено чисто, як столярна; бо й теслі, що її робили, жалкуючи об Марусі і люблячи Наума, від широго серця її робили. А як ще маляр вичорнив її, та на криші змалював хрест святий, та кругом пописав слова усякими красками, у головах намалював янгола Божого, а у ногах списав патрет із смерті, з кістками, та так живо, що як настояща смерть, так така домовина, що хоч би і усякому доброму чоловікові таку Бог привів. У хаті і у кімнаті жінки порались, то діжу наставляли, то муку сіяли, то локшину кришили, то птицю патрали; а народ то біля мертвої, то біля відчиненого вікна, що над нею, дивилися; а обоє старі із журби так вже стяглися, що аж злягли... Як разом — крик! Хтось дуже застогнав, аж закричав... Народ за вікном тож крикнув: «Василь! Василь!», — і розступивсь. Наум, почувши

сеє, скочив, зирк у вікно... лежить бідний Василь біля вікна, мов мертвий зовсім!..

У ті пори, як дзвонили по душі Марусі, їхав мимо церкви сердека Василь і поспішав якомога до хазяїна з радістю, бо усе зробив, як тільки лучче можна було, і віз йому великі бариші. Як їде і чує, що дзвонять; здригнув кріпко, неначе йому хто снігу за спину насипав, а у животі так і похолонуло, і на душу така журба пала, що й сам не зна, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: «Дай Боже царство небесне, вічний покой помершому!», а сам по коням погнав, щоб швидше одчот віддати хазяїну та й до Марусі і щоб вже з нею не розлучатися аж до весілля.

Так от яке весілля знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном, хоч і убрана і завітчана, та не до вінця з ним, а у яму від нього іти! Як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть та тут же і впав мов неживий!..

Насилу та на превелику силу його відволодали. Вже й водою облявали і трусили... аж ось зирнув, повів кругом очима та й сказав тихесенько: «Марусю!.. де моя Маруся?»

— І вже, сину, Маруся ні твоя, ні наша, Божа! — став йому Наум казати. — Покинула нас!

Василь сидить, як окам'янілий, і не баче, і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба його розжалобити, щоб тільки він заплакав, то йому й легше буде; от і став до нього говорити... Та вже ж як то жалібно говорив, що й подумати так не можна, як то він йому усе розказовав: як його Маруся любила, як за ним убивалася, як занедужала і, вмираючи, що йому наказовала... Василь, сеє слухавши, як заплаче... зариди! як кинеться до неї... припав, ціловав її руки... і не вимовить нічого, тільки: «Марусю... моя Марусенько!» То покине її, плаче та вбивається, та вп'ять до неї... А народ таки увесь, та що то — і малі діти так і голосять, дивлячись на нього і старих, що обплакують і його, неначе мертвого.

Оттак було усе до вечора. Народ помаленьку розійшовсь, і вже нічю Наум, знемігшись зовсім, трошки задрімав. Прокинувсь, дивиться, що Василь і не дума відійти від вмершої; стоїть біля неї навколішках, та знай руки її цілує, та щось і приговорює з горючими сльозами. От Наум йому й каже:

— Спочинь, сину, хоч трохи! Завтра тобі тяжкий день буде; зберися з силою. Бачиш, і я, вже мені більш її жалко, та й я таки трохи задрімав, щоб хоч мало голові легш було.

— Вам її більш жаль? — каже Василь. — Та як се можна і подумати? Я її любив у сто раз більш, чим ви!

— Вже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я її отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде; а ти собі, як захочеш, дівку і завтра знайдеш...

— Тату, тату! — жалібно сказав Василь. — І вам не гріх так говорити... і у яку пору і у яким місці?..

Далі подививсь на нього з грозою іспідліб'я та й став, неначе не у своєму умі, сам собі розговорювати: «Їх правда... скоро посватаюсь... та й оженюсь... зійдетесь на весілля... та не зовіть попа... а може... а може... дарма!..»

Слухавши такої його речі, Наум дуже злякався, бо думав, чи нема у нього помислу, щоб — нехай Бог боронить — самому собі смерть заподіять; став його розважати і розказовати, який се смертельний гріх, щоб против Божої волі смерті ськати, і що така душа непростена від Бога у віки вічнії; далі став його навчати, щоб моливсь Богу і щоб положивсь на милість його... і багато дечого йому доброго говорив, бо був дуже розумний, хоч і письма не вчився, а у бесіді частісінько і піп не знав, що проти нього говорити, а дяк так і не схвачувався з ним.

Василь на усі його речі стояв мовчки, часом усміхнеться, то насупиться, то забормоче: «Молиться? Молітесь ви». А сам, видно, своє думав. Наум же, говоривши йому довго, подумав: «Що йому тепер товковати? Він і себе не тямить. Нехай на слободі приймусь за нього і розтолкую йому, щоб часом його душа не пропала».

Як обвидніло трохи надворі, зараз зібралися нужні люди у двір до Наума; розложили серед двора вогонь; жінки стали поратись, поприставляли казанки та горшки і варять борщі, локшину, квасок, печене кришуть шматками; а там кутю у миски накладають та ситою розводять, горілку по пляшкам розливають, щоб частовати, ложки перемивають, миски лагодять, дошки кладуть, і усе готують як треба, щоб і людям пообідати, і старців божих нагодовати.

Став день, задзвонили у старший дзвін повагом, звичайно, як на збір. Господи! як повалить народ — так видимо-невидимо! Що свої селяни, а то і з города понаходило і понаїжджало;

та були таки й пани, щоб подивитись, як по старовині, що вже тепер виводиться з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і короґви, за ними мари, а там ідуть аж три попи і четвертий диякон, та усе у чорних ризах, а дяків — так з десятка два. А за народом так насилу протовпились до хати.

Наум, побачивши, що вже усе готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у піддружі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки. От, як відібрав усіх, та й став їм кланятися і просити:

— Люди добрі, сусіди любезнії! Панове старики, жіночки паньматки, і ви, парубоцтво чесне, і ти, дівча молоденька! Не зогнущайтесь послухати мене, старого, батька нещасного! (А сам так і рида.) Не привів мене Бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити і повеселитись, а сподобив мене, грішного, віддати йому одну-однісіньку дочечку, чисту і непорочну, як голуба білого. Збираюсь тепер поховати її дівуваннячко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудіться піти за нею у почоті, проводіте її дівовання на вічну жизнь, не у нову хату і не до милого мужа, а у сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухнянством і мене, старика, батька скорбящого, що свою утробу...

Та хотів поклонитись, та аж впав до землі і гірко-гірко заплакав, а увесь народ за ним.

Далі, уставши і віддохнувши, каже:

— А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаряджа.

От покликали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голосила над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту, бо вже зовсім нездужала. За нею винесли хлопці скриню з подарками і відчинили. От Настя зараз покликала до себе дівчат та й каже:

— Не порадовалася моя душа, щоб побачити, як моя мила Марусенька, по вулоньці ходячи, та збирала б вас у дружечки, на радість свою; а привів мене Господь самій, у старості, гіркими слізеньками обливаючись, просити, щоб ви проводили

її дівуваннячко до темної ями. Не довелося мені чути ваших весільних пісеньок до моєї Марусі, а замість того побачу ваші слізеньки, що зо мною проливатимете, як заспівають їй вічну пам'ять; не погнівайтесь, що замість весільних медяників або коровайних шишечок дає вам мати, нещасная, горкая, дає воскові свічечки. Засвітіте їх, проводіте мою Марусеньку і відайте: як горять ваші свічечки, так горить моє серденько від журби великої, ховаючи одним одну дочечку, утіху мою... а сама застаюся при старості, як билиночка у полі, і слізеньками умиваючись.

Тут їм і роздавала гривенні свічечки і усе зеленого воску.

Далі достала той рушник, широкий та довгий, та що то вже гарно вишитий був! і що мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й пов'язала на хрест святий, великий, що попереду носять.

А там поперев'язовали дружка і поддружого раз рушниками довгими-довгими, з плеча аж до долівки, та усе повишивані заполоччю орлами та квіточками; а далі і по другому навхрест, білого полотна, довгі, так що аршинів по чотири, і усе пообшивані заснівками. Такими ж рушниками поперев'язували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків. Старост теж поперев'язували по одному рушнику, по одному, та хорошому. Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі: нав'язали ласкавців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини, і свічечку ярого воску засвітили; і меч обв'язали, і світилочку перев'язали рушниками, тож гарними і усе вишиваними. Боярам понашивали на шапки шовкові квітки і праві руки поперев'язовали платками, усе бумажними, красними як один і такими, що по три копи жоден. Ту хустку, тож бумажну, що малося молодим руки під вінцем зв'язати, ту подали на срібний хрест, що піп у руках несе, а таки окроме кожному попові і диякону на свічечку подали платки бумажні, сині, і усякому дяку дали по хусточці. Килим великий та хороший положили на кришу у труни, а коць важний, з розводами, і посередині великий орел, так той послали на мари під труну, і щоб усе те пішло на церков Божу за душу помершої.

Далі Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: що дівоче, чи плахточку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь, роздавала вбогим дівчатам та сиротам, що ні батька, ні матері і що їм нігде узяти; а жіноче, то сер-

панки, то очіпочки біленькі, то платки на голову, що було наготовлено її дочечці, таким же жіночкам та удовам, усе вбогим; так що яка-то велика скриня була повнісінька, а тут тобі хоч би що зосталося; усе пороздавала і скриню віддала на церков Божу; і подушки, і рядна, усе позбувала за царство небесне Марусі і за душу свою і Наумову; а далі і каже, перехрестившись:

— Слава тобі, Господи, що було що роздати за душу моєї милої Марусеньки і обділити добрих людей. Нащо мені тее придане її, коли я і її рішилась... — А переплакавши і каже: — Де ж наш ще молодий?

От його і привели до неї. Обняла вона його кріпко; цілує, плаче і приговорює:

— Зятечку мій милий!.. Синочку мій коханий... Як порох ув оці, так ти мені зостався. От же твоя хусточка сватаная! Маруся без тебе усе її біля серця носила, а вмираючи, заповідала причепити її тобі, як будуть її ховати... Не забувай моєї Марусі і як вона тебе вірно до смерті любила... Не забувай нашої з батьком старості!.. Не покинь нас... приглянь нас у немошах!.. Нікому ж нам буде і очей закрити, і пом'янути нас!..

Василь, блідний-блідний, як тая настояща смерть, волосся йому розкудовчене, очі, мов у мертвого, дивляться і не бачать нічого; руки неначе судороги покорчили, а сам, як лист, труситься; і незчувся, як тую хустку йому почепили за пояс; насилу промовив до Насті:

— Матінко рідненька!..

Та більш нічого не зміг і сказати.

От, причепивши хустку, Настя перехрестила його та й каже:

— Бог тебе, мій синочку, сиротиночко, удовець без вінця, благословить і матір його Божа на усе добре, тільки не покидай нас!.. — Сказавши сеє, пішла голосити над дочкою.

От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояри положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки і на голову положили ще віночок (бо ще не була вінчана), що самі зв'язали, то з жовтих гвоздиків, то з ромену, та з різних цвітків.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сполнити: підійшов до труни, перехрестив Марусю і каже:

— Поздоровляю тебе, Марусенько, на новосіллі... Бог по-слав тобі сей дом; почивай у нім; нехай ні один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками, ні язиком; щоб так тихо, як тепер лежиш, пролежала до Страшного суду і з радістю устала з сим святим хрестом.

Після сього бояри й понесли з хати труну, а Наум таки ще услід, хоч гірко плаче, а ще таки посилковався сказати:

— Прощай, Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усеґда радість була... Ти не вернешся вовіки, і я радості не матиму тож вовіки!

От і понесли: поперед усього хрест святий з корогвами, далі криша з мар, сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчика, як янголи, і в них хусточки. За тим криша з труни, килимом покрита, а несуть її чотири боярина; за ними попи з свічками і диякон з кадилом, а там дяки, та так прехороше та жалібно співають, що хоч-не-хоч так заплачеш. От тут пішли дружечки по парці, усі у свитах, і тільки самі чорні ленти покладені на головах, без усякого наряду і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішла сама собі світилочка з мечем; за нею свашки, далі дружко і піддружий, а за ними вже несли труну на марах бояри; а Василь як молодий ішов з правого боку; на превелику силу іде і неначе й не він; ні до чого йому діла нема, що йому скажуть, те й робе і туди йде, й очей не зведе з своєї Марусі... А вона, моя сердешна, лежить, мов голубочка, тим серпанком, що мався її на весіллі покривати, покрита уся, тільки вид не закритий; і здається, що вона, лежачи, звисока усюди погляда; та ще, як вона хороше вмирала, то так і усмішечка у неї на виду зосталася, і вона ніби усміхається, і потішається, що її так хороше ховають.

Василь би то, може б, і не зійшов би з місця, бо в нього і пам'яті не було, так його вели два старости у рушниках під руки.

За домовиною ішли або вели сусіди й приятелі Наума і Настю, що так і розливаються, як тая річка. А дзвони? так Господи! не перестають і усе дзвонять. А народу, народу! І за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці напереді, і по воротям, і по плотам... що то і сказати не можна, скільки їх там було.

Поки донесли до церкви, то аж дванадцять разів зостановлялися читати Євангелія і усякий раз підстилили бумажний платок. Який піп прочита, тому й платок.

Відслуживши у церкві службу Божу і похорони як слідуює, понесли тим же чином і на кладовище. Як стали опускати труну у яму, то від Насті подали двадцять аршинів нерозрізаних рушників та на них і впустили домовину... і що то! Увесь народ так і голосить! а Наум кинувсь навколішки, підняв руки догори та й молиться: «Господи праведний! Твоєю волею осиротів я, старець немощний! Тіло моєї дочки віддаю матері нашій землі; а душу прийми у царство своє... і не остав мене, грішного!»

Далі став читати «Отченаш», аж поки зовсім опустили труну і попи молитвою запечатали яму. Тут Наум устав, узяв землі у жменю... труситься, сердешний, та плаче, плаче! Кинув землю і каже:

— Дай нам, Господи; ув однім царстві бути з нею!.. Прощай, Марусю, ув останній раз! Нехай над тобою земля пером!

Тож і Настя так зробила. Як же прийшлося Василеві кидати, схватив землі у жменю, як зариди... затруситься, пальці його звело і руки не може розправити, щоб сипнути землю у яму... трясса, трясса, — так і впав нечувствений...

Тут увесь народ, кожний хоч по жменьці, кидали землю у яму, щоб бути з нею ув однім царстві, а далі бояри засипали лопатами, і зовсім докінчили, і верх вивели, і у головах поставили хрест високий та товстий, і зеленою краскою обмальований...

От і уся Марусі пам'ять!..

Пришедши додому, і попи, і увесь народ, і трудящі стали лагодитися обідати. Настя перша кинулась:

— Де ж наш Василь? Нехай мій голубчик, мій жених-удовець, нехай сіда на посад сам собі.

Василя нема! Сюди-туди, де Василь?.. Нема нігде...

Ськали, ськали... нема! Та вже один старий розказовав, що ще на кладовищі підняв його, і трусив, і водою бризжав, і на превелику силу він очунав, і, віддихнувши трохи, сказав, що піде проходитись. Чоловік пустив його і пішов до гурту, а де вже він дівся, він не вглядів.

Кинулись бояри, хто помоторніший, ськать його; шукали і на кладовищі, і по бору, і де то вже його не шукали... нема та й нема! Нічого робить, без нього пообідали.

Після обід, як усі, дякуючи Наума і Настю і поминаючи Марусю, порозіходились, і як уже дома усе поприбирали,

послав Наум у город до Василевого хазяїна, чи не там він? Не було й нема! Послав до родичів — не чули і не бачили!

Справляли Наум і Настя вп'ять і третини, і дев'ятини, і полусорочини, і сорочини, як треба по-християнськи... І що то за обіди були! На усе село. Багато і старцям милостині подавали. Василя ж не було та й не було! І слух об нім запав! Найбільш журився за ним Наум, боячись, щоб він сам собі не заподіяв смерті. Сумуючи об сім, частенько плакав, а рано і вечір моливсь за нього Богу, щоб його сохранив, і на розум навів, і привів би його до нього, щоб було кому їх доглядіти.

Вже й год минув після Марусі. Старі відпоминали її, як треба, і попам заплатили за сороковусти, що наньмали аж у трьох церквах, а у четвертім монастирі — і дякам за Псалтир, що шість неділь, поки Марусина душа лігала круг її гроба, читали над ним. Стара Настя журиться, неначе сьгодні поховала дочку, а Наум усе тільки її розважа і каже:

— Що ж робить? Молись Богу! Перетерпимо тут, буде добре там! Його свята воля! От Василя мені жалчіш, що — не дай Боже! — чи не пропав він і з тілом, і з душею.

А сам усім хазяйством розпоряджав і усе дбав, а що зміг, то й сам робив не лінуючись. А що тільки збере хоч трохи чого, так і роздає бідним та неїмушим. Усіх обділя.

Стане було Настя казати:

— Та чого ти так клопочеш? Нащо нам се? Чи воно є, чи нема, усе равно. Наш вік — день!

— Та хоч би й час, — каже Наум, — не собі я роблю, не для себе дбаю. Усе у руках Бога милосердного, усе його, а я тільки робітник його. Передаю через старців божих у його святі руки. Гріх, лежачи, хліб їсти; поки здужаю, довжон і робити, і бідним подавати. Повелить іти до Марусі, піду, хвалячи Бога, а кому се зостанеться, той і спасибі скаже, і відпомина нас, коли схоче, а не схоче — як хоче; я своє діло роблю, поки є сила.

Минув вже і другий год. На третьому прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже:

— Кланявся вам ваш Василь!

Наум так і скрикнув від радості.

— Де ти його бачив? — Та й гукнув на Настю (бо вже собі на старості стала глухенька), щоб ішла ближче слухати про Василя.

Зрадувалась і Настя, бо й вона дуже жалковала, що не було об ньому ніякої чутки; підсіла до того чоловіка і просила, щоб розказав, де він його бачив і як йому поводитьсь.

От чоловік і каже:

— Бачив його у Києві, вже він не Василь, а... отець Венедихт...

— Як се так? — закричали обоє старі.

— А так, — каже чоловік, — що він там пішов у ченці.

— У ченці? — сказали вп'ять обоє та й стали Богу молитись і дяковати, що довів його до спасенного путя.

— Він у Печерському монастиреві і вже дияконом, і при мені, — так-то розказовав той чоловік, — служив службу Божу. А як розпитав мене, що я з сих міст і вас знаю, так закликав до себе і казав: «Кланяйся їм, я їх, — каже, — як отця і матір почитую і щодня, як служу, то і їх, і вмершу дочку їх на Божій службі поминаю, і скільки дасть Бог віку прожить, щодня буду їх поминати. Через їх молитви Бог мене спас і вирвав з рук диявола: як вмерла Маруся, то я, грішний, біля неї залявся самому собі смерть заподіять, і як поховали Марусю, я тихенько від них, щоб мене не спинили, пішов світ за очима, узявши тільки у жменю землі з Марусиноного гроба, щоб хоч з одною землею, що її покрива, укупі лежати. Як я йшов і куди йшов через цілісінський день і ніч і вп'ять день, — я нічого не тямлю. Схаменувся вже над річкою: стою на кручі, а якісь два ченця мене охрещують і святою водою обкроплюють та говорять мені премудрії речі. Довго того було, поки я у розум, — каже Василь, — прийшов, а затим ті ченці привезли мене у Київ, у Печерський монастир. От мене тут прийняли і довго розважали, а далі, як прийшло від общества моє увольнення, то й постригли у ченці, а за голос і дияконом настановили. Кланяйся ж, — каже, — моїм родителям; от їм і проскура свята, і нехай до мене прибудуть, коли ще проживу на світі, бо тільки моєї і думки, тільки й помишлення, щоб швидше бути укупі з Марусею».

Узяв Наум проскуру, поціловав, та й задумавсь, а далі і каже до Василя, неначе він тутечки перед ним стоїть: «Адже ти вже тепер отець Венедихт... ти служиш службу Божу... чого ж ти спотикаєшся? Ей, молись, щиро молись! пам'ятауй, що у «Отченаші» читаєш: да будеть воля твоя, ізбави нас од лукавого!..¹⁷»

На тім же місці і у той же час обіщавсь Наум із старою у Київ їхати. Бог їх туди й приніс. Пішли по монастирям, зараз у Печерському спиталися про диякона, з таких і таких місць, про отця Венедихта. От їм чернець і каже:

— І вже пом'яніте його за впокой! Він і прийшов немощний, та таки себе не поберігав: не слухав нікого, ськав усякої болісті і заморив себе зовсім. Далі чах, чах та от неділь зо дві як і помер. Та ще таки від суєти не збавивсь: вмираючи, просив якомога, щоб йому у труну положити якоїсь землі, що у нього у платку була зав'язана, а платок шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голови. То як закон запреща монахові такі примхи, то його і не послухали.

Тяжко здохнув Наум, далі доськався його гроба, і, пришедши з Настею, найняли тут по нім панахиду і у граматку свою записали.

Довго, довго стояв Наум над гробом його!.. Далі здихнув, перехрестився і каже:

— Дай, Господи милосердний, щоб ти *там* знайшов свою Марусю!..

КОНОТОПЬСЬКА ВІДЬМА

*Посвяцяється
Михайлу Якимовичу Бедряге¹*

I

Смутний і невеселий сидів собі на лавці, у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха. Хоч парень собі і чепурний був, а тут і у неділеньку святу не брав білої сорочки, та й — прощайте у сім слові — китаєвих синіх штанів на ніч не знімав, так, сердека, у них і ночував, рад-рад, що за північ допхався додому; а там чи заснув, чи ні, вже його, ще сонце не сходило, збудили. Зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь Богу, нюхнув разів тричі кріпкої роменської кабаки², прослухав, що йому читали, дав порядок і, зоставшись сам у світлиці, сів на лавці: голова йому нечесана, чуб непідголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки, що ще вчора наточила йому Пазька у пляшку, а він, хоч і насипав у карватку, щоб то, знаєте, з журби випити, та як зажурився знову, та й забув, так і ліг, та й заснув; та й тепер, уставши, не дуже на тую дулівку квапився, бо ще нове лихо зовсім його скрутило, і він і сам себе з журби не тямив.

Яке ж то там йому лихо зіклалося й від чого така журба його узяла? Але! Тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте.

Пан сотник Уласович був чесного і важного роду. Таки хто скільки не зазна, то сотенною старшиною усе були Забрьохи; а діди і прадіди Микитові усе були у славному сотенному містечкові Конотопі³ сотниками; так від отця до сина так сотенство і переходило. От як і старий Улас Забрьоха, таки сотник конотопський, як помер... і що то жалковало за ним козацтво! Та таки і усі люди, і старе, і мале, усі плакали. А як

ховали, так труну його несли через усе село на руках, мов дитського батька, та біля церкви й поховали і добре на усіх обідах пом'янули. Як же відпили сорочини і громада зібралася на пораду, кого начинити сотником, то всі ув один голос і гукнули: «А кому ж бути? Уласовичу, Забрьошенку; якого нам луччого ськати?» Отак-то й настановили його сотником, і став він із Забрьошенка вже й сам Забрьоха.

От він, поховавши батька, сюди-туди оглядівсь, аж вже йому годів двадцять п'ять; нігде дітись, треба женитися, треба дівки ськати... Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насупить брови, зирне на нього сторч та й скаже: «Нехай лишень виясниться, бач, нахмарило. Який тепер сякий-такий син жениться? Бач, хліб дорогий, по п'яти алтин мішок, та й тісно нам буде, як тобі жінку озьмемо: тільки і є, що хата з кімнатою та через сіни противна хата, та й годі; де мені вас містити з діворою, що вже знаю, то так і обсипле. Нехай лишень опісля подумаємо». То, було, Микита почухається та з тим облизнем і піде. Тепер же, як старий вмер, йому своя воля. Зараз узявши противну хату, перегородив, от йому є й світлиця, є й простор. Далі став дівки ськати і сів думати. Вже на яку-то він не думав? Перш би то так, що й де! Зараз на чернігівську протопопівну закинув та й сам злякавсь від нерівні: одної одежі на два воза не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле; та таки й нічого: там і богослови їли печені гарбузи, так нашому братчику нічого туди квапитись. От він і спустивсь нижче; перебирав-перебирав, думав-думав... далі як сплесне у долошки, як загомонить сам собі у хаті: «Отсе так! Отсе моя! Хлопче! Сідлай мерщій коня!» Чи зібравсь, чи ні, мерщій наш Уласович сів на коня... і як затупотів, так тільки що оком його заздриш.

Куди ж то він так потяг прудко? Еге! Колись-то, десь-то на ярмарку бачив він хорунжівну Олену, от що на Сухій Балці хутір, прозивається Безверхий. Він, дивлячись тогді, дуже дивовався, що дівчинка й молоденька, а купує борошна багацько; а як став розпитовати людей, так йому й розказали, що у неї нема ні батька, ні матері, а тільки самий брат; що вона хазяйка невсипуща, сама й около коров, сама й у полі при косарях і при женцях, а зимою у винниці сама догляда і се борошно скупує на винницю. Брат її, хорунженко, хоч

парень і молодий, та не хоче женитись, а дума у ченці, бо як був недуж, так обіщавсь. «Коли, — каже, — видужаю, то піду у ченці, віддавши сестру заміж». От і видужав, і дожида доброго чоловіка, щоб йому і господарство, і сестру віддати, і вже ні до чого йому діла нема, усе тільки книжки чита, а Олена за нього усюди по господарству поворочується.

От туди-то потяг наш пан сотник Забр'юха. Не взяв же його й чорт на вигадки! Чує кішка, де сало лежить: одно те, що дівка здорова, молода, огрядна, чорнобрива, повновида, а худоби-худоби — так батечки! Свій хутір, лісок, винничка, млинок, вітрячок, а скотини та овечок, — так нічого й казати! І усе то їй достається. Затим-то так наш Уласович і поспіша, що й коневі не дасть здихнути, і сам, не обідавши, тридцять семисотних верст іще з гоном не спочиваючи переїхав, і як добіг до того Безвершого хутора й устав з коня біля хорунженкової хати, так так і хитається, мов п'яний, а я ж кажу, що він і не обідав нігде.

Поздоровкавшись з паном хорунженком і посідавши у хаті, от наші і розговорились про меж себе і признались, що ще й батьки їх про меж себе дружили, то і їм треба не цуратись один другого. Далі хорунженко питав пана сотника, що куди його Бог несе і зачим. Зараз наш Уласович і став брехати, бо старі люди кажуть: тільки що ще задумаєш свататись, то й станеш зараз брехати, і що без брехні ні жоден чоловік не сватався. Отже ж то сотник і каже, що буцімто йому треба брагу для волів найняти на зиму (а ще де та й зима? іще тільки Петрівка йде), так він почув, що у пана хорунженка у винниці барда добра і добре скотини доглядають, приїхав найняти і сторжитись.

— Не знаю я сього діла і ні в віщо не мішаюсь; про те сестра зна, — сказав йому на одвіт пан хорунженко.

— А де ж Йосиповна Олена? Може б, бува, її покликали, то ми з нею і скінчаємо діло, — казав Забр'юха.

— Але! Сестра у полі: поїхали там трошки просця посіяти, так вона догляда, бо вже без неї ніхто нічого не тямить зробити. А ви, Уласович, не скучайте; вона надвечір і буде. Поки вона вернеться — дівко! а вточі лиш слив'янки! — то ми по кухличку, по другому вип'ємо. Та вже ви у нас, пане сотнику, і заночуете, бо вже нерано, — сказав хорунженко.

— Панська воля! — одвіт дав Микита — і радесенький собі.

От як вицідили вони самотужки глек слив'янки, а далі і тернівки покуштували чи трохи, прибігла й наша Олена з поля. Бачить, що чужий чоловік, зараз мотнулась, звеліла із ставка потягти карасів і загадала вечерю варити; сюди-туди шатнулась і увесь порядок дала, що й на завтра робити, і кому, куди і за чим їхати, а далі одяглась таки любенько, як звичайно панночці, та ще й хорунжівні: до старенької плахти та почепила люстринову запаску, одягла тож шовкову юпку, та на шию дукат на бархатці, та червоні черевички узула, а на голову хорошу стрічку поклала, та й вийшла і поклонилась пану Уласовичу низенько.

Наш Забрюха як побачив таку панночку, що не тільки що зроду не бачив такої, та вона йому і не снилась така, та аж задрижав і не тямить вже, що йому й казати, та вже хорунженко нагадав та й каже:

— От же, пане сотнику, вам і хазяйка: радьтесь із нею, вона усьому голова.

Так що ж бо наш Уласович? Ні пари з уст. Далі прийнявся, мнявкав-мнявкав та й начне про воли, а кінча про голуби, дума об барді, скаже об тернівці, та як замовк, та й замовк, та знай слинку ковта, дивлячись на таку кралю.

Олена собі дівка бойка була. Хоч пан сотник і сюди і туди загинав, а вона його зараз розчухала, що він таке є і за чим приїхав, та же й каже йому, і говорить: «Добре ж, паниченьку; допивайте ж на здоров'я тернівочку, та повечеряєте, та ляжете спати, а завтра — дасть Бог світ, дасть і совіт, то й поради-мось, що треба робити».

Забрюха, почувши сеє, та аж сам нестямився від радощів; дума: «От діло і зовсім, завтра тільки рушники брати». Та за кухлик, та давай знов смоктати з паном хорунженком, що у ченці збирається, а таки сього діла не кидається і ще й дуже полюбля.

Олена таки частенько до паничів увіходила, так буцім за яким ділом, а тільки щоб більш розглядіти Микиту Уласовича, що воно є; то як увійде та поведе очима, що як тернягідки, на пана сотника, то в нього язик стане мов повстяний, і не поверне його, а сам аж пала. Полагодивши вечерю, вона вже більш і не входила; самі паничі повечеряли, і, докінчивши глек з тернівкою, пан хорунженко хотів вже йти спати, аж ось наш Забрюха поплямкав, викашлявся, поцмокав, потер

уся; та й став ту рацею казати, що йому дяк скомпонував вже давненько для такого случаю, от і каже:

— Ось послушайте, паничу Йосиповичу, що я вам скажу: несорозмірно суть чоловічеству єдинопрєбиваніє і в дому, і у господарстві. Всякоє диханіє⁴ шанується у двойстві; єдино чоловікові на потребу⁵ — пояти жону і іміти чада. І аз нижайший возиміх сію мисль і неукротимое желаніє. Пламень м'я раждижаєть, і не отіду, дондеже не совокуплюся з ліпообразною, превелебнішою Кат... — Та й замовк. Се то йому дяк таке списав, як він було думав залицятися до протопопівни з Чернігова, і Забрьоха дочитав до самого кінця так, як було тогді напам'ять витвердив, та як згадав, що хорунжівна не Катерина, а Олена, і не превелебна, а так — панночка, от того-то й замовк, та ні туди ні сюди. Хорунженко зовсім було дрїмав, а на сю рацею прислухавсь-прислухавсь та й каже:

— Що-бо ви, пане сотнику, отсе говорите? Щось я нічого не второпаю. Чи не після тернівки отсе ви такі стали?

Здихнув Уласович та й каже:

— Бодай його писала морока! Се мені таке написав наш воскресенський дяк...

— Та що воно таке є? — спитав Йосипович. — Чи се вірша, чи що?

— Але! я й сам не знаю, що воно і для чого, — каже Забрьоха.

— Так нащо ж ви мені против ночі таке говорите? Мене вже з-за плечей бере.

— Та я б і не говорив, так лихо припало!

— Та яке там лихо? Кажіть швидше, спати хочу.

— Але! кому спати, а кому й ні! — сказав Уласович та, здихнувши важко, поклонивсь хорунженку низесенько та й каже: — Віддайте за мене Олену, сестрицю вашу!

— Йо! — сказав хорунженко, задумавсь, став чухати потилицю, і плечі, і спину, а далі каже: — Побачу, що сестра скаже, нехай до завтрього, лягайте лишень спати, — та й пішов від нього.

Ліг наш Забрьоха спати, так йому і не спиться; жде світу — не діжде, щоб швидше йому почути, що скаже Олена... Ну, сяк-так дождались світу, повставали паничі і позіхались. Зараз пан Уласович і пита:

— А що ж ви мені, паничу, скажете? Чи наша річ до діла, то я б побіг мерщій та з старостами і явивсь сюди закон сполнити. Кажіть-бо?

Сопить наш хорунженко і нічого йому не сказав, тільки гукнув у кімнату: «Ану, сестро! дай нам поснідати, що ти там придбала».

Ввійшла з кімнати наньмичка, поклонилась та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!.. Як розглядив наш Забрьоха таку пинхву, як скочить із-за стола, як вибіжить з хати! Аж тут батрак вже й держить його коня, і вже осідланого; він мерщій на коня та навтікача побіля хат; тільки й чує, що люди з нього регочуться; йому ще й більш соромно, ще й більш коня поганя, та як вибіг з хутора, розглядив: що за недобра мати? Щось теліпається на шиї у коня! Коли ж дивиться — віршовка; потягнув тую віршовку — аж і тут гарбуз сирий причеплений!.. Кинув його аж геть, а сам за нагайку, знай коня паня, знай паня... Одно те, що сором, а тут і такої дівки жалко, та ще ж ні ївши, ні пивши! От вже наш Уласович і додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати. І самому лихо, і кінь морений, так насилу-насилу допхавсь додому аж опівночі і — як я розказовав — мерщій ліг спати.

II

Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха, а об чім він сумував, ми вже знаємо... Еге! та не зовсім: хіба чи не дасть нам товку отсей, що лізе у світлицю до пана сотника? А хто ж то лізе? Що ж се він так там мордується? То піткнеться у двері, та й назад наші. Ота хворостина, що несе у руках, та його спина: коли держить її поперед себе, то тільки ще ніс у двері ткне, а вже хворостина і обіперлась об угол; коли ж її волоче за собою, то зовсім увійде в світлицю, а вона за ним волочиться і чіпля його, як та сварлива жінка за п'яницею-мужиком; упоперек же і не кажи її всунути у світлицю, бо кріпко довга була. Лізе то не хто, як Прокіп Ригорович Пістряк, сотенний конотопський писар і щирий приятель пана сотника конотопського, Микити Уласовича Забрьохи, бо він без нього ні чарки горілки, ні ложки борщу до рота не піднесе; а вже на пораді, як Пістряк Ригорович сказав, так воно

так і є, так і буде, і вже і до ста баб не ходи, так ніхто не переможе. Що ж то він за хворостину пре у світлицю до пана сотника? Але! лучче всього послухаймо, як і об чім вони собі будуть розмовляти, то тогді усе знатимемо. Та ще ж і те знайте, що пан Пістряк суть писар: дванадцять год вчився у дяка у школі: у год вчистив граматку, два годи вчив Часловець, півчварта года сидів над Псалтирем і з молитвами зовсім вивчив, та півп'ята года вчився писати, а цілісінький год вчився на шотах; а промеж тим, ходячи на крилас, поняв гласи, і ермолойні догматики, і Сквородині херувимські⁶, туди ж за дяком і піддячим окселентує і Павла чтеніє, коли небагацько закладок, утне на усю церкву голосно; а вже на річах так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе не попросту, усе з Писання, так і наш отець Костянтин, даром що до синтаксису ходив, слуха його, слуха, та здвигне плечима, та й відійде від нього, кажучи: «Хто тебе, чоловіче, зна, що ти там говориш!» Оттакий-то був у нас у Конотопі писар, отсей Прокіп Ригорович Пістряк; так як стане він з паном сотником Забрюхою розмовляти, так ви тільки слухайте, а вже чи второпаєте що, не знаю, бо він у нас чоловік з ученою головою: говоре так, що і з десятима простими головами не розжуєш.

Отже-то, як пан сотник бачить, що пан писар не влізе у його світлицю за тою довгою хворостиною, та й пита:

— Та що то ви, пане писарю, якого чорта до мене в світлицю прете?

— Та се, добродію, лепорт об сотеннім народочисленіі, в наличності предстоящих по мановенію вашому, та — бодай він сокрушився в прах і пепел! — невмістим єсть в чертог ваш. Подобаєть або стіну протяти, або стелю підняти, бо не влізу до вашої вельможності! — сказав Пістряк та й почав знова возитись з тою хворостиною.

— Що ж то за лепорт такий довгий? Хворостина ж йому, мабуть, замість хвоста, чи що?

— Хворостина сія хоча єсть і хворостина, но она не суть уже хворостина, понеже убо суть на ній вмістилище душ козацьких прехваброї сотні Конотопської, за ненахожденієм писательного существа і трепетанієм десниці і купно шуйці. — Оттак відсипав наш Пістряк.

— Та кажіть мені попросту, пане писарю! О, вже мені те письмо остило та опоганіло, що нічого і не второпаю, що

ви кажете-говорите. Тут і без вас нудьга узяла, і печінки до серця, так і чую, як підступають, — сказав пан сотник, та й схилився на руку, та трохи-таки чи й не пустив слізочок пари-другої.

— Горе мені, пане сотнику! — казав Пістряк. — Мимощедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешньої палестини і, вечеру суццю минувшого дне, бих неподвижен, аки клада, і нім, аки риба морская. І се внезапная вість потрясе мою внутреннюю утробу, а паче і паче⁷, егда прочтох і уразуміх повелініє милостивого начальства збиратися у поход аж до Чернігова. Сіє, пане сотнику, пишуть, щадя душі наша, да не когда страх і трепет⁸ обуяет нами і ми скорбні падем на ложі наша і уснем в смерть⁹; і того ради скритность умислиша, аки би у Чернігов, а хто вість?¹⁰ Чи не дальш іще. О горе, горе!¹¹ і паки реку: горе!

— О горе, горе, Ригорович!

— О горе, горе, Уласович!

Оттак-то горювали пан сотник з паном писарем, що прислано їм предписаніє іти в Чернігов зо всею сотнею і зібратись зо всім прибором, і узяти провійонту для себе і коней на дві неділі. От як горюють пан сотник у світлиці, а пан писар за порогом, далі сей і вигадав — бо вже на вигадки завзятий був — та й каже:

— Соблаговоліте, пане сотнику, дати мені повелініє о сокрушительном преломленіі сієї трикратно опоганівшої хворостини, я же нинє суть у ранзі лепорта, бо самі созерцаєте ясними, хоча і не вмитими, вашими очесами, що неумістим есм з нею у чертог ваш.

Почухав голову пан Уласович, довго думав, далі й каже:

— Себто, по-вашому, переломити хворостину; так ти-бо кажеш, що се вже не хворостина, а лепорт об нашій сотні, так щоб часом не було натруски від старших; бо і сам здоров знаєш, що пан полковий писар щось до нас добирається і так і підгляда, щоб мокрим рядном на нас напасти.

— Не убоїмся, не устрашімся супостата зо усею його враждебною силою. Сего ради довлієть нам против нього бути мудрим і сіє послідне реченное предписаніє неупустительно сполнити, і того для повели, вельможний пане, да сокрушу сію палицю. — Так, покручувавши уси і очі у стелю утопиривши, казав пан Пістряк, а далі бачить, що пан Микита йому

ні пари з уст, бо й досі ще не второпав, що той йому каже, та й скрикнув: — Так ламати?

— Та ламай, пане писарю!

Хрусь! Пан писар і переломив хворостину. «Переломишася, — каже, — і се нині можу вміститися в чертог твій». — Та, сеє кажучи, і уліз у світлицю, і кланяється пану сотнику, і подає йому з двох рук по цурпалку, і каже:

— Подозвольте, прийміте!

— Та що ти мені отсе, пане писарю, тикаєш у вічі? Чи їх виштрикати хочеш, чи що? — питається його пан сотник, притулюючись до стіни, а, боячись, дума: «Чи не погнав Ригорович вп'ять химер, як було після перепоя на великодних святках». — Що воно таке є? Кажи мені попросту, без письма!

— Сіє суть, пане сотнику, замість списка нашої сотні, — каже писар, — його вже не возмогох списати за дрижанієм десниці моєя, від глумлення пиянственного з вищеіз'ясненними молодицями і того ради узях хворостину і на ній назнаменах коєгождо козака, і се суть вірнеє число: у кожному десятці по десять козаків, а усіх таких десятків суть такожде десять, слідовательно уся сотня, як скло. Соблаговоліте, пане сотнику, шот їй учинить по сій хворостині і лицем к лицу¹² самую естетвенную сотню, зібравшуюся біля палестини Кузьмихи, кривої шинкарки, очесами обозріти.

— Еге, пане писарю! — каже йому пан Уласович. — Я б, пожалуй, соблаговолів, так ліків більш тридцяти не знаю. Лічи сам і роби як знаєш, ти на те писар; а я усе опісля підпишу, бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати.

От і став пан Пістряк лічити; лічить-лічить, а у п'ятій сотні одного козака не долічиться.

— Що за притча? — аж скрикнув. — Сошिताх, і були усі, і се єдин не обрїтається¹³. Изиду і паки учиню перепис, хто з оглашених не дав мені і пред очі ваші стати, біжа і скрися¹⁴. Не хто, як, уповательно, Ілько Налюшня.

От і пішов надвір до козаків лічити, а пан сотник зараз кинувся до карватки з дулівкою та, не віддыхаючи, журби ради, та й висмоктав її дочиста. Аж ось і пан Ригорович з своїми цурпалками лізе у двері, і веселенький, і швидше, щоб втішити пана сотника, і каже: «Не журітесь, добродію! Усе козацтво наше укупі, ні жоден не пошвандяв нікуди; ось де вони є». І прийнявся лічити — вп'ять у п'ятім десятку нема

та й нема козака! Як затупотить Ригорович ногами, як ухвате себе за чуб, як почав коренити і батька, і матір, і увесь род того пресучого козака, який ховається, поки він лепорт унесе у хату до пана сотника. Як надворі ліче, так усі до єдиного, а у хаті ліче, то один, та усе у п'ятому десятку, так і шезне, неначе його злидень злиже! Вернувсь пан Пістряк до сотні, перелічив козаків — усі; вернувсь до пана сотника, лічить по хворостині, що кожного позарублював, — катма одного; хтось утік. Вп'ять вернеться до сотні, щоб тому, хто ховається, голову побити, так-бо усі якраз, а у світлиці по зарубкам нема одного. Та разів десять таке йому було привиденіє. Вже аж засапавсь сердешний, бігаючи з хати то в хату, то до сотні, то від сотні, що вже й пан Уласович убравсь, і зовсім вирядивсь, і вже шапку узяв, щоб іти до сотні, так у пана писаря один козак усе утіка, і хто такий — не звісно, бо усі на зборі і один одного держить за пояс, щоб не утік ніхто, поки їх по хворостині перелічують.

— Та годі тобі, Ригоровичу, шастатись. Ходім та удвох зо мною перелічимо. Коли там усі, а на хворостині нема одного, так кат його бери! нехай той і пропада, аби живі усі були. — Так сказав пан сотник та й приглядається пильно на писаря, чи до діла то він сказав і що чи не гримне він на нього за нісенітницю, як воно й часто бува.

Довго слухав се Прокіп Ригорович і пальцем поводив, а далі як цмокне, як підскоче, як крикне: «От сая річ до діла! Утробою сожالیю, що таковое мештаніє ізиде із глави моея і уклонися у дебрі пустиннія. Та вам, пане сотнику, довлієть і полковим суддею бути за таковое неограниченное і мудрое рішеніє, его же і аз не возиміх. Ходімо же, батьку! Нині возвеселися утроба моя от цілості сотні і, скончавши діло, урем'я і подкріпленіє вчинити».

От і пішли. Агу! І наш пан сотник повеселішав трохи, що якось-то ні думано ні гадано, та придумав до ладу, та ще й так, що й сам Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський сотенний писар, та й той його за вигадку зроду вперше похваляє. А Ригорович іде за сотником, та своє гада, та дума: «Се на біду вже йде, коли пан сотник та буде розумніший мене. Нащо ж йому і писар, коли сам буде і видумувати, і підписувати? Отсе тільки не видно, що сам буде й писати, та, може, й на щотах викидати. Та не дамся-бо!.. Я йому хука усучу».

Підійшли до самого шинку Кузьмишиного, аж тут і сотня стоїть, і, поскидаючи шапки, поклонились пану сотнику.

— Здорові були, діти! Чи всі ви тут? — спитав їх пан сотник і, узявшись у боки, обглядав їх оком, неначе облічував або розглядував кожного у пику; а він — я ж кажу — більш тридцяти ліки не знав, а козака ні однісінького у твар не знав і не тямив, хто з них Демко, а хто Процько.

— Здоров, батьку! — торохнула йому громада. — Усі ми тутечка-здесь до єдиного.

— А перелічи, писарю, чи не сховався який, — повелівав пан сотник, надувшись, як той сич.

От писарю Ригоровичу вп'ять біда. Усі козаки, і як стулив хворостину до купи, так і по зарубкам усі.

— Та який же там чорт мандрував, як я увіходив до пана сотника? — крикнув Пістряк з серця та аж ногою тупнув.

— Та тривай лишень, Ригорович! — сказав йому, усміхаючись, пан Уласович. — Адже і козаки усі, і з хворостини ні жоден не втік. Се ти як переломив хворостину, так вона якраз на козакові хруснула. От ти, держачи її на дві половини, тим одного і не долічувався.

А козацтво, сеє слухаючи, як підніме регіт: «Так-таки, вельможний батьку, так!» — знай кричать і кажуть: «Оттакий, бачу, наш писар! О бодай його!»

— О бодай ви показалися і з козаками, і з хворостоною, і з ліками, і з начальством! — кричав на усю вулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця. Ухопив тую хворостину, поламав, потрощив її на шматочки та й кинув козакам у вічі, приговорюючи: «Цур вам, пек вам, осина вам; нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок, коли знайшовсь уже розумніший мене. Нащо я вам?» Та й почав вп'ять з Письма: «Ізійду у пустиню і уселюся у горах Араратських, у послідніх моря¹⁵. Цур вам!»

От пан сотник його і спинив і, узявши за руку, і каже:

— Годі ж, Ригоровичу, не сердься. Уряди-годи довелось мені з тебе покепковати, а ти вже й сердисься. А тямив, як мені підсунув лепорт, а я, нічого пак не вмючи писати, та на ньому сторч і підписав. А пан полковник і підписав, що, — каже, — конотопський сотник, пане Микито, ти єси дурень! Та я за те на тебе і не сердився, хоч ти і довго мені об тім докладки докладав і в вічі насміхався. Годі ж, годі! Ходімо обідати...

— Нехай вам сей та той із вашим обідом, окреме хліба святого. Бодай той подавивсь, хто таку мудрацію мені втяв!.. — замотав руками наш Пістряк, усе сердячись, та й потяг не оглядаючись додому, та й бормоче сам собі: «Подавишся, як я тобі галушку піднесу... Підведу тебе під монастир... Буде у Конотопі сотник, та не Забрьоха... кланятимуться і Пістряку».

— А нам же яка порада буде? — загули козаки, дивлячись, що усе їх начальство чи переказилось, чи кат їх зна: писар, мов після дурману, повіявся собі додому, а пан сотник понурив голову та теж потяг до своєї хати. От вертають пана сотника і питаються, що їм робити і для чого їх зібрали?

— А лисий дідько вас зна! — крикнув на них Микита Уласович, лаючи і в батька, і в матір. — Цур вам, відчепіться від мене. Війтесь собі, куди хочете, хоч на шибеницю. Який я порядок дам, коли писар сказився? У нього лепорт (се пан Уласович усяку бумагу узивав лепортом, не вміючи вимовити, чи там предписаніє, чи що, бувало); нехай, — каже, — чи не проспиться, бо він часто химери гонить, так тогді розтолкуємось, а тепер — ніколи. — Та й пішов тихою ступою додому.

На те дивлячись, і козацтво рушило: хто у шинок, хто у солому після такої муштри спочивати; а інші мотнулися на вгороди дівчат полохати...

III

Смутний і невеселий сидів собі на лавці, та вже не в світлиці, а у великій хаті, конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, вернувшись після огляду козацької сотні. До того лиха, що йому учора Йосиповна Олена, панна хорунжівна, піднесла, мов тертої під ніс кабаки, печеного гарбузця; що він після учорашнього дня ще не пив, не їв, а тут ще не виспався; що треба йому збиратися з своєю сотнею у поход аж у самісінський Чернігів; та я ж кажу, після такої біди ще й нове лихо зікдалося йому, що розсердив свого сотенного пана писаря Прокопа Ригоровича Пістряка, а розсердившись, вже він не буде ніякої поради давати, як начальство пришло об чім лепорт чи як там його; тогді що чинити? От з такою-то бідою як йому і не бути смутному і невеселому? Еге! Сидить собі,

сердека, у великій хаті на лаві, кінці стола, голову понурив аж трохи чи не до колін! Сидить вже він не час і не два... аж ось із кімнати і обізвалась до нього наньмичка:

— Чого-бо ви, паниченьку, сумуєте і сидите мовчки? Чи не пора вже лагодити обідати?

— Не хочу! — сказав Уласович, та й здихнув тяжко та важко на всю хату, і підпер голову рукою.

От наньмичка, погодивши, і вийшла з кімнати та, дивлячись на нього веселенько, як тая ясочка, і каже:

— Або, може, ви вже пообідали, так, може, або ськатись хочете... абощо?..

— Не хочу! — один одвіт дає Уласович і не дивиться на неї.

Посупившись, вернулась наньмичка у кімнату та й сіла у куток, ворчачи. «Отго вже, мабуть, був у попа, та, мабуть, там і обідав, бо вже ті попівни хоч до кого, так підіб'ються». І усе, сидячи собі, знай коренила попівен.

А Микита Уласович знай собі, сидить і дума про своє. Аж ось... рип!.. хтось увійшов у хату... Пан сотник зирк!.. Аж то ввійшов не хто як наш Ригорович. Мабуть, відсердився? Ні, він не відсердився, а прийшов з хитрощами до пана Микити; ось слухайте, що тут буде... От, увійшовши, та мовчки і став біля дверей.

Не зрадувався ж і пан Уласович, як вздрів щирого свого приятеля, а пуще тим, що думав собі: «От теперечки вже він не сердиться і дасть мені пораду у моїй біді». Так Ригорович-бо не туди гне: як став біля дверей та і став, і мовчить собі, і ні пари з уст не пустить.

— Що скажеш, Ригоровичу? — питає писаря пан сотник, а той йому одвіт дає, не сходячи з місця:

— А що повелите, пане сотнику?

— Та ну собі у болото з своїм сотничеством! Хіба не знаєш моєї натури? Перед козаками так я сотник, а ти писар; а коли ми удвох у хаті, так ми собі брати. Сідай же, будемо обідати, — так казав Уласович.

— Дякую! Я вже обідав. — Та й кивнув головою Ригорович, сеє кажучи.

— Отго вже й бреше! — каже сотник. — Так сідай-таки, я обідатиму, а ти пий дулівку; що за мудра, торішня, ще тільки на сім тижні почали, так там така, що і п'єш — і хочеться.

— Изпих тресугубую чашу бідствій, — сказав, здихнувши, писар, — і вже не могу вмістити боліе суетливої дулівки, да не когда обрящеться во устах моїх¹⁶ яко полинь¹⁷.

— Та що бо ви, пане писарю, — став до нього сотник люб'язно говорити, — якого чорта і досі на мене адом дишите? За віщо і про віщо? І сам старий циган не розбере.

— Не ліпо єсть, пане сотнику, совокупляти фараоницькое всевоїнство з нами, правовірними. Тут і без цигана можна возгребіє сотворити. Єгда поднесоша мені тресугуботреклятую пинхву, убо что єсм після сього? Аки конь і меск!¹⁸ Тьфу! Паче і обаче!

— Та яка ж там, пане писарю, пинхва? От тільки що ти не второпав тієї проклятої хворостини...

— Да погібнеть она з шумом в пеші огнепалющій! А вам було, пане сотнику, дивлячись на моє глумленіє, мовчаніє учинити і не при громаді, аки лев рикающе¹⁹, вознепщевати на м'я²⁰, но особ мене появше, повідати було мені істину, да не возсміються надо мною наші козаки і рекуть нині: «Писар наш суть дурень: не вмів розібрати, що хворостина суть удобосокрушаемая». Адже я вам добре ще в світлиці повідав: п'ян бих і не ізтрезвихся єще во оноє урем'я; і аще руці мої дрожаша, аки деревесне листвіє, то якова бисть глава зо всіми помишленіі? Бисть яко треволненное море. Того для подобало було вам, пане сотнику, всп'ять зря, покрити прегрїшенія брата вашого; сиріч устами ко вуху повідати йому, а не во все козацькое услышаніє.

— Отже, твоя правда, Ригоровичу; тепер я і сам бачу, що воно так є, — казав наш Уласович. А се було завжди так: що що Пістряк не здума, що не скаже, то вже пан сотник мерщій і каже: «Так, так воно є». От як і тепер підтакнув і, дивлячись йому у вічі, побачив, що се Ригоровичу — як по губам вареником з маслом; от і став сміліш з ним розговорювати і зашучувати і каже: — Сідай же, приятелю; якого-бо ти чорта там біля порога маячиш, як той цуцик на віршовці? Иди ж, иди; сідай біля мене; я буду обідати, а ти тягни дулівку. Пазько! А внеси лишень повну носатку дулівки! — Вийшла Пазька з кімнати і, переходячи через велику хату, вже веселенько глянула на свого панича. А Прокіп Ригорович думав-думав, далі став по хаті ходити і співа собі під ніс псалму: «Склонітєся, віки, со чоловіки²¹»; а далі як бризне шапку об землю, як

здихне, та й підійшов до пана Уласовича і, закручуючи уси, став йому казати:

— Єй, істинно, не лгу. І да пожреть мене общая матер наша земля на соньмищі, аще збрешу хоч півслова. Не довлієть ні єдиному начальнику угобзення творити своїй десній руці, сиріч писарю; понеже і поелику; усяк чоловік імаєть главу, глава імаєть розум, розум імаєть волю, а сія рекома воля повеліваєть і десницею, і шуйцею, і усяким членом. Но сіє суть приклад і сицєвое розумініє: чоловік — Конотопська сотня; глава — пан сотник; розум во главі — аз, мізерний писар; аз імію волю, сиріч дарованіє написати бумагу, так що неглі і сам полковий писар утне подобную. Аще лі убо чоловік не повинується главі, уне їй єсть...²² такожде і глава розуму; во оноє урем'я імаєть биті см'ятеніє і содроганіє; тако і зді: аще сотня не імаєть повинутися пану сотнику, а сей вопреки імаєть творити мені худдшему і, що паче усього, не прикривати його незнаній, но єще і глумитися? Оле! пощо я й на світі пребиваю?

Та наговоривши такого, сів на лавку і рукою підперся та й журиться. А Микиті Уласовичу його і жалко стало, і каже йому:

— Коли правду, братику, сказати, то я не второпав нічогісінько, що отсе ти мені розказовав; бо се, бач, з Письма, а ти знаєш, що я його не втну і що воно мені зараз завадить, як хто з ним до мене підвернеться. Зділай же дружбу, не сердься на мене, та з серця не говори мені з Письма, а кажи просто. Тут і так, не тобі кажучи, лихо та ще з лихом, а тут ще у поход іти... Ось давай про се толковатись, що нам по тому лепорту робити...

— Чортзна-бо що ви говорите, — загомонів писар на пана сотника, — чи подобаєть же от начальства до подчиненності писати лепорт? Повелініє. Несметноє множество разів казах вам, і се усе всує.

— Та усе ж то лепорт, не що більш. Я рад, що й лепорт витвердив, а другого, що ти кажеш, так я не вимовлю. Так кат їх бери з лепортами, а от давай товкуватись, як у поход збиратись. Адже сотня уся, то й добре; ну, дальш кажи, що робити?

— Гм, гм! — став кашляти Ригорович, як згадав, як він лічив сотню. От і став під нього підкопуватись, щоб пана

сотника втопити, а самому... Ну, та не будемо поперед розказовати, а слухатимемо, як там було; отже, він і каже: — Що повелить пан сотник, маю неупустительно сполняти.

— Та зділай милость, Ригоровичу, годі мені сього докладати! — казав пан сотник та й сіда за стіл, бо Пазька внесла обідати і повну носатку дулівки. — Сідай, — каже, — зо мною; а коли не хоч обідати, так тягни дулівку та об ділах мені не докучай.

От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою мілкою рибкою, та пшоняну кашу до олії, далі заохолоджуваний борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого. Хоч наш Ригорович і обідав дома не менш того, що тепер їв і в пана сотника, так йому се нічого: він у дяка у школі вчився, так за голос, що, було, як на обідах підніме, так як той дзвоник, на усю вулицю чути, що аж у вухах лящить, так його пан дяк, було, по обідам і водить; то з ними привчився і наш Ригорович, і йому не страшно було хоч шість обідів обідати; так тим-то із Уласовичем, як побачив добру страву та ще з свіжою рибою, так і прийнявсь молотити, неначе ще нічого зранку і не їв.

Як їв, їв добре, що аж за вухами лящало, далі схопив носатку, та, не наливаючи у карватку, так з неї усю дулівку й вицідив. Далі, уставши з-за столу, подяковав Богу і хазяїну, сів на лаві, викашлявсь, уси розгладив і каже:

— Добрия ради трапези і преотмінния дулівки предаю вишному забвенію прискорбіє мое. Да не пом'янется к тому треклятая хворостина, преломленієм своїм похитившая було единого козака. Цур їй! Да пребудеть вона тресугубо анахтема проклята і да згорить в пеші халдейської²³, а ще лучче, як в гиенні огненній. Давай же діло говорити і діло творити. Да будеть вам, пане добродію, відомо, що нам невозможно у поход виступати! О! — і почав карлючки гнути.

— Йо! — аж скрикнув пан Уласович з радощів, і підбіг до нього, щоб випитовати, і каже: — Як же се можна? А лепорт?..

— Але! Ви таки усе своє, — каже Ригорович. — Вам хоч кіл на голові теши, то в вас усе лепорт. Ну, дарма! Хоч би вони як не розписовали, а нам не можна йти: нам не суть удобно, нам ніколи!

— А чому ж нам ніколи? Зділай любов, розжуй мені і сее слово: чому нам ніколи?

— Гм, гм! — викашлявшись і подумавши, казав Ригорович. — Яковая нам соприкосновенность до Чернігова і до самої полкової старшини, аще мир весь погибаєть?

— Як се то? — злякавшись, питав пан Микита. — Від чого мир погиба? Що ж се таке? Я, конотопський сотник, та й не знаю, що мир погиба? Та кажи-бо, будь ласка, від чого він погиба і чи не можемо його як-небудь оборонити або підперти?

— Погибаєть! — здихнувши, каже Пістряк. — Всім зрящим і дивующимся, нікто же о допоміші не радить²⁴. Зріте, пане сотнику Уласовичу, і ужасайтесь!²⁵ Три седмиці і пол дождь не спаде, і земля не одождися, і небо заключися; вся перетворишася в прах і пепел, вся прозябенія ізсохоша, і єдина пиль носиться у нашій вселенній і — о горе мні, грішнику!²⁶ — пиль сія водворяється в непорочнім доселі носі моєм і дійствуєть чиханієм, подобно аки би от нюхновенія нестерпимія і треокаяннія — тьфу! — кабаки, от нея же чист бих і непорочен от утроби матере моя до зді²⁷. О горе!

— Так від чого тут миру погибати, — казав пан Забрьюха, — коли ти, пане писарю, чхаєш?..

— Але! чхаєш! — покрутивши головою, казав Ригорович. — Чхнеть і не тільки я, та хоч би сам полковий писар, та що то й казати: чхне і наш найясніший і найвельможніший пан гетьман, як оная зломерзкая кабака возгніздиться у носі його ясновельможності, а її, окаянної, подобіє суть сицевая пиль, вітром возметаемая. І аще не сотворим внезапного одожденія, усе ізсхнеть і погібнеть! зеліє і злак ізв'яднеть, і не будеть хлібного проізрастанія; тогді і ми не точію возчихаєм, но і умрем от глада і жажди внезапною смертію. Розумно вам реку: подобаєть одождити бідствующую землю нашу!

— Отже, я тільки через десяте-п'яте уторопав, що ти, пане писарю, мені говориш. Адже ти кажеш, що дощу в нас нема? Так що будемо робити? Чи ми можемо сили небесні знати і можемо зробити, щоб дощі йшли?

— Можемо! — закричав на усю хату наш Пістряк, а далі як стукне кулаком по столу і ще дужче крикнув: — І паки реку, можемо²⁸.

— А кажи, кажи, пане писарю, як? Я і конопський сотник, а щось і досі сього не знаю, — питає пан Забрюха.

— Внимайте, пане сотнику! Та, будьте ласкаві, Микито Уласович, уторопайте, що я вам казатиму, щоб мені по десять разів не товкти вам одного. Є на світі нечестивії баби, чаятельно от племене ханаанського, по толкованію, канальського, іже вдашася Веельзевулу²⁹ і його бісовському мудрованію, і імуть упрядженіє у відьомстві, іже ночним уременем, нам возлежашим і сплящим, сії нечестивії ісходють із домов своїх і, воздівше на ся білує сорочку, розпускають власи свої яко вельблужії, і, пришедше до сусідських і других жителєй пребиваній, увходють у кравницю, просто рещи, хлів, і імають тамо крав, і доять і їх, і кротких овечат, і бистроногих кобилиць, і сук злаго собачого ісчадія, і, что реку? воздоють дряпливих кішок, вредоносних мишей, розтлінних жаб... і усякое диханіє ползущее і скачущее, імущее, млековмістимия устроєнія, доять їх токмо нечестивим ізвісним художеством; і собравше усі сії млека, диявольським обаянієм претворяють оноє у чари і абіє проізводять усе по своєму наміренію, яко-то: викрадають ссуших младенців з утроб матерних і влагають ув онія або жабу, або мишу, або еще і щеня; поселяють вражду і роздор проміж супружного пребиванія; возбуждають любовное преклоненіє у юноші к діві і от онія к оному, і прочее зло неудоборекое; а паче усього затворяють хляби небеснії і воспрещають дождеві орошати землю, да погібнеть род чоловічеський. Чи понятно вам теперечки, добродію, відкіль сія напасть постиже нашу палестину, яко не імами ні краплі дощу, даже і до днесь? Нуте-бо, не позіхайте та кажіть: чи урозуміли глаголаніє мое?

— Аякже! Хоч і по...зі...хаю, а усе урозумів. Ти отсе мені розказував, що в нас чи дощу нема, чи що?

— Так, так. Но через кого сіє бисть?

— Чи через... жаб, чи... через кого... я щось не розслухав.

— Та яких там жаб? Через відьом, через відьом, реку вам.

— Та цур їм, не споминай їх мені, пане писарю! Хоч ще до вечора і далеко, а як налякаєш мене, то я усю ніч буду жохатись і не спатиму: усе відьом буду боятись.

— Та нам не подобаєть їх устрашатись, а довлієть іскореняти до третього роду.

— Як же ти їх, Ригоровичу, скорениш? Ти за неї, а вона перекинеться клубком, кинеться тобі під ноги, зіб'є тебе та й щезне. Хіба ж не була сього? Чи мало старі люди такого розказують, так що, наслухавшись, цілу ніч дрижаки спати не дадуть.

— Не точию старії люди, но і аз може вам повідати про такове глумленіє. Єдиножди, вечору сушу, парубоцтво яша м'я і поведоша на вечорниці, ідіже ядохом, гуляхом довольно, а пихом без міри, елико можаху; і еще мені у твердості сушу, ідох у своє містопробиваніє і, не доходящу ми хижини старої Цимбалихи, вnezапу під нозі мої вержеса нічтось; глава моя закружися, і аз шатахся і мотахся сімо і овамо³⁰, і не могущу ми удержатися, падох аки клада і успох, і спях тамо недвижим, аки мертв, дондеже возсія утро. Сие ж бисть не іное, яко навожденіє преокаянної відьми. Подобаєть убо їх добре привтюжити, да ізлиють дождь із своїх сокровенностей і да оросять землю.

— Як же нам, пане Ригоровичу, за них узятись, щоб вони вернули дощі і щоб нам не наробили опісля якої капості?

— Не устрашимся і не убоїмся!³¹ — сказав пан Пістряк. — Блаження і вічния слави достойния пам'яті пріснопоминаємий родитель ваш і отець, Улас Панасович, велеліпний пан сотник прехваброї Конотопської сотні, его же мудрому управленію уся вселенная дивовася, — і да почиєть над ним земля пером, — той з семи бабами египетськими, просто рещи, відьмами, управлявся благочестиво-мудренно. Довлієть і вам, добродію, по приміру оному невпустительно сотвореніє учинити.

— А що ж покійний панотець з ними робив? Кажі лишень, може, і я теж зумію зробити?

— Частопоминаємий отець ваш їх возхищаше і у річці топляше. Аще кая суть відьма, та не погрязнєть на дно річное, аще і камень жерновний на виї єя причеплють; аще же непричасна єсть злу сему, абиє погрязнєть у воді. Повеліть, пане сотнику, чи топить їх?

— Та топить їх! Нашо ледащо жалувать? — рішив Уласович.

— Благо єсть, — каже писар, — утру сушу повелю уся устроїти, яко же обичай при такому казусі буваєть, і усе будєть благоліпно; а у Чернігов вже не підемо?

— Та ні, пане писарю, не підемо. Тільки... як би відкритись від них?

— Та відкрутимося, пане сотнику; і сего ради абие не-медлінно пошлемо гінця пішки, кривого Ілька Хверлушенка, да шкандибаєть до вишшого начальства з лепортом, що нам не можна у поход іти, занеже ми обаче погружаємо відьом у бездну нашого ставка, іже тшаться погубити увесь мир, сокривше дождь у сокровенностях своїх.

— Добре, добре, пане писарю, отсе ми дуже мудро придумали. Ідіть же та пишіть лепорт, а я щось, розговорюючи з вами, кріпко спати захотів. Мав було розказати і про свою біду, так не здужаю, так і куняю... — Так казав пан сотник, кріпко позіхаючи.

От Прокіп Ригорович пішов порядок давати, як завтра відьом топити, а Микита Уласович ліг спочивать та наперед троха чи й не ськавсь.

На руку ковінька нашому пану Пістряку. Зробив з паном сотником, що йому треба було і чого йому давно хотілось. Пошив у дурні, підвів, щоб не слухав предписанія начальства, не йшов у Чернігов, може, від татар або від ляхів відбиватись; а поки кривий Хверлушенко з одною ногою дошкандиба і начальство прочита лепорт, що пан конотопський сотник, замість діла, прийнявсь відьом топити, подума, що він то був нерозумний, а то вже й зовсім одурів... «Певно, його змінять, а сотником настановлять... вже ж нікого більш як мене». Так дума собі Ригорович, та, кахикнувши, як пан дяк, збираючись читати полунощницю, дума: «І ураговим бабам і молодицям, хто мені яку капость робив, або... тее-то... не сотвориша послушанія... знаю таківських... усім віддячу, позаполіськую їх добре! Спасибі, що мій дурень гне шию і лізе у біду, як віл у ярмо. Тепер, Прокопе, тільки паняй!» Далі здихнув та сам собі аж голосно сказав: «Зіло для нашого братчика, хитрого та розумного писаря, любезное діло єсть, егда начальствующий такий дурень, як наш пріснопоминаємий пан Забрьюха! Не оскудіє і десниця, і шуйця і восполняється кишения і скриня. Не вменши, Боже, таківських!»

IV

Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечкові Конотопі. Хоч до сход сонця, поки ще й місяць негаразд сховавсь, і піднявсь було по усім вулицям гомін, бігання, крик, галас; та й стихло, і увесь народ щез, так що

ні по хатам, ні по вулицям нема нікогісінько, мов у шинку на Великдень перед вутренею. Тільки й чути, що корови скільки є духу ревуть, затим, що хазяйки не йдуть їх доїти і не думають виганяти їх до череди; телята по хлівцям, чуючи, що їх матки ревуть, мекають і подають голос, ніби просячись, щоб і їх швидше випускали; овечки мекекекають; кози собі теж за ними, та тупотять, та бігають по загороді, шукають, куди б то вискочити і за собою овечат повести; коні ржуть на усе село, аж луна по зорі йде; по хлівцям гуси кгекегають, качки кахкають, квочки кудкудакають — бо усяке диханіє без чоловічої допомоги стражда; а чуючи такий гвалт, собаки то брехали, а то вже стали вити; малі дитинята, такі, що ще не здужають ходити, лазять круг своєї запертої хати та, учепившись рученятами за приспу, силкуючись, підніметься на ноженята та знайде на приспі скіпочку, та, узявши у рот, і смокче замість кістки, та як стане у руках її поворочувати, не вдержиться та... плюсь вп'ять на долівку, та й заплаче; а тут цуценя, ходячи близько, знаєш, і собі голодне, підійде та й облизує йому слізюньки і край носа, і в роті язиком вилиже, то тут дитина, не вмюючи оборонитися від цуценяти, ще й дужче заголосить, думаючи, що хто-небудь прибіжить його оборонити і обітерти... Так що ж бо! Хати по усьому містечкові позапировані; вози, плуги, борони, рала, де були вчора поналагоджувані, так собі і стоять; воли, поївши свою соломку і бачачи, що ніхто їх не напова і не запряга, позринали і пішли собі по вулицям і де не вздрять калачики або ромен і усякий бур'янець, то там і пасуться...

Біля дякової школи — хоч би тобі один школяр! І пан Симеон, доживаючи їх, ходить біля школи, лагодячись на похорони і споминаючи про кутію з медом, та пильненько призирається на двір старого Кирика, що вчора вже і маслосвятіє над ним правили, так чи не куриться в нього з труби, що, може, вже і обід варять, коли вже він вмер; так ба! і труба не куриться, і у дворі ніхто не шастається.

«Екхе, екхе! Негли возстанеть от одра болізни?» — дума пан Симеон і розсужда, ходячи по надвір'ю, які то люди тепер тугі на здоров'я та довговічні стали; спом'яне про холеру, як-то їм тогді було мудро жити, та здихне важко, увійде у хату та й стане різки в'язати на школярів, щоб над ким-небудь серце своє зігнати...

По вгородам бур'янець і величенький, та ніхто ж то його і не дума полоти, хоч сапки і лежать біля нього; а промеж грядок з розсадою, та буряками, та прочою овожною добре справляються, хрюкаючи, свині з поросятами, і байдуже, щоб що-небудь хазяйкам залишити: усе повидають і носом копають такі нові грядки, що лиха матері опісля них хазяйка і у два дня улад доведе; а тепер нікому їх і вигнати, бо нема нікого... Та й що то: і у самих шинках пустісінько; шинкар дріма собі на лаві, бо нікогісінько, не то щоб горілку пити, та й жінки з невістками нема, так тим-то ніхто йому не боронить і дрімати; посудина в нього, як ще звечора попереполюскував та порозставляв, так вона і стоїть, і ніхто не повернеться у шинок і ногою...

Та чого ж це так у славному сотенному містечкові, у Конотопі, чого так стало тихо і сумно, що не чути ніякого ні від кого гласу? І ні на одній вулиці не зострінеш ні одного чоловіка, неначе — нехай Бог милує! — усі люди у усім містечкові повмирали або — і то не лучче смерті — кримські татари похапали? Де се вони подівались, що повідбігали і хазяйства свого, і діточок манесеньких? Та нехай би вже жінки: їм хоч цілий день, зібравшись у кучу, теревені правити, а що мужики їх та діти без обіду, так то їм і дарма; а то ж і ні одного чоловіка не зострінеш!.. Де ж то вони є? Еге! Аж ген-ген усі зібралися круг ставка та й дивляться... А на віщо дивляться, так гай, гай! Такого приви́денія навряд чи є хто у нашому селі самий старий, щоб тямив, яке теперечка буде у Конотопі... Та що ж там таке?

Посеред ставу убито чотири палі товстенських, а угорі позв'язано вірвочками, та вп'ять якось-то хитро та мудро попереполютовано; та у кожній палі угорі дірка продовбана і туди вірвочка просунута... А по ставку їздять люди у човнах, а вони не рибалки, бо в них на човнах не сіті і не в'ятері, а теж вірвочки... А що на березі, так там-то отто увесь народ із славного сотенного містечка Конотопа іще зібравсь, як і сонце не сходило, і місяць негаразд зайшов... От там-то і матері, що покидали і хати, і маненьких діточок, і поросятток, і птицю, і коровок, і по печам не топили. От там-то і чоловіки, що покидали дома недужих жінок і скотину і позабували, що треба у поле їхати... Усі, усі позбиралися дивитися, яка тут буде проява...

Та чимало ж їх тут і було! І по всьому берегу, і кругом по горбикам, от як зерна у мішок набрати, так їх там тісно було. А хлопці та підпарубочі, котрим із-за людей нічого не видко, так аж на верби позлазили і вкрили їх, мов ті галки...

А крик, а гомін від того народу, батечки! Неначе вода шумить, як у повідь греблю прорве; усі, усі разом говорять, і ніхто нікого не слуха, а вже ніхто, як наші жіночки-цокотухи! От там-то і шинкарка з невістками своїми, що без них тільки шинкареві і виспатись; говорять, шебечуть, розказують: хто вчора був у них у шинку, на скільки випив за гроші, на скільки хто набор узяв, хто що заставив, хто з ким і як полаявся, кого прийшла жінка та заняла з шинку, хто жінку у потилицю погнав і очіпок з неї збив, що волосом на всю вулицю засвітила; як дівчата, обманюючи, замість буцімто батькові, для себе купують горілку, та по вгородам нищечком з парубками п'ють, та, понапивавшись, перекидалися, та боролися, та... «Годі-бо! Не усе розкажуй!» — загомонила шинкарка на невістку, так та й замовкла; а щось, мабуть, добре хотіла казати...

А там, з другого кінця, край верб, школярі, замість того щоб у школу йти та кому з Часловця, кому з Псалтиря стихи твердити, а кому мно-тло складати, вони, зібравшись у купку, та сконпоновали віршу на свого дядя, та нищечком на шостий глас і виспівують:

Прийдіте, усі прихожани,
Подивітесь, наші всі дяки п'яні,
А найбільше Симеон — обаче,
Од горілки нічого не баче,
Й на криласі не вмів співати,
І Псалтиря забув читати,
Тільки й вмів школярам субітки давати.
Днесь дядиха раз йому голову мила.
А, ізмивши, світло погасила...

Як же вріже їх на сім слові пан Симеон різкою, що з дому приніс; та як пожене їх нею до школи, а сам, поганяючи їх, божиться, що за сюю прикладку, опріч субітки, що по закону подоба, буде їх шкварити що в Бога день цілий місяць...

А там, біля млинка, от там що діється! Гай, гай! Аж тридцять козаків, хто з пікою, хто з нагайкою, хто з добрим києм, хто з вірьовкою, а хто з колякою, та усі ж то держуться міцно

за віршовки, а тими віршовками зв'язано аж сім баб... А що то за баби, так я вам розкажу.

Перша — збудь-вік Приська Чирячка, змолоду не раз сиділа у куні, позводила на той світ аж трьох мужиків і усю худобу поперевердила на зілля, та корінці, та на усякі ліки, та й лічить людей чи від лихоманки, чи від гризі і від заушниць, бо вона змолоду давила зінське щеня; зніма остуду, переполох вилива, злизує від уроків, соняшниці заварює... і чого то вона не знала? І до неї з усіх місць, аж верстов за двадцять, найжджали болящі; то іншому, кому жити, то й допоможе, а кому вмерти, то зараз після її води і вмере; то Приська і каже: «Не так він недужав, щоб йому животіти!» Раз пан Пістряк та просив її, щоб дала йому любощів, щоб його усяка чи дівка, чи молодиця, на яку оком накіне, щоб його полюбила; отже ж то випив тих любощів та й пішов на вечорниці, та тільки було що розходивсь... як же йому завадить, так і додому не добіг. От з того часу і став на неї гонитель!

Друга була Химка Рябокобилица, стар чоловік, замирала на своїм віку; і вже коли в кого що пропаде, то й не думай іти до ворожки: вона самій умілій брехню задасть, а скаже на того, на кого хоче та на кого сердита. А їй як не вірити, коли вона, замиравши, бачила, яке на тім світі є мученіє і злодіякам, і табашникам, і брехунам, і мандрьохам; так, було, кого і до ратуші приведуть, піймавши на бакші з огірками або у коморі з салом, та коли Химка скаже, що не він вкрав, то, було, зараз і пустять та приймаються за того, на кого Химка скаже, хоч його тогді і у селі не було. Оттак було сказала раз і на пана Пістряка — що то! і старшини не минула! — що буцімто він у чоловіка бджоли підрізав. Воно йому так і минулося, звісно, як писарю, тільки вже він на неї з тії пори націлив.

Третя — Явдоха Зубиха, стара-стара та престаренна! Але старі діди, що вже насилу ноги волочуть, та розказують, що ще як були вони підпарубочими, так вона вже і тогді така стара була, як і теперечки; так що, коли б не збрехати, було їй літ п'ятдесят зроду. І кажуть про неї люди, що вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє; а у саму глупу північ стане молоденькою дівчинкою, а там і стане старітисья і до сход сонця вп'ять стане така стара, як була учора. Так вона як помолодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпусить, як дівка, та й піде доїти по селу коров, овечат,

кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящериць, гадюк... Уже пак така не здоїть, кого задума! Хоч і ні за що, і нічого нема, то вона таки возьме своє. Раз пан писар Ригорович читав перед громадою якесь-то предписаніє від начальства і хоч перед тим днів з п'ять кріпко курич, а тут складав добре і вже було по верхам узявсь, як ось і йде Зубиха та й глянула на нього, і тільки і всього, що всміхнулась; так що ж? він зараз бумагу об землю, підтикався та й давай вегері скакати перед громадою. Сміху було такого, що не то що! Та з того часу і став пан Пістряк тільки хоч трошки погуля, то зараз і пожене химери. Оттака-то була ся Явдоха.

Четверта — Пазька Псючиха, не з так стара. Так та усе нишком, не хвалячись, чаклує. Тільки і бачать її, що як усі полягають спати, а вона й вийде надвір та й махне рукою. То куди махнула, туди і хмари підуть. А хто б то до неї не прийшов, щоб або поворожила, або дала яких ліків, або хоч що-небудь таке, так хоч що б їй поклону не приніс, нічого і не озьме, і каже: «Я нічого не знаю; ідіть собі геть!» Ну-ну! Така-то й не зна!

П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолоду дівовала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а як дивиться з Конотопа очима, так одним у Київ, а другим у Білагород, та й ті мов сметаною залеплені; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана. От з такою-то красою дівовала вона, дівовала; перш жадала поповичів, далі спустила на писарів з ратуші, забажала опісля вже і хлібороба, так ба! і личман не дивиться! Нічого робить! пов'язала сіду голову, перейшла жити у пустку, що на леваді, над болотом, та й стала чаклувати та людям капості робити! Вже і не думай її ніхто заняті! Ось тільки не поклонись їй звичайненько, або пхни не бачачи, або що-небудь, то зараз і залящить: «Будеш мені, песький сину, тямити; тривай лишень!» То так і є: або, ходячи, спіткнешся, або за обідом подавишся, або п'яний що-небудь загубиш, а вже не минеться так тобі: хоч — як там кажуть — не тепер, а в четвер, хоч через год, тільки вже не пройде тобі даром. Аж страшно більш про неї і розказовати. Цур їй! ще щоб не приснилась...

Шоста була Векла, старого Штирі невістка, а сьома Устя Жолобиха; так нехай вже хто інший розкаже, а мені ніколи: чогось конотопський народ загомонів і закопошивсь, і комусь розступаються і дають до ставка дорогу, так вже пак не до поросят, коли свиню смалять.

V

Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індічкою, хваброї Конотопської сотні пан сотник, Микита Уласович Забрюха, іде до конотопського ставка. Хоч на ньому і черкеска синя з позакидуваними назад вильотами і татарським поясом підперезана, і ніжик на ланцюжку за нього застромлений, і пика вмита, і борода виголена, і на голові шапка, та як йому були очі заспані і надуті, то й видно було, що він цілу ніч гуляв. Та й правда ж була: з журби цілісіньку ніч смоктав носатку, а Пазька, наньмичка його, знай долинала. Так після такої роботи, коли не виспишся, то й будеш довго чмелів слухати; я вже се знаю. Так куди ж йому не бути смутному і невеселому? Хоч і підійшов до людей, що перед ним усі шапки познімали і поклоняються йому, а він іде собі, надувшись, і ні на кого і не дивиться, тільки щоки роздува, щоб усі знали, що він тут-здесь є старший.

От підійшов до ставка, кинув оком сюди-туди та й крикнув грізно:

— А що?

— Совершеніе уготовася, — відізавсь до нього Конотопської сотні писар, Прокіп Ригорович Пістряк, стоячи біля калавурних, що стерегли низку відьом, і придивляючись пильно, щоб котра з них, перекинувшись або сорокою, або свинею, та не дала б дьору; а як почув гомін свого начальника, так зараз, знявши шапочку, і підійшов до нього, і поклонивсь йому низенько, і каже: «Вожделінного умоізступлення, з дневним містопробиванієм, вам, пане сотнику, утресугубляємо!»

— Спасибі! — сказав голосно Уласович, не розчухавши, що йому наговорив пан Пістряк, теж не вмівший до ладу слова сказати, а так, що на ум збрече; та при тім слові тільки трохи підняв шапку з голови та мерщій її і наплюснув вп'ять на голову, та й сказав повагом, усіх озираючи і ні на кого не дивлячись: «Здорові!» А се вже звісно, і усюди так поводитьсь,

що чим наш начальник дурніший, тим він гордіший і знай дметься, мов шкураток на вогні.

— Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику! — заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, захищала діввора, та й поклонились йому низесенько...

От Ригорович і шепче пану Микитові на вухо:

— Сотворяйте ж ділоначинаніє, угобзіте у нашій палестині порядок...

— Цур дурня та масла грудка! — шепнув йому на відвіт пан Уласович. — Як мені укобзити, чи як там, коли нічого і не второпаю, що се таке і є.

— Так не творіте ж мені возклоненія ні у єдинім ділі! — сказав писар та й пішов до свого діла.

Еге! Та хоч наш пан сотник Микита Уласович і не мав дев'ятої клепки, та ще таки стільки глузду стало, щоб розібрати, що коли, каже, не піп, то й не микайся в ризи³². Зовсім не тямив діла, так і не вередував вже нічого, не так, як наш генеральний суддя, нехай царствує! Той, було, і не думай його зопинити: чи до діла, чи не до діла, знай, підписує, що попада. Писар, було, зопиняє, так де! «Не хочу, — каже, — щоб діло валялося; підпишу, от йому і кінець!» То, було, писар, коли тільки побачить, що суддя у колегію йде, зараз і хова усі бумажки, а то він їх усі зараз і попідчищує. Раз — о, сміху було! (я ще служив тогді у колегії і вчивсь склади писати, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году) — писарчата узяли та й списали таку бумагу, щоб суддеві у ченці постритись, а його жінку віддати заміж за пана обозного, що з нею, було, частенько у лісок за губами ходить. Ну, та й положили той лист перед суддею; тільки таки що ввійшов, сів, побачив той лист, потяг до себе, перехрестивсь та й каже: «Щоб недовго морити! Нехай мені дякують, що швидко діло рішив; а виноватий нехай жалкує на себе». Та чирк! І підписав «рукою власною». А хлопці — ких, ких, ких, ких! Насилу писар їх у потилицю попрогонював і, розтолковавши суддеві той лист, порвав його на шматки... Та дарма; будемо своє договорювати.

От пан Уласович стоїть собі, узявшись у боки, як той хворт, що у київській граматці, аж ось і підійшов до нього Хома Калиберда, стар чоловік, та, знявши шапку, поклонивсь йому разів з п'ять, а далі осмілившись і каже:

— Спасибі вам, пане Уласовичу, що кохаєтесь у старовині. Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас, таки Забрьоха, нехай

над ним земля пером! і той не давав нас зобиджати. Хоч трохи було засуха ухвате, то він зараз за поганських відьом; та як трьох-чотирьох втопить, то де той і дощ озьметься! І усе було гаразд! Що то старовина! Любезне діло!..

— Буде й новина непогана, — сказав повагом пан Забрюха та й відступивсь від Калиберди, щоб той не дуже налазив на нього і щоб часом не позапанібратавсь з ним; та щоб швидше від нього відчепитись, гукнув на Ригоровича і каже: — А що?

А той, упоравшись зовсім, йде до нього, і кахикає, і уси закручує — се вже така звістка, що з письма стане говорити — та й каже:

— Приспі урем'я совокупленіє сотворити і погрузити нечистоту во істочники водня³³. Ануте, братіє, держайте!

Калавурне козацтво, як почули писарське повелініє, зараз і відчепили з відьомської низки Веклу Штириху; ухопили її мершій за руки і за ноги цупко, щоб не викрутилась, та, регочучи, і помчали до човнів... Вона кричить: «Пробі!» Діточки біжать за нею та голосять, неначе вже вона і нежива; старий Штиря туди ж за ними шкандиба, та плаче, та лає і козаків, і сотника, а найпуще писаря... Так ніхто їх і не вважа, а ще деякі з кучі кричать: «Держи-бо, Йосипе, дужче! бач, пручається...» А інший каже: «Попалась? А що? Се тобі не коров у північ доїти...» Та й багато дечого прикладували, аж поки її до човна донесли, утерebили у човен, і тут ще пуш держали. Як же довели до паль, тут скрутили її вірьовками руки і ноги гарненько; та вірьовки і попродівали у петлі, що на палях, та, підсунувши її вірьовками угору, як плюснули разом у воду... Та, як каменяка, пішла на дно, аж тільки бульбашки забулькотіли!..

— Тягніть назад, тягніть!.. Не відьма вона, не відьма! — загула громада ув один голос, а хто молодший та ближче стояв, так аж кинулись поміч дати тим, що біля вірьовок...

— Погружайте, погружайте паче і паче тресугубо окаянную дщерь хананейськую! — як віл, ревів Прокіп Ригорович і спиняв людей, щоб не витаскували назад Векли.

— Слухайте мене, — на усі заводи кричав Уласович. — Адже я сотник. Я повеліваю: тягніть назад! Адже не знирнула, так вона і не відьма.

— Не відьма, не відьма; не знирнула, не відьма; тягніть назад! — кричав увесь народ, і вже писаря ніхто не послухав,

і витягли Веклу зовсім мертву, відчепили від вірьовок і, не кладовивши на землю, стали на руках відкачувати.

Пока сеє діялось, пан сотник, відпочивши опісля крику та турбації, підкликав до себе Ригоровича та й спитавсь:

— Скажи мені на милість: за що її повелів топити? Жінка ще не стара і багатого, і чесного роду; не чути було за нею ніякої примхи.

— Суджу по правоті і без усякого возклоненія дівствую, — сказав Ригорович, — она суть хоча іще і без старості жона, но імаєт пінязей до біса. Просих — і не дала; позичах — і не повірила; стражі предах — і не відкупалася, якоже другії прочії. Сього ради розмислих ю погрузити і не ізторгнути оттолі, дондеже не дасть мені, чого і колико прошу. Живуща, матері її дуля, тресугубо живуща. Зрю, що вже її відтрусили. Нехай благоденствуєть до якого часу. А воздайте сюди Устю Вечериху! — гукнув Ригорович на калавурних.

Притаскали Устю, і те ж усе було, що й з Веклою, тільки Устя, як плюснули її у воду, так тут їй і аміні! Хоч і трусили, та і не відкачали, так і зосталась.

Питавсь пан сотник у писаря і про сю, так нищечком йому признавсь: «Що, — каже, — желях совокупитися з її дщерію Одарією, дуже ліпообразною, і вона, тресугубо нечестивая, замість желяємої дівци, возклонила у кишеню мою тисящеклятий гарбуз і покри предняя і задняя моя срамотою, яко рубищем. Так се їй за оноє діло таковая пинхва...»

Аж ось і перемішав їм Талимін Левурда, кланяючись низесенько, і просить:

— Будьте ласкаві, пане сотнику Уласовичу, може б, сполоскали і мою жінку трохи, бо трохи вона чи не відьмує...

— Давай її сюди! — неначе проспівав, так заговорив пан Забрюха. — У нас не попадайсь, зараз провчимо, а найбільш тих, що добрих людей замість рушників та годують гарбузами. — Та здумав своє лихо, здихнув важко та голову понурих і стоїть.

А Прокіп Ригорович ще тільки почув, об чім Левурда став прохати, та так і затрусивсь, неначе циган на морозі; очі йому так і заблискали, пика почервоніла, губи задрижали, і ледве-ледве може слово промовити:

— А як ти... а за що... твою жінку потопляти?.. хіба ж вона волшебствує?

— А як же не волшебствує? — казав Талимін Левурда Уласовичу. — Ось слухайте сюди, добродію! Разів з десяток таке мені привиденіє було, що у саму глупу північ хтось і стука у вікно; стука, стука, аж поки моя Стеха, знаєте, жінка, прокинеться; прокинеться та й вийде з хати, а я й засну; та вже перед світом вернеться; то я й питаю: «Де ти, кажу, була?» Та вона й каже: «Ходила до коров, та отсе змерзла, та й ляжу». А я кажу: «Лягай», — а вона і ляже, та, каже, змерзла, а сама, як вогонь. Так се, бачите, добродію, вона не до коров уставала, а чакловати, певне, чакловати. А то на тій неділі, так я вже іменно бачив чорта живісінького, от як вас, пане сотнику, бодай ви здорові були. Ось бачите як: поїхав я на ярмарок та мав там пробути три дні, та як мені завадило, так я у той же день і вернувся пізно уночі. Стук-стук у хату — жінка не відчиня і з кимось розмовля та регочеться, і світло є в них. Я як рвонув двері, так зашіпка і відскочила, а я ввійшов; дивлюсь... аж в неї в гостях чорт, та от, як бачите, словнісінько як пан писар Прокіп Ригорович, нехай здоров буде; така йому і пика, і одежа, і усе таке. Я до чорта, а він від мене; я за ним, а проклятий чортяка та у сіни (а сінешні двері засунув я таки); він бачить, що непереливки, та у трубу; я як злякаюсь, як вернусь у хату, та на піл, та що то: й кожухом укrywсь, а сам дрижу з переляку, що бачив чорта і що моя жінка з ним дружить. От я вам і кажу: непевна моя жінка, зовсім непевна, сполощіть її хоч трохи, може, тогді дощ піде.

— А що ж? Так і сполоснути. Пане писарю! ану! — так-то сказав пан сотник Ригоровичу.

Як же той крикне на нього, так що ну!

— Чи ви обуяли? — закричав на нього. — Чи ви таки попросту одуріли? Вам не довліє ніякого рішення іспускати без потребності моєї, затим, що треба усякоє діло угобзити і законноє присовокупленіє соединити. А ти, гаспидська Левурда! от що касательно тебе закон повеліва: оного неключимого Талимона Левурду, наважденієм своїм приведшего сожитіє своє, сиріч жінку, до дружелюбія з сатаною, — дух свят при вас, пане Уласович! — убо подобаєть забити сякому-такому сину нозі у кладу. Агов, хлопці! Пойміте його і водворіте у ратушу і присовокупіте нозі його до кладу, бо сам сознание учинив, що видів і осязав живого чорта; убо він є колдун, чаклун; воутріє ізбию киями сього грішника³⁴.

Поки се Пістряк розказував, а сердешного Левурду вже й помчали до ратуші, а Ригорович повів оком та з якоюсь молодницею чорнявенькою зирнувсь, усміхнувсь, покрутив ус та й гукнув на калавурних козаків. «Ануте, водворяйте у преісподнії води Домаху Карлючківну!» І після Карлючківни тільки забулькотіло... А громада, бачачи, що вона не вирина, загомоніла: «Ні, вона не була відьма, не була!»

І Пріську Чирячку, і Химку Рябокобилюху, і Пазьку Псючиху топили, і котру втопили, а котру відволодали, що народ аж об поли руками б'є та дивується, що, каже: «Де ж тая відьма? От усіх топили, і усяка порина, а відьма не знаходиться». Микита Уласович вже й дрімати став; по його, так вже б пора і додому: чи будуть дощі йти, чи ні, йому нужди мало; нестане свого хліба, йому принесуть; Конотоп не мале село: без сварки, і лайки, і без позивання не обійдеться. Усе знай позіха та погляда на свого Пістряка, що задумавсь та пальцем знай штрика то у лоб, то у ніс; думав-думав та й крикнув: «Давай останки во язицях³⁵. Водвори-ке сюди Явдоху Зубиху!»

Приперли й ту, відопхали човном до паль, підв'язали вірвовками, підняли догори... плюсь! Як об дошку, так наша Явдоха об воду, і не порина, а як рибонька поверх води, так і лежить, і бовтається зв'язаними руками та ногами, вихиля черевом і попереком і приговорює: «Купочки-купусі, купочки-купоньки!»

Увесь народ так і жахнувсь! «От відьма, так, так!» — закричали усі; а Микита Уласович як позіхав, та побачив сеє диво, та так йому рот роззявлений і зоставсь; а Прокіп Ригорович так аж танцює понад берегом та знай на трудящих кричить: «Возтягніте ще! Верзіте во тьму водную!³⁶» Так що ж бо? Як не пашекує, а Явдосі нічого не зробить. Підтягнуть, гепнуть її скільки сили у воду... так не порина та й не порина, та ще й глузує над усіма, та усе знай товче: «Купочки-купоньки».

— А вознесіть сімо каменя і плинхводіланія! — здумав пан Пістряк, і так і народилася цілісінька куча цегли і каменюк усяких, що хлопці, почувши приказ, зразу мотнулись і нанесли.

— Возложіте каменя на нечестивую вию її, і на руді, і на носі її і паки потопляйте її, — так командував Ригорович, аж підскачуючи круг ставка, та з серця аж зубами скрегоче.

Нав'язали моторніші цілісіньку низку каменюк на вірвовку і, підвізши на човнах, аж насилу три чоловіка підняли тую

низку, та й накинули Явдосі Зубисі на шию і думають: от пірне! А вона, урагова баба, і не дума; плава поверх води, та що ослобонили їй руку із вірьовки, так вона нею полощеться та й жартує: «А що ж? Намистечко мені на шию почепили, а перснів і нема? Еге! Бач, які добрі! кете і перснів на руки і замість черевичків чого на ноги».

— Сокрушайте тресугубо окаянню кошунку ханаанськую, дщерь халдейськую! — кричав як опечений Прокіп Ригорович та аж запінивсь як скажений, бачачи, що нічого відьми не зробить і що вона над ним кепкує.

Нав'язали їй на руки і ноги каменюччя — боживсь той чоловік, що мені про се розказував; а хто й казав, коли знаєте, Йохим Хвайда, що позаторік вмер, — так боживсь, що пудів двадцять нав'язали їй на шию, на руки і на ноги, та, відчепивши від вірьовок, так її й пустили у воду... Так що ж бо будеш з сучою-пресучою бабою робити? Так і плава поверх води, і руками і ногами бавтається та знай приговорює: «Купочки-купусі!» А далі урагова баба обізвалася і до писаря, та й почала його кликати: «А ходи, Прокіпочку, сюди! Нумо укупці купатись. Ходи-бо, не соромсь! Ось надіну на тебе намистечко і перснів тобі дам...» А Ригорович аж увесь чуб обірвав собі з серця, що й поганенька б то баба, та над ним глузує; далі кинувсь до Уласовича та й каже:

— Несумнительно сія баба суть от баб єгипетських. Вона, ехидна прелюта, похитила дождевіє каплі і скри у себе у чванці або у іному місцеві. Повели, пане сотнику, возмутити її розанами, да претерпить до нестерпимості і да розпустить хляби воднії, і да ороситься земля.

— Не второпаю, пане писарю, що ви говорите; а я кажу вам, робіть, що знаєте, тільки швидше, бо вже обідня пора. Я б вже давно дав дьору, так хочеться дивитись на сюю кумедію, що на бабі цілісінський віз каміння, а вона не тоне, а плава поверх води. Робіть собі, що знаєте, а я буду на готове дивитись; я на те у Конотопі сотник.

Повелів Ригорович піймати у воді відьму Явдоху, так де! Хлопці човнами її і не здоженуть, і вірьовками накидають, так усе нічого; так прудко плава, як тая щука, тільки попереду і позаду хвиля устає, бо звісно, як відьма плава: вже пак не понашому! Плавала-плавала, шниряла-шниряла, та як бачить, що усіх потомила, так і піддалась...

Що ж то зрадувався народ, як злапали відьму Явдоху Зубиху! Усі кричать, гомонять, біжать до неї, против неї; усяк хоче тусана або запотилишника їй дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не хова дошу у себе на миснику... Ось, як усі біжать круг неї то за нею, а її аж на руках несуть, боячись, щоб не вирвалась та не втекла; а вона й байдуже! Вона співа весільної пісеньки, як молода з дружками ходить. А наш Ригорович перед веде та аж біжить з радощів, що таки напав на відьму і що він її тепер скрутить і вимучить з неї, щоб віддала дощі назад, що покрала, та з радощів такі баляси точить, що не тільки хто, та й сам себе не розбере, що він і говорить. Далі закричав: «А дайте сімо вербових, і удвойте лозових, і возглуміте її, елико сили вашої буде!»

Де взялись і різки. Скрутили Зубиху Явдоху; тільки що класти її, вона як-то руку випручала та й повела нею кругом по народу; отже ж слухайте, що з того буде. От і положили її; по два парубка сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити: дже-дже! дже-дже! аж засапались, б'ючи; б'ють-б'ють, і вже цурпалки летять... А що ж Явдоху? Лежачи під різками, казку каже: «Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та бийте окаянню ханаанку! — аж заревів Пістряк.

Хлопці деруть зомага, а Явдоху своє: «І ви кажете: та бийте окаянню ханаанку, і я кажу; та бийте окаянню ханаанку; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та дерить дужче! — крикнув що є мочі сам пан сотник конотопський, Микита Уласович Забр'юха, що вже його дуже брало за живіт і печінки під серце підступали, бо не обідав і досі.

Хлопці перемінились, узяли нові пучки і стали пороти, а Зубиха знай своє товче: «І ви кажете: та дерить дужче, і я кажу: та дерить дужче; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Соплетіте розонацію з тернія і удвойте їй поруганія на лядвії!³⁷ — скомандував пан Пістряк, довго думавши, що б то їй ще придумати.

Хлопці чешуть Явдоху терновими, а Явдоху своє товче: «І ви кажете: соплетіте розонацію з тернія і удвойте поруганія

на лядвії, і я кажу: соплетіте резонацію із тернія і удвойте поруганія на лядвії; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?..»

Та й до вечора не переговориш усього, що там було! Вже не тільки Ригорович Пістряк, та й сам сотник Забр'юха почав сердитись, що нема кінця ділу: б'ють-б'ють бісовську бабу, скільки хлопців перемінилося, скільки різок перебрали, і вербових, і березових, і тернових, а їй і не позначилось нічого, неначе тільки що лягла і ні трішечки і не бита; а вона собі знай товче чоловіка Сажку...

Отже ж то як сеє діється, і гаспидську, католикову Явдоху б'ють, проліз скрізь народ, що так і обступили Явдоху, та й не надивуються, Демко Швандюра, стар чоловік і непевний. Подививсь-подививсь, помотав головою та й каже:

— А що се вам за іграшки далися? Чи то пану сотникові знать скучно стало, так ви його забавляєте, як малу дитину, що різками порете, неначе кого путнього, вербову колоду?

— Як колоду? Що се він каже? Де там колоду б'ють? — загула громада і, дивуючись, розпитує.

— Де колода? Не бачите? Дивіться ж! — сказав Швандюра та й повів рукою по народу навпаки сонця... Так що ж? Удивленіє, та й годі! Тоді усі побачили, що лежить товста вербова колода, поперепутована вір'ювками, і сидять на ній чотири хлопця здоровенних, і держуть її якомога, щоб не пручалась, а чотири б'ють тую колоду зо всієї сили добрими різками, неначе кого путнього. А біля тієї колоди лежить сама по собі Явдоха Зубиха, і не зв'язана, і регочеться, дивлячись, як працюються люди замість її та над колодою. Так, скажете, се і не удивленіє? Се вона, як її покладали парити, так вона рукою повела та й напустила на усіх, хто тут був, мару, а Демко з свіжими очима прийшов і бачив, що твориться, і як дещо знав і вмів против чого що-небудь зробити, то він і відвів мару від людей. От тоді тільки побачили, що били не Явдоху, а вербову колоду.

— Ких, ких, ких, ких!.. — зареготався народ. Вже нашо пан писар, що сердивсь кріпко, а тут і сам розреготавсь, як узрів таку кумедію. І що ж будеш робити? Звісно, що против насилки нічого не зробиш, коли не вмєш, як її відвести. Ну, посміявшись, прийнялись радитись, що з Явдохою робити.

Той те, другий друге каже, а Демко Швандюра, той гаразд навчив:

— Таки, — каже, — нічого не думайте, а, положивши, дайте добру хлосту, поки верне дощі та роси, що, знаю, в неї на мисниках та на полиці. Та не бійтесь нічого. При мені не здужа навести. Коли ж і наведе, то я відведу. Хоч вона і відьма, та й ми, хоч не усе, а що-небудь таки знаємо. Нехай вона і прирожденна, а я тільки вчений³⁸, та дарма! Побачимо!

— Так возклоніть же її паки! — закричав Ригорович, — і сотворіть їй школярську сікуцію, яко же і нам во оноє урем'я³⁹ субітки твориша... — Ще добре і не вимовив, а хлопці вже і мотнулись: розперезали, положили, січуть... і вже нашій Явдосі не до казки; вже і в неї у самої на спині... латок з сімдесят, як у чоловіка Сажки... Мовчала-мовчала, хотіла відтерпітись... так ще не родивсь той чоловік, щоб утерпів під різками! Далі як заскавучить, як заскиглить... а далі як стане кричати: «Не буду до суду, довіку!.. батечки, голубчики!.. пустіть, пустіть!.. верну й дощі, верну й роси... буду тобі, пане сотнику... і тобі, Ригоровичу... у великій пригоді... тільки пустіть!..»

— Годі, — повів Микита Уласович голосом поважно.

А Пістряк знай своє:

— Усугубляйте паче і паче!

Хлопці не знають, кого й слухати: половина б'є, а друга жде.

— А бодай вас, пане сотнику! — так загарчав на нього пан Ригорович. — Ще було уп'ятерить подобало за такове злодіяніє... Се вона мені зробила, що я після перепую химери погнав. Оттаке злодіяніє...

— Але! злодіяніє! — казав пан Забр'юха. — Тобі б усе тільки злодіяніє і робити. Тут тільки трихи та мнихи, а вже обідати пора. Ще чи буде після такого парла дощ, чи ні, хто його зна, а що ми голодуємо, так се певно. А що нам суча баба з серця утнеть який бешкет, так і того треба боятися? Звели лишень покинути Явдоху, нехай відпочине після такої бані. Нехай тепер ханьки мене, ми ще доберемося до неї. Ходімо, Прокопе Ригоровичу, до мене. Пазька наварила мудрого борщу. А після обід не буду ськатись та розкажу тобі, який мені бешкет зробили позавчора у Безверхім хуторі. Ти ще сього не знаєш.

Сказавши сеє, потяг пан Уласович додому.

Прокіп Ригорович наш зоставсь і стоїть мов обпечений. Узяли його думки та гадки, який-то там бешкет зробили пану сотнику у Безверхім хуторі. Думав-думав, а Явдоху за тим знай чешуть, аж цурпалки летять! Далі підняв палець догори і каже: «Догадавсь! е, е, е, е! Сього мені і треба було! А покиньте, хлопці, бідну бабу позанапрасно мучити. Пан сотник звелів було її парити до вечора, а я її помилую».

Підвели Явдоху і ледве-ледве живу поволокли її додому. Народ так заклекотів за нею, усе кричачи: «Відьма, відьма! Покрала з неба дощі!» А Ригорович іде собі та щось дума, далі і каже: «Такої мені і треба!.. Піддобрюсь до неї, вона pomoже його втопити, а мені винирнути з писарства та на панство...» Та й потяг до пана Микити Уласовича обідати.

VI

Смутна і невесела ходила по своїй хаті, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки, що їй дали край ставка при усій громаді за чакловання. Хто ж то був у неї тогді, як усяк її цурався, бачивши, що вона є прирожденна відьма, що і у воді з каменюками не тоне, і дощі з неба краде, і мару на людей насила? Але! хто? Не хто як наш Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський пан писар. Він-то, почувши від пана сотника Уласовича, що йому було у Безверхім хуторі від панночки Олени, він зараз узяв на думку, як би то йому свого сотника зовсім з'їсти. От від обід прийшов до Явдохи, приніс їй усяких гостинців і помирився з нею, що буцім се не сам він звелів її і топити, і парити, а що се пан сотник вигидав, і що буцімто хотів він її до вечора парити, а він же взяв на свою голову; і став її пильно прохати, щоб як би того пана Микиту зовсім у дурні пошити: що він отсе увечері прийде її прохати, щоб Явдоха так зробила, щоб Йосиповна його полюбила і за нього заміж пішла; а він як піддається у чакловання, так тут його і начинити дурнем, щоб і сотенства відцурався; а намість його та настановити сотником його — Пістряка; і обіщавсь, що тогді Явдосі своя воля буде чакловати, як і скільки хоче.

Хитра Явдоха неначе і піддалася. Подарунки забрала і обіцяла все зробити, чого Ригорович бажав, і проводила його отсе з хати. Довго вона після нього ходила по хаті та щось думала; вже б то їй і сісти хочеться, так не зможе притулитись...

так-то широко її повчили! Вона лежала і на печі і на лаві; так не влезить довго, бо тільки і можна животом лежати, а горічерева або боком — і не думай: так її усюди списали.

Ходить по хаті, ходить та й погляда на свої глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко, що вона з них понадоювала, перевертаючись до кожної матки усе різно, щоб не жахались і давались доїтись. А усі ті глечики, горщики, водянички, кухлики стояли деяке на полиці, інше на миснику, було й на припічку, було й на самій печі; яке вже поставлене на сметану, а яке ще стояло під лавкою та край помийниці. Під полом лежали усякі трави і коріння, мнята, любисток, терлич, папороть, собаче мило, дурман, усякі реп'яхи, куряча сліпота та й багато дечого. На полу на подушках лежав кіт муруговатий та усатий, і тільки йому й діла, що їв та спав, та коли що було надума, то зараз до своєї хазяйки і озветься: «Няв, няв!», а вона усміхнеться та й каже: «Так-таки, котусю, так!» А коли вона що надума, то й питається його: «Чи так, котусю?», то він до неї: «Няв, няв!» Еге! і знали один одного, що говорять. Більш у неї не було ніякого хазяйства, та й нащо їй? Чого забажала, то уночі перекинулася чи собакою, чи мишею, чи жабою, чи рибою, і чого їй треба, усього достала, і є у неї.

Так вона-то, сумуючи, ходила по своїй хаті і, поглядаючи на своє зібрання, казала собі на думці: «Є усяке; не піду до людей позичати». Далі зирнула на двері, що — я ж кажу — тільки що зачинила, проведивши когось-то з хати, і каже: «Приводь тільки швидше проклятого сотника, я йому віддячу. Я б тобі, Ригоровичу, хука усучила, та нехай лишень опісля; тепер ти мені прислугувуй, а як з'їм гаспидського Забр'юху, тоді приймусь і за тебе, сучий Пістряче! Хороше, що отсе ти мені розказав про Забр'юху та про Олену: ось я його оженю... достанеться і тобі, що мене так занастили, що і сісти не могу, і згнушались надо мною, що при парубках порвали на мені і плахту, і сорочку, і пазуху розірвали, і очіпок збили, що я волосом освітила, та били мене... о, та й били ж мене! ох, били ж мене; били, били, били! що ні сісти, ні лягти не можна; а усе оттой Швандюра, що зняв з них мару».

Отак вона і довго сама собі розмовляла, аж поки у хаті зовсім стало темно, що хоч око виколи... Аж ось на вулиці загавкали собаки, вона й каже: «Ану, котусю, відкрий свої очіци і посвіти, чи не вони се йдуть?» Кіт як розплющить-

ся, як гляне своїми очима, так так як жар засяли, а Явдоха і бачить, що йде Микита Уласович Забрьоха, конотопський пан сотник, а за ним писар його, Прокіп Ригорович пан Пістряк, і щось у руках, і під плечем щось несуть; от вона зараз шатнулась, достала каганець, піднесла до кота, тернула його проти шерсті, так іскри з нього і посипали, і вона засвітила каганець, поставила на стіл, а сама полізла під стіл чогось-то доставати.

Аж ось — рип у двері, і ввійшли пан сотник з писарем, шапки з паличками постановили біля двері, а самі і стали озиратись, і пан Забрьоха і каже: «Світло горить, а її, бачу, і дома нема».

— Де то вже нема! — обізвалася Зубиха, лізучи з-під покутя і таскаючи превеликенний горшок, ганчіркою зав'язаний. — Ось де я була; отсе доставала горщик з хмарами, що було заховала їх на тридев'ять рік, так, отже, пан конотопський сотник присилював мене повипускати хмари і дощ пустити.

— Та вже, тітусю, годі об сім, — поклонивсь пан Забрьоха і став гостинець доставати. — Ось тобі хусточка, що мені попівна вишивала та подарувала, так отсе поклоняюсь нею вам, та от ще аж цілісінька копа грошей, тільки, будь ласкава, тітко, не сердься на мене і вибачай, що так з тобою прийшлося... Се так... тее-то... яюсь-то не хочючи...

— Як не хочючи? — аж запишала, крикнучи, Явдоха. — Як не хочючи? Коли б тобі хто так пику списав... то ти б не те сказав... Не хочу твоїх подарунків, цур тобі! Пек тобі! Війся з ними! Не мішай: іду дощі випускати, а то вп'ять пеня буде, і завтра так мене знов випарють, що сьогодні не зможу сидіти, а завтра вже і не стоятиму. Пустіть мене, піду дощ випускати.

— Тіточко, матіночко! — аж в ноги упав сердешний Микита Уласович, та кістляві руки відьомські цілує, та просить. — Не буду вже тебе турбовати та й що мені за діло, що нема дощу? От так пак! Я тут є сотник, голодовати не буду; той прийде з хлібом, той з паляницею, той з буханцем, а інший і мішечок борошна привезе; аби б тільки позивались, то нам, старшині, і дощі не під час, хоч би ти їх, тітусю, і повік держала у себе під покутем. От моїй біді поможи! Натє лишень, пожалуйте: от пляшка дулівки, от півсотні тарані, ще свіжа була по весні; осьде ж і серпаночок... тільки зділайте милость, пособіть моїй біді, ось що я вам розкажу...

— Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосиповна Олена, що з Безверхого хутора, і як ти після нього насилу на другий день очуняв! Знаю, знаю усе.

Аж і здивувався пан Забр'юха, що відкіля се, каже, вона усе зна, неначе тут була, та й став її пуще прохати, щоб вона вже не сердилась і заступилась за нього.

— А що я тобі робитиму? — пита Явдоха. — Не йде за тебе хорунжівна, так мені яке тут діло? Не йде, так ськай другої.

— Та де її у гаспида ськати! — здихнувши, каже Уласович. — Одно те, що не придумую, де другу ськати, а друге те, що далєбі не хочу, бо смертельно улюбив Йосиповну Олену, так хоч би мені і суддівна аби хоч і полковничівна, так я і не подивлюсь на них, бо улюбив Олену усім тілом і душею, і серцем, і усім животом, і бачу сам, що коли її не достану, то або утоплюсь, або удавлюсь, або світ за очима піду... Поможі, паньматіночко! — та беркиць їй у ноги, та аж плаче, та просить, щоб не дала йому не своєю смертю пропасти, та щоб як-небудь приворожила, щоб вона за нього захотіла йти.

— Та як за тебе і йти такій дівчині? — вп'ять каже Явдоха. — Вона дівка-козир, чи одежею, чи на виду собі, так зовсім дівка, а худоби і грошей до ката, а ти що? Куди ти годишся?

— Та дарма, тіточко, матінко, дарма! Нехай я і стидкий, і бридкий, і усякий; а ти таки так зроби, щоб вона мене полюбила та щоб за мене заміж пішла. Що копа, то копа отсе на столі лежить, а то от сорок алтин, та ще...

— Ні, — каже Явдоха, та й відсунула від себе гроші. — Мені сих креймахів не треба, нащо вони мені? У мене усе є, і чого забажаю, усього достану; а коли так пильно просиш, то нехай вже і змилосердюсь над тобою, тільки зроби мені от що...

— Що звелиш, паньматусю, усе зроблю. Чи звелиш Конотоп спалити, так разом з чотирьох кінців і запалю; чи звелиш усю конотопську дітвору — що ви, відьми, не любите, — так за один день усіх до єдиного і потрощу...

— І то гаразд, та мені тепер от що треба. Озьми ти оттого сучого та пресучого сина Швандюру, що зняв мару з людей, що я була наслала, як мені сікуцію давали, так озьми його під арешт, буцім він або прокравсь, або тебе лаяв, або що хоч на нього набреші і зведи пеню, та оббери у нього

всю худобу, — бо він собі заможененький, — та щоб на тебе родичі його не гримали, так ти віддай тее усеє пану писарю Ригоровичу...

— Благое діло і мудреє рішення, пані Зубихо, ей! істинно! — так обізвався пан Пістряк, сидячи собі на лавці край вікна.

А Явдоха й каже:

— Бо йому, сироті, нігде узяти, тільки що спадками житись, а Швандюру озьми і вижени із села, щоб його і дух не пах. От коли се мені зробиш, то і я тобі...

— Мурлу, няв, мурлу! — обізвався відьомський кіт, і Зубиха схаменулась та й каже:

— Е, ні, ще, ось слухай ще. Домашина ятрівка Хвенна Зозулиха... не можна мені біля її хати йти, так і доклада мені про те полотно, що в неї з огорода пропало та якомсь-то опинилось у мене у скрині, так вона мене злодійкою узива і усякі докладки доклада; так чи не можна її, підризавши, теж з села вигнати?

— Та для чого не можна? Тільки кажи, усе зроблю... — Так казав пан Уласович, повеселішавши, що вже відьма стала до нього добріша.

— Отсе усе коли зробиш, то і я...

— Мурлу, мурлу! — замуриказав вп'ять кіт, і Зубиха знов стала договорюватись і каже:

— Та ще от у чім пожаліюсь. Демко Сіроштан просвітку мені не дає; позавчора хвалився, що мого kota вб'є, як його не берегтиму, а він таки вб'є. Так його-то, пане сотнику, провчи та провчи...

— Та провчу ж, провчу, тітусю, так що до нових віників буде тямити; тільки зроби і моє діло... — пильно пристаючи, прохав її пан Забрьоха, і чого б то він не обіщався їй зробити, аби б вона так починила, щоб хорунживна за нього пішла.

— Ну, добре ж, синку, коли ж так, то й так. Буде за тобою бігати хорунживна Олена і ночі не спати, як і ти за нею. Кицю, кицю, кицю.

— Мурлу, няв, мурлу, няв!

— Добре ж, — казала Явдоха. — А іди, пане Уласович, зо мною з хати та й уступи з порога лівою ногою на пісок, щоб твій слід обізначивсь на піску.

От і вивела його з хати і слід його зібрала у хусточку і зав'язала; а далі, вернувшись у хату, посадила на лаві край стола, а Ригоровичу звеліла каганцем світити, а сама, узявши

пана Забрюху за лівий ус, і стала волосся відділяти. Заколупне нігтем волос та й лічить: «Раз, два, три... — та як відбере дев'ять волосів, та дев'ятий і рвоне зовсім... Пан сотник кричить, пан писар регочеться. Явдоха Зубиха щось шепче та спльовує, а кіт мурличе на усю хату... От так-то у бідного Микити Уласовича відьма виривала дев'яте волосся з лівого уса і нарвала їх усіх аж восьмеро, достала шматок паперу і повернула туди тее волосся, а пан Забрюха, повитиравши сльози, що так йому і текли від скубіння, став питати відьму, що «коли, — каже, — вже зовсім поворожила, то вже я й піду?»

— Иди, синку, здоров додому, та лягай спати, та й жди від хорунжівни присилу, щоб слав за рушниками.

Пан Уласович, сеє почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому, щоб відьма не здумала ще де в нього вирвати волосся. Побіг, сердешний, не дождавшись і свого писаря, бо той зостався ще у відьми і щось довго з нею гомонів, і кіт з ними мурликав; а як виходив пан Пістряк з Явдошиної хати, так чути було, що казав:

— І се усе благонаміренно устроївши, гряду у свою палестину. Прощайте!

— Ідіть здорові! — сказала Явдоха, зачинаючи за ним двері у хату, та й одізалась до кота: — Кицю, кицю, кицю, кицю!..

— Мурлу, няв, мурррлу!

Тут зараз узявши, зняла з голови очіпок, сіду, як молоко, косу розпустила, узяла білу сорочку та й наділа на себе, та ні пояса, ні плаhti не підв'язала, так і стала по хаті ходити та шептати усяке колдовство, та у всякім углі тричі спльовувала; далі узяла жлукто та й положила його серед хати і стала знов щось по-відьомськи бормотати; далі узяла з кухлика якоїсь води та, усе бормочучи, побризкала тою водою і себе, і жлукто усередині... А кіт що є духу нявчить, а далі аж на ноги устав та потягнувсь і засвітив очима ще дужче, чим каганець у хаті палав... Тут Явдоха мерщій у жлукто і полізла... а як вилізла, так стала дівкою! Та й дівка ж немудра? І молода, і хороша, і чорнява, і ще, мабуть, красивіша від чернігівської протопопівни!

От, як переродилась наша відьма, узяла жаб'ячої сметанки та кобилячого сиру, головок від тарані і, поскладавши на тарілочку, поставила перед свого котуса і каже: «Коли, котусю, захочеш без мене їсти, так от тобі ласощів; не скучай без

мене, поки я вернусь». А сама, доставши аж п'ять дійничок, погасила каганець і пішла з хати доїти, кого їй треба було.

Тільки таки що другий півень крикнув, тут Явдоха що є духу ускочила в хату і впала мов нежива. А як віддихнула і устала... так вп'ять стала старою бабою, як і була. Зараз кинулась до свого кота і розказує, мов чоловікові: «Котусю, киценьку! Чи не скучав же ти без мене? Я трошки забарилась: поки пообдоїла усіх коров, овечок, а се ще мені треба було щучого молока на одно діло; кинулась до ставка, та поки вражу шуку зопинила, поки її замовила, щоб далася здоїти, аж і крикнув перший півень; та хоч він нам не страшний, та усе-таки треба було поспішати, щоб не заспівав другий; тоді б так на вулиці простяглась, як тепер тутечка...»

А кіт знай хвостом помахує, та усами поморгує, та що є духу нявчить: так-то рад був своїй хазяйці, що вернулась.

От вона йому постановила ще усякого молока і сметани, і стала поратись, та дещо мішати, та варити на чакловання, аж ось і світ!.. А тут трохи погода і прийшла до неї жінка, уся голова обв'язана, і йде і оха, і прийшла оха, і сіла і усе оха.

— А відкіля ти, молодиче? — пита її Явдоха.

— Та я здалека! — каже молодича, охаючи. — Коли знаєте хутір, що на Сухій Балці, а зоветься Безверхий... ох!

Явдоха моргнула на кота та й каже:

— Ні, не чула, і зроду не була, і не знаю, хто там і живе... Ти ж чого до мене прийшла?

— Та, не вам кажучи, прикинулась бешиха, та усю піку мені роздуло... ох!.. Так отсе мене люди нараяли, щоб до вас іти... Зділайте милость, тітусю, робіть, що знаєте, тільки допоможіть, щоб я сьогодні виспіла до панянки нашої хорунжівни Йосиповни Олени, — та, сеє кажучи, і положила на стіл буханець, п'ятірко яєць і шага грошей.

Зубиха зараз і кинулась, положила долі ніж і звеліла молодичці стати на ньому босою ногою проти тієї шоки, де самий дужчий опух; а сама достала у покришку жару і положила туди кусок страшної свічки, та ладану, та клаптик тієї хустки, на чім становлять паску під свячення, а молодичцю закутала-закутала, щоб увесь дим нікуди більш не йшов, тільки на неї, а сама знай шепче, та спльовує, та дме на жар, а кіт нявчить на всю хату. От курить та курить, як тут молодича... геп! і впала на долівку мов нежива. Зубиха її відволодала, і посадила на лавку, та й каже:

— Не журися ж тепер: минеться, як на собаці присохне; се з очей; який-то чорнявий парубок та на тебе дививсь та завидовав...

— Так і є! Се ж наш панич, — казала молодиця. — Таки як мене не вздрить, так у вічі і загляда; а на тій неділі узяв та рукою погладив мене по щоці та й сказав: «Що за з чорта гарна молодичка!» Я так і згоріла, та від того часу так мене і узяло...

Тут Явдоха і стала її розпитовати... об чім їй треба було... а далі і проводила з хати та й каже: «От тепер добре! Тепер усе знаю, що мені треба...»

VII

Смутна і невесела сиділа на призьбі біля своєї хати панночка Йосиповна Олена, хорунжівна, на своєму Безверхому хуторі, що на Сухій Балці, а білими рученятами копирсала у голові братику свому, пану хорунженку. Він, сердешний, той день з панотцем, що заїжджав до нього, поховавши когось на другім хуторі, та за обідом, поївши добре вареників та карасів, у сметані жарених, та запивши сколотинами (бо се вже діялось після Петра), витягли самотужки по носатці тернівки, а вишнівкою на дорогу запили; а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик та горщикок масляків, у масличку та у сметанці пражених, що дуже їх любив, так його, хто його зна і від чого, і завадило: от він і приліг до сестриці на коліна, та як та йому ськала, а він і заснув. Тут прийшли з поля і корови, і овечата; от їх тут біля панночки і доють, і молоко у глечики зливають... а вона й байдуже! їй неначе ні до чого і діла нема! Забула дивитись і на дійво, забула братику і у головці ськати, тільки у неї і на думці, що...

Тільки що хотів був розказати, об чім наша хорунжівна думала і чого була смутна і невесела, аж ось і прийшла до неї бабуся, така старенька, така старенька, що на превелику силу дибле; от підійшла до неї та й каже:

— Дай, Боже, вам, панночко, вечір добрий! Нехай вам Бог помага!

Аж здригнула Йосиповна, що й не бачила, відкіля вона і узялась, і як перед нею стала; а далі, трохи схаменувшись, і каже:

— Здорова, бабусю! А відкіля тебе Бог приніс?

— Та я так собі... Я і здалеку і не здалеку, я і тутешня, я й зовсім не відсіль; я і нічого не знаю і усе знаю; і хто і по чому журиться, я і знаю і не знаю; і що подіяти, і вмю і не вмю...

— Ох, бабусю, та ти не проста? — питається Олена.

— Та простісінька, бач! Не вашого, панського, роду, а проста собі стара баба, не знаю нічєїї журби, не знаю, хто, сидючи на призьбі, журиться об Дем'янові, що пішов у похід з козаками; я таки і того не знаю, хто біля колодязя усю ніченьку з ним просиділа і на прощання зняла з руки срібний перстень і віддала з хусточкою, що сама усякими шовками вишивала...

— Ох, мені лихо, бабусю! Та ти усе знаєш?.. Не гомони, будь ласкава, братик прокинеться, та почує, та мені сміятиметься... Нехай після вечері я тебе покличу, то ти в мене ночуватимеш, та й поговоримо з тобою!

— Під повн місяць тепер-то і робити що треба. Нехай братик іде до себе у хату, збуди його; а я тобі скажу, що треба робити, та ділом спішити. Я знарощне до тебе сьогодні після вечерні з Києва пішла...

— Як се можна? З самісінького Києва? Після вечерні? Та сьому не можна статись! — пита Олена, дивуючись. — Як-таки можна від Києва так скоро дійти? І близенький світ?

— Пожалуй, дійти не можна, так ми-то знаємо, як воно робиться. Збуди лишень братика швидш, нехай іде до свого діла, мені треба швидш поспішати.

— Та братику, щось завадило, трохи не з очей. І був здоровий, та як глянула на нього ота чорнява молодиця, що коло корови ходить, та глянула, та й усміхнулась, я сама бачила, та після того так його за живіт і узяло; чи соняшниці, нехай Бог боронить! — чи що?

— Се все очі, усе очі наробили; та не журись, я відведу. Ось збуди братика, а я навчу молодицю, що йому треба робити. Від неї сталося, вона нехай і зніма.

Олена стала братика будити, що хріп на весь двір, а бабуся підійшла до молодиці... а та зразу і крикнула:

— Ох, тітусю! І ви до нас прийшли?..

— Але! Не кричи лишень, — каже бабуся, — а от що зроби: озми... шупу-шупу-шупу... — Нічого не можна було роз-

слухати, що їй там бабуся шептала, тільки опісля молодиця і каже:

— Та добре, добре; забавте тільки панночку.

— А вже, — каже бабуся, — се вже моє діло. Ходи ж сюди за мною. — Та й привела молодицю до панночки, та й каже: — Ось я навчила молодицю, як з панича соняшниці зняти; йди ж, паниченьку, швидш з нею, вона зробить тобі, що я звеліла; та швидш робіть, а то тебе так розбере, що й на стіну полізеш.

— Ох, лишечко! — казала, злякавшись, хорунживна. — Иди ж, братику, йди швидше. Роби йому, Мотре, як бабуся казала. Та роби гаразд, не спішачи...

От пан хорунженко пішов з молодицею у хату, а бабуся — плюсь! — біля панночки сіла та й каже:

— Тужиш, моя зозуленько, за своїм сизим голубоньком, та ба! Нема його тутечка; пішов далеко-далеко, аж до Чернігова...

— Та по чому ти, бабусе, усе знаєш? Хто се тобі розказував, що я там... чи журюся, чи... що там таке... я й не знаю! — питала, соромлячись, Йосиповна.

— Вже то я не знаю! — каже бабуся. — Нащо ж нам і зорі, коли нам на них не дивитись? Гляну звечора, гляну і опівночі, подивлюсь і перед світом та й знаю, де що діється.

— Коли ж ти знаєш усюди, де що діється, то скажи мені, бабуся, що робить тепер... — сказала Олена та й почервоніла, як кармазин, і язик став мов повстанний.

А бабуся перехопила та й каже:

— Дем'ян?

— Е-ге-ге-ге!

— Судденко Халявський, Омелянович?

— Атож!

— Ось слухай, доню, що він робить: отсе був з козаками на муштрі перед паном полковником та, втомившись, прийшов додому, роздягсь, розперезавсь та й ліг, сумуючи об тобі, та й журиться, що, дума, не швидко тебе побачить.

— І кажуть-таки, що не швидко їх спустять!

— Не журись; може, ти його і сього вечора побачиш...

— Де то вже, бабуся, мені його побачити, та ще і сього вечора. Він не птиця, щоб йому до мене прилетіти!

— Хоч і не птиця, а прилетить і уродиться оттут перед тобою, як отсе я. Чи хоч, щоб прилетів?

— Де то вже, моя голубочко, не хочу! Аж жижки трусяться, щоб хоч би його побачити... Зділай милість, нехай прилетить до мене... та чи не буде йому якої від того надсади?

— Таки аж нічогосінько; він на те козак.

— Приклич же його, паньматочко, хоч на часиночку, хоч на годиночку; хоч би я на нього подивилася! Що знаєш, те й роби, а я нічого не пожалкую. Усе тут моє, дам тобі усього, чого забажаєш...

— Добре ж, доню, добре. Ходім своє робити.

От і ввійшли у велику хату, позашіпали і двері і вікна, а вже і сонечко стало заходити; панночка затопила в печі, сама сходила по воду, а йшла по воду, як бабуся її навчила: не прямо до криниці, а вулицями обходила навпаки сонця; прийшла до криниці, набрала відро води та й вилила на схід сонця; друге набрала і вилила на захід сонця, а третє набравши, — що є духу, не оглядаючись, і вп'ять не прямо, а вулицею за сонцем. От як принесла та й настановила кашник з водою; а бабуся достала з-за пазухи зілля: любистку, материнки, чорнобривцю, цвіту папороті, терличу та усього по пучечці всипала в кашник, та й пристановила до вогню; а сама узяла муки пшенишної, замісила водою, та й виїняла з калитки у папірці кошачого мозку, відколупала пальцем, та й положила у те тісто; далі достала у себе з хустки, що був зав'язаний, слід пана Забрюхи та й розділила пополам і одну часточку всипала у те ж таки тісто, замісила і скачала коржик, посадила в піч пектись, і усе з приговорками та спльовуванням, а хорунжівні звеліла сидіти на полу, підібравши ноги під себе, не жаяхатись і, що вздрить, не боятись нічого, і усе думати про свого милодана.

От як коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені за три рази, запиваючи з водяничка водою, що нашептала бабуся, а затим і горщик з зіллям став закипати. Бабуся, гукнувши на Йосиповну, щоб нічого не жаяхалась, узяла другу частку сліду Уласовичевого та й всипала у кип'ячий горщик і стала мішати, а сама аж у піч мов улізла, та що є духу і кричить: «Терлич, терлич! десятьох приклич, а з десятьох дев'ятьох, а з дев'ятьох восьмирьох, а з восьмирьох семирьох, а з семирьох шестирьох, а з шестирьох п'ятирьох, а з п'ятирьох чотирьох, а з чотирьох трьох, а з трьох двох, а з двох одного, та доброго». Та й примовила нищечком, щоб хорунжівна не чула: «Пана сотника конотопського Забрюху, Уласовича Микиту; а хто

жде та дожида, так нехай собі дріма». Та й дмухнула на Олену, а та ні з сього ні з того і стала собі дрімати.

Вп'ять вража баба стала горщик мішати і вп'ять кричить у комин тії ж речі: «Терлич, терлич! Десятьох приклич...» — та й звела на одного, усе-таки пана Уласовича, далі й примовила нищечком: «А хто сидить та ждеть, той нехай собі заснеть». Та вп'ять дмухнула на хорунжівну, а вона, сердешна, так і заснула.

Стала бабуся утретє мішати зілля і вже що є духу у трубу кричить на терлич; і як довела до одного, так аж запищала від натуги, кричучи зо всієї сили та зовучи пана Уласовича, а на хорунжівну дмухнула і говорить: «А хто спить та сопе, так нехай і захропе». А від сього панна Йосиповна бебех у подушки та й захропла на всю хату... А тут щось із сіней у хатні двері — геп! та й стогне, і щось мурниче, і охка... Побачим опісля, що то там було...

VIII

Смутний і невеселий стояв, руки зложивши, хваброї Конотопської сотні пан сотник, Уласович Микита Забр'юха, у славному сотенному містечку Конотопі, на вулиці, біля шинку, де усеґда збиралася сотня чи на муштру, чи на переліку, що чи не втік которий козак часом бува. Стоїть він, сердека, руки зложивши, голову понутивши, мов віл перед ярмом; а козаки начисто, уся сотня, як скло, перед ним стіною стоїть, шапки поскладавши на приспі у шинку, щоб як буде яка муштра, так щоб не поспадали з голов, а дітвора, що тут так і біга круг козацтва, щоб не підібрали та не запроторили куди геть. Так отто стоять козаки і ждуть, що з ними будуть робити і який приказ буде, та промеж себе дещо і базікають, мов вода на лотоках шумить, аж луна йде; та доставши з халяв, хто ріжок з кабакою, — та нюхають, та чхають; а хто люльку — та, тут її розпаливши, і смокче.

Пан Забр'юха сього нічого не вважа, і не бачить, і не чує, що край його діється. Йому здається, що він і досі слуха, що читав йому пан писар Конотопської сотні, Прокіп Ригорович Пістряк. А сей давно вже прочитав, що треба, та, зложивши бомагу, кладе у кишеню... Аж ось пан Уласович здихнув тяжко та важко, мов ковальський міх, та й пита писаря:

— Зділай милость, приятелю Ригоровичу! розкажи мені словами, що ти там у лепорті читав? Ти знаєш, що я нічого письменного не розжую, хоч і у школі вчився і «вірую» почав було вчити, та на «же за ним» як затявсь, та й покинув письмо. Так ти мені не читай, а розкажи, що отсе за лепорт приніс козак з Чернігова? Адже ми послали лепорт, що у поход не підемо, хоч нехай кіл на голові тешуть; нам ніколи, друге діло зайшло; так чого ще вони пащекують?

— Уся спирра черніговська безумію удадєся! — став казати, прокашлявшись, пан Пістряк. — Возписують предписаніє і лають вас, пане сотнику, і мене — гм, гм! — возсозивають — прощайте у сім слові — дурнями, занеже ми возгнушались їх повеліванієм і не направихом стопи наша до Чернігова.

— Догадавсь, хоч через десяте-п'яте уторопав, що ти, пане писарю, говориш: так себто нам усе-таки збиратись до Чернігова?

— Не іначе, як обаче! — сказав Ригорович, моргнувши усом.

— Так трясця ж їх матері! От їм дуля під ніс! — Та, зложивши дулі, і став крутити. Крутив-крутив, та на Чернігов і посила, та усе прицмокує. А далі як крикне: — Не піду! Я їм послав через кривого лепорт, що нам ніколи.

А пан Пістряк і каже:

— Та наш кривий іще не сотворив дошкандибанія і до половини путі. Не возмушайтесь, пане сотнику; ми не ізидемо, дондеже не получимо отвітствованія на наше сомнительство.

— Так-таки, Ригоровичу, не підемо. Бач, як я мудро сконпонував? Не підемо та й не підемо. Ну, хлопці! Сонечко заходить, розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені. А ходім, пане писарю, до мене вечеряти; Пазька наліпила мудрих вареників та спрягла яєшню... Ой, лишечко! Ой, рятуйте! Ой, біда! — став пан Уласович не своїм голосом пробі кричати та за боки хвататись... Пан Пістряк і козацтво кинулось до нього, що що йому там сталось? Аж він... шелесть... піднявся догори і полетів, як птиця, усе-таки кричачи, що є голосу...

Що ж то ужахнулися усі люди у славному сотенному містечку Конотопі, як побачили, що їх прехваброї сотні пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, та піднявсь під самісінькі небеса і без крил, та летить, як тая птиця! І жінки, і мужики,

і мала дівтора, та що то! І старі повиползали з хат дивитись на таку прояву, і усі ж то позадирали голови і дивляться, як пан Забрьоха, мов птах який заморський, летить попід небесами: руками бовта, мов крилами, черкеска йому роздувається, ногами дрига, шаровари напужились, сам употів, ніби у гарячій бані, і летить, і кричить, і де заздрить на землі чоловіка, то скільки є голосу пити просить. Сее бачачи, старі люди плюють, жахаються, жінки голосяць з переляку, а малим дітям не одному довелося переполох виливати. А то ж і не страшно?..

Прокіп Ригорович, бачачи такеє диво, став, задравши догори голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вилупив та руками знай розмахує, щоб то пінмати та вдержати пана сотника, що полетів, як гусак. Та й козацтво усе, таки усе до одного, дивовалися на сюю кумедію... Та як і не дивоватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з того ні з сього полетів, як птах. І коли б се опівночі, як усяка нечисть товчеться, а то ще й сонечко тільки-тільки що зайшло...

Стара Льозниха ледве від старості та від недуги вийшла на вдвір'я і, дивлячись на козаків, як вони збирались, як промеж себе жартували, як лагодились муштру викидати, здихнула та й каже: «Слава тобі, Господи, що я не козак! Не здужаю і через хату перейти, а то б треба бігати, та боротись, та муштруватись! Не хочу, не хочу козаком бути!» — та й задивилась на них, а далі... зирк! Летить понад нею щось таке страшне... Розгледівши, потюпала до козаків і стала їм розказовати, щоб вже не дожидали пана сотника, бо вже він у вирій полетів. «Я, — каже, — сама бачила: летить, мов ворона, тільки що не крака, а знай пити просить...»

Пан писар і козаки — нічого робить — порозіходились і порозказовали, хто не бачив, як конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, полетів, мов ворона... І усі ж то, хто про се не почує, здвигне плечима та й дивується і каже: «Жди ж добра, коли і начальство наше «обвідьмилось!» А Прокіп Ригорович зна, де раки зимуються! Він хоч і перелякався, та не забув ні про вареники, ні про яєшню, ні про Пазьку; гульк до неї на вечерю... та про пана сотника вже і не згадовали.

А наш пан сотник летів, сердешний, летів від самого Конотопа і не зна, де він опиниться і що з ним буде, аж гульк — хутір, і він чує, що став спускатись усе нижче, ниж-

че... Розглядає, придивляється — аж се хутір Безверхий, що на Сухій Балці... От летить та летить понад хатами та в хорунжевий двір, де вже він раз був... От як улетів у двір, та до хорунжевниної хати, та у сіни, та прямісінько у хатні двері, що зачинені і ізсередини зашепнуті були, геп! мов довбнею, та тут і простягнувсь, як колода, і не дише, і не ворухиться... Отсе-то гепнуло у хатні двері, де чаклувала над хорунжівною конотопська відьма Явдоха Зубиха.

От Явдоха зараз і обізвалась до нього:

— Не стогни дуже і не охай, щоб хто не почув, та йди швидше у хату. — Відшепнула йому двері, кличе його, кличе; аж нема гласу ні послушанія; лежить наш пан сотник, мов одубів. Нічого Явдосі робити, поволокла його самотужки у хату і як переволокла на друге місце, він і застогнав, і очима луп! і не пізнає, де він се опинивсь? Розглядаючи усюди, пізнав Зубиху, зараз, стогнучи, і почав коренити батька і матір її, що зробила над ним таку капость. А Явдоха тільки знай своє товче: — Не знаєш свого щастя! Та не кричи-бо, розбудиш усю двірню. Що ж будеш діяти: злякавсь, злякавсь, нігде дітись. Ніколи тепер тобі переполох виливати. На лишень, понюхай сього. — Та й піднесла йому під ніс тертого хрину. Він як нюхнув, та й чхнув аж тричі, а далі став просити пити. Явдоха узяла води, пошептала над нею, збризнула його тою водою, далі злизала язиком хрест-нахрест через вид, щоб з очей чого не сталось, та й дала йому тії води напитись. Він за один ковток чималий водяничик так і висушив та й каже:

— Дай, тітусю, ще.

— Але! — каже Зубиха. — Я тебе не пити сюди прикликала. Покинь трихи та мнихи та приймайсь за діло. Бач, яка краля лежить!

Пан Забрьюха озирнув очима, аж і вздрів, що на полу спить панна Олена... та так і задрижав мов опарений. Та й справді ж бо краля була! То хороша була, а то, як розіспалась та і розчервонілась, що твій кармазин або рожа у саду; карсет розщепнувся, сорочка розхристалась... коси тільки, як порозпускались, так ті вже прикрили пазуху, та й то не зовсім...

Уласович наш, як вздрів таку кралю, та так і заходивсь круг сонної, мов павич; тільки навспинячки танцює біля неї та розгляда, та плямка, та слинку ковта; забув і працю свою, що стільки перелетів, і забув, що й пити просив. Не йде на ум ні їда, ні вода, що перед очима біда!

Він би що-небудь і придумав... гм! так Явдоха його за полу сіп, і притягнула до печі, і каже: «Схаменись лишень, блазню! Треба діло робити, а не ханьки мняти. На лишень отсю жабу та й скрути їй головку набік, і ще живу, не здохшу, укинь мерщій у піч за жар». От пан сотник і зробив усе, як веліла йому Явдоха, і ще жаба пищала, а він її вкинув у піч, відкіля Зубиха увесь огонь вигромадила на припічок.

Як спеклась і зсушилась тая жаба, Явдоха достала її, обірвала усе м'ясо, а кісточки позбирала і стала з них вибирати: от і знайшла одну, точнісінько як виделочка, і навчила Уласовича, що з нею робити.

Пан Забр'юха притулив тую виделочку до серця панни хорунжівни... вона зараз спросоння і заговорила, і каже: «І вже мені пан Халявський!.. плюю на нього... Микиточку, мій голубчику! Де ти? прибудь до мене: хоч би я на тебе подивилась...»

Уласович з радощів як зареочеться на усю хату, і якби не спинила його Явдоха, то так би і кинувсь на хорунжівну: так та його за руку дьорг! Відвела та й навчила, що ще треба робити.

От пан сотник і стоїть біля неї та знай з одної кишені виньме каменючки, то камінці, креймашки, скляночки, жарнівки — се все надавала йому Зубиха — от виньме жменю сього добра, подержить на руці, побряжчить та й пересипле у другу кишеню, і так довго робив, а панна хорунжівна знай спросоння проговорює: «Микиточку, душко Уласовичу! Час від часу дужче тебе люблю!»

Далі Явдоха подала йому жаб'ячу кісточку, що неначе карлючка, і по її наущенію, тільки пан Забр'юха заколупнув хорунжівну легесенько під серцем, так вона так і розпалалася, і стала казати: «Не хочу... за Халявського... не силуйте мене... віддайте мене за Забр'юху... коли не віддасте... утечу...»

Тут Явдоха відвела Уласовича від панночки і каже:

— Бач, як я зробила, що вона тепер на Халявського плюватиме, а за тобою вбиватиметься. Тепер зовсім: пора додому.

— Як додому? Тільки усього і буде? — пита пан Микита.

— Буде з тебе і сього; чого тобі більш? — каже Зубиха. — Тепер не журися ні об чім і жди, як вони по тебе будуть присилати і панькатись коло тебе. Тепер поїдьмо додому.

— Як же ми, тітко, поїдемо? Коли вп'ять летіти, то цур йому; ей! Не можу!..

— І ні вже, синку, і мені тебе жаль. Тепер поїдемо, та хоч ти дорогою дрімай, хоч і спи, то не бійсь нічого. Перед світом будем дома. Я завтра вп'ять тут буду і дам панні Олені отсії жаб'ячої кісточки, щоб носила при собі; поки буде носити, поти буде тебе любити. Ходімо ж з хати та й поїдемо; а то вже скоро панночка прокинеться.

От Зубиха позбирала усе своє, посклала, як їй треба було, узяла днище і веретено і вийшла з Уласовичем з хати. Вийшовши, каже пану Забрьосі:

— Сідай на днище по-козацьки, мов на коня; а я де-небудь причеплюсь; мені не первина.

Тільки таки що Уласович заніс ногу, Явдоха як свисне, як цмокне!.. днище піднялося угору, на ньому пан сотник верхи, а ззаду підсіла Явдоха, та знай веретеном поганя, та цмока, та приговорює, мов на кобилу, і піднялися під самі небеса!..

Сидить наш конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, на днищу, мов на коні; ноги йому без стрепен так і теліпаються, і, щоб не впасти, руками держиться за тее днище, а воно чкурить! Воно чкурить ще прудше, чим Яцькова прибуду; а назаді Уласовича причепилася Зубиха та аж скиглить від холоду, бо вітерець продував, і їй кріпко скубенти докучали.

Не вспіли вони добре оглядітись, аж вже і Конотоп недалеко. Явдоха щось забормотала, аж ось днище усе нижче, усе нижче... та плюсь! Біля Забрьошиних воріт і впало... Пан Уласович як гепнув, та аж не стямився і не вздрів, як Явдоха з днищем щезла, і не вглядів, хто з його хвіртки шморгнув, тільки і бачить, що Пазька когось проводжала.

— Чи се ви, паниченьку? — пита вона свого Уласовича. — Де се ви пропадали і досі... я отсе усе за вами журилася...

— Чого ж ти вийшла за ворота? — розпитовав її пан сотник.

— Із журби! — каже Пазька.

— А кого ж ти проводжала з двора?

— Та там... чужий бичок забравсь було до вашої скотини, так я...

— Бичок! До скотини! Гм! — ворчав собі під ніс пан Микита, уходячи у хату, та й звелів засвітити світло, бо у хаті було поночі.

Унесла Пазька світло... дивиться пан Забрюха, що на столі недоїдені вареники, і дві ложки, і дві тарілки, і носатка, вже порожня, а дулівки катма!.. Поморщивсь, скопив губу, та поворчавши: «Бичок... до скотини!», та й пішов у світлицю, погасив світло, та й бебехнув на ліжко, та подумавши: «Кат їх бери! в мене є тепер хорунжівна!..», та й захріп на всю хату.

IX

Смутна й невесела, прокинувшись, сиділа на ліжку панна хорунжівна, Олена Йосиповна, у своїй хаті, у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці. Сидить, позіха, очиці протира і сама себе не розбере, де вона, що вона, що з нею робилось, що їй таке снилось і від чого їй так тяжко та нудно.

Аж ось де не узялась конотопська відьма, Явдоха Зубиха. Увішедши у хату, й каже:

— Добридень тобі, панночка! Чого ти така смутна та невесела?

— Ох, бабусю! Тепер я усе згадала!.. Що се ти зо мною наробила?.. — Так, охаючи, казала панна хорунжівна.

— Але! Мовчи та диш! — каже Явдоха. — На лишень отсей капшучок та на шнурочку почепи на шию, то усе гаразд буде. — Та сеє кажучи, і почепила їй на шию капшучок, а в тім капшучці жаб'яча задня права лапка, та з неї ж пересушене серце, та лобова кісточка, та Микитиноного сліду трохи. Тільки що се їй почепила, так панна Олена і повеселішала, як з води вийшла. Очиці так і палають, щоки зачервоніли, а сама і на ліжку не всидить, кинулась до Зубихи, та аж плаче, та просить:

— Тітусю, голубочко, паньматочко! Що хоч роби, тільки віддай мене за конотопського пана сотника Забрюху, я таки гаразд і не знаю, як його зовуть. Віддай, віддай швидше мене за нього.

— Адже він тебе сватав, та ти йому піднесла печеного гарбуза?

— Та то я була дурна та божевільна... не розгляділа його добре, не розпиталася людей, не послухала братика... Тепер мені світ не мил без нього!..

— Адже ж ти любиш панича Халявського, Омеляновича, судденка?

— Та то я була дурна та божевільна! Від учорашнього дня і цур йому, і пек йому від мене; і не споминай про нього. Одно в мене на думці, що хоч аби побачити пана Забрьюху, та надивитись на нього, та приголубити його, та щоб він мене взяв. — Та сеє кажучи, беркиць з ліжка до ніг Зубишиних та й лежить, і плаче, і просить: — Зроби, тітусю, щоб він мене узяв, я тебе три годи буду рідною матір'ю звати, буду тебе і поважати, і шанувати. Коли ж він від мене відцурається, піду світ за очима, сама собі смерть заподію...

— Та годі ж, годі, угамуйся! — казала їй Явдоха і підняла її з долу та й посадила на лавці. — Ось увійде твій братик, ти йому, не соромлячись, усе розкажи; нехай іде мерщій у Конотоп до пана Забрьюхи та й скаже, щоб прислав людей за рушниками. Онде ж і братик йде до тебе, а я піду в Конотоп та з Забрьюхою зроблю, що треба; не журись та ділом поспішай. — Та, сеє кажучи, і пішла з хати, а панна хорунжівна їй услід кричить:

— І хустку, і весільну шишку тобі дам...

Аж ось і ввійшов до неї у хату братик її, пан хорунженко, на личку вже веселенький, неначе і не був недуж, так добре помогло йому від завару соняшниць.

— Що, братику, чи ти здоров? — питала його сестриця, панна хорунжівна.

— Тільки перед світом спочив після завару соняшниць та й заснув на всі заставки. Та тепер і нічого, — так казав пан хорунженко.

— Ну, братику! Не журися: скоро вже тобі буде воля іти у ченці, — стала казати панна Олена, посупивши очиці у землю. — Я вже... вибрала... собі жениха... — сказала Олена та й засоромилась і почервоніла як рак.

— А кого?

— Пана сотника конотопського Забрьюху.

— Що печеним гарбузом попоштувала?

— Еге!

— Адже ти, бачиться, щось пильненько прилипала до пана Халявського?

— Цур йому! І не згадує про нього. А зділай милость, поїдь до нього у Конотоп та й скажи і попроси, щоб сьогодні або хоч завтра нехай присила людей за рушниками, а у неділю і весілля.

— Та що се тобі так ніколи припало? — питав її пан хорунженко, а самого аж за живіт узяло, що вже і йому недовго

бришкати у миру. — Ще б, може, хоч трохи огляділась, а то шити-білити, завтра Великдень!

— Умру, коли через тиждень не піду за пана сотника! Я його сьогодні бачила уві сні: що за хороший! як намальований, а багатий! так і міри нема: так і пересипа з кишени у кишени і гроші усякі, і срібні, і золоті, і жемчуг, і усяке дороге каміння... Зділай милость, братику, соколику, лебедику! Поспішай якомога. Привези і його з собою, привези і людей, щоб кому швидш рушники подавати... або людей не треба, і тут назбираємо; тільки його мерщій, його до мене вези!

Так урагова конотопська відьма наробила, що бідна дівка аж на стіну дереться та пробі бажа пана сотника Уласовича Забрюху.

Нічого пану хорунженку робити! Звелів снідати подати, їсть і дума. Не удоволився і не надумався, забажав обідати; обіда і дума. Далі як пообідав, та й надумався і каже сам собі: «Пан Халявський і у рот нічого не бере, а пан Забрюха — не узяв його чорт, не пролива; ще щоб і мене не перепив. Ну, дарма! Віддам сестру за нього та з год місця з молодими поживу». Так пораявшись сам з собою, сів на візок та й чкурнув у Конотоп, прямисінько до пана сотника, Микити Уласовича Забрюхи.

Тут наша панночка і заходилася поратись і к сватанню приборатись: хату мие, столи, лавки, мисники змива, птицю патра, локшину крише, горшки наставля, рушники наладжує... так, що всі наньмички аж позасаповались від такого порання.

Х

Смутний і невеселий сидів пан судденко, Дем'ян Омелянкович Халявський, у своїм хуторі, у пустій хаті, відкіль повиганяв усіх із серця. І знай то сердивсь, то сумовав, то лаяв усякого, хто тільки на думку йому приходив, то світом нудив і з журби аж захляв. Як же йому було і не журитись? Панна хорунжівна, що з Безверхого хутора на Сухій Балці, Олена Йосиповна, котра побожилась і заклалася, що ні за кого заміж не піде, oprіч його, що не один вечір він з нею до півночі просидів під вербою біля криниці, з якою він і перстнями обмінився, котра йому святою п'ятінкою забожилася, що тільки він вернеться з походу від Чернігова та

пришле людей, то вона зараз і подає рушники... а він, на сее понадіявшись, та у Чернігові аж п'ять кіп протряс, щоб його не держали та відпустили оженитись... що він, вирвавшись з Чернігова, біг як скажений до свого хутора, біг і ніч, і день, і коня занапастив, і сам, аж засапавшись, ускочив у хату та мерщій і гукнув на Хіврю, таки свою наньмичку, щоб бігла дядьків та троюродних братів до нього прикликала, щоб мерщій брали хліб святий та палички та їхали б до панни хорунжівни за рушниками... аж тут йому Хівря і піднесла пинхву. «Що, — каже, — панну хорунжівну вже просватали за пана сотника конотопського, Микиту Уласовича Забрюху, що вже й рушники подавали і сватання запили, та що ну! Що тільки той, хто не був на сватанні, той не був п'аний, а то всі лоском лежали аж до другого півдня; що завтра буде й весілля, що вже панночка з розпущеною косою, звісно, як сирота, по вулицям у Конотопі з пісеньками ходить і дружечок збира; що його дядини понаряжовались і пішли у Безверхий хутір короваю бгати; що сам пан Забрюха приїздив і поєднав їм сліпого скрипника на весіллі грати...» Сеє усе як повислуховував пан Халявський та як роззявив рот, слухаючи, то він так йому і зоставсь, аж патьоки потекли. А далі як затруситься, неначе у лихоманці, очі аж на лоб повилазили та мов горять, та як зложив кулаки, як хряпне себе по голові, що насилу устояв і довго чмелів слухав, далі вже як почав мов розперезаний ляяти і панну Йосиповну, і пана хорунженка, і пана Забрюху, і дядьків, і дядин, і братів, і невісток, і дружок, і коровайниць, і сліпого скрипника, і наньмичку Хіврю... вже коренив-коренив, вичитував-вичитував, аж піна йому з рота б'є, мов у скаженого... а далі як кинеться до Хіврі... так би її і розтерзав, якби не догадалася та не втекла.

Отто він зоставсь сам собі у хаті та й сумовав, і журивсь, і з серця понаривав собі з голови волосся повні жмені... та як здума, що вже не можна нічим діла поправити, та так і заголосить, аж завие, мов панотцевський хірт, та й подереться на стіну.

Вже вдесьте товкмачив себе то по голові, то по грудях кулаччям і тільки що надумав було головою об стіну товктись... аж... рип!.. і увійшла у хату бабуся, стара та престаренна, згорбилась, через силу ноги волоче і паличкою підпирається. Ввійшла, поклонилась та й каже: «Добридень тобі, паниченьку!»

А панич мовчить, витріщив очі та сопе.

— Чому-таки в тебе нема ніякого порання? — каже баба, не потураючи, що він дивиться на неї, мов сказаний. — Ні птиці не патрають, ні баранця не зарізано, і муки на локшину ніхто не крише! От так приберись! Завтра в нього весілля, а він собі і ов-ва!..

Не знаю, де б то опинилась сая баба, і як би захрустіли її кісточки, і хто б то їх із цуциком позбирав, якби Дем'ян Омелянович не розсердивсь за сії бабусині речі так, що вже не можна більш! Піни йому повний рот, аж через край тече, і язика не поверне, тільки труситься, та кулаки стулив, та скиглить, мов кривий цуцик. Думка така, що якби ще трохи, то він би з серця лопнув. Та як такі і стерпіти? Тут чоловікові зовсім біда! Тільки було налагодивсь женитися і людей посилати з хлібом, а тут йому дівка і піднесла печеного гарбуза! Та ще ж яка й дівка? Та, що любилася з ним трохи чи не більш году, що не одну ніч просиділа з ним під вербою біля криниці і тут божилася і заприсяглася, що ні за кого не піде, опріч його; а тут одно те, що йде за другого; а друге те, що йде за пана конотопського сотника Забрюху, над котрим вона і за очі, і в вічі насміхалася. Та як тут було пану судденку стерпіти, що після такої біди прийшла бабуся, та ще й така, що гидко скіпками узяти, та й та над ним кепкує. Він би, кажу, потрощив би її на шматки, як старий деркач, так йому дух заперло, і він не здужа і поворухитись, а вона тим часом і каже:

— Чого-бо ти так лютуєш? Мовчи, та диш, та слухай мене. Буду я суча донька, коли панна хорунживна Олена, що з Безверхого хутора, не буде за тобою ще завтра чим світ.

Як сказала йому се бабуся, так він з радощів аж задрижав та щось хотів сказати, та й не зміг; а тільки вивалив очі та, силкуючись, ледве-ледве промовив:

— Йо?

— Та будь я шельмовська, анахтемська дочка! Щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб мені трясця, щоб на моїй тварі сіло сімсот пістрячок та болячок, — та і усякими відьомськими проклинаннями стала проклинатись, — коли, каже, не зроблю так, що ти з Оленою завтра у вутрені обвінчаєшся; тільки слухай мене: адже ти мене добре знаєш?

Як-таки сьому паничеві і не знати конотопської відьми Явдохи Зубихи (бо се вона була), коли вона йому раз язичок піднімала, удруге остуду знімала; так вже далася вона йому знатись. Отто як почув він се від неї, так на душі стало йому легше: зараз і орозумів, що йому треба робити, та мерщій їй беркиць в ноги та й просить:

— Тіточко, голубочко! Зробіть, як знаєте зробіть, щоб моя була Олена; цілісінький год буду вас рідною матір'ю звати; куплю плахту, очіпок, серпанок, чого забажа душа ваша і вашого kota... Тільки дивітесь лишень: вже Олена дружечок збира, коровайниці вже досі діжу по хаті поносили, а пан сотник конотопський, Микита Уласович, найняв сліпого скрипника на весіллі грати, так де вже...

— Хіба ж я не Явдоха? Я йому зроблю весілля! Нехай лишень укоштується, нехай протрусить батькові карбованчики для тебе, а я і його оженю! Нехай і Олена збира дружечок, нехай починають приспівовати Микиті, а я знаю, що зведуть на Дем'янка. Приньмайся ж хутко; кажи, щоб у господі і пекли, і варили, і чого треба наточили, а ти біжи збирай бояр, свашку, світилку, старостів та якого-небудь батька знайди, щоб порядок давав.

Агу! Пан судденко повеселішав; хватив пояс і став підперезуватись та за шапку братись, щоб іти за поїздом, а Явдоха, виходячи з хати, стала весільної співати, та ще й присакає:

У Дем'янка та батьків много,
А рідного та ні одного.
Та все такі, що напиться,
А нікому й пожуритися.
Усе такі, що пити-гуляти,
А нікому та порадоньки дати.

XI

Смутна і невесела убиралася у своїй хаті панна хорунжівна, Йосиповна Олена, на своєму Безверховому хуторі, що на Сухій Балці. І вбирається, і не вбирається; треба б то поспішати, бо вже у селі передзвонили до вутрені ув один дзвін і стали уво всі дзвони дзвонити; треба їй поспішати до церкви, бо учора на домовинах так порадились, щоб їй тут у вутрені і звінчатись з конотопським сотником, паном Забрьюхою, Ми-

китою Уласовичем, а від хутора до села буде верстов з п'ять або дві: так от треба їй поспішати, щоб вспіти, так щось руки не підіймаються. Уже вона і розчесалася; вже і коси у дрібушки поплела, стала ленти покладати... зирк! Що ні найлучча скиндячка, що їй подарував пан судденко... Її так і узяло із-за плечей; згадавши його, засумовала і трошки сплакнула. Зубиха ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намисто Олені нав'яже на шию, і голову квітча; а як нарядила зовсім, то й вибігла мерщій надвір; повернулася на одній нозі проти сонця тричі, зашепотіла щось таке собі нищечком, обвела рукою туди, де село, та й сказала:

Хто має поспішати,
Нехай не вийде з хати,
І щоб до сход сонця
Не знайшов ні дверей, ні віконця.

Увішедши вп'ять у хату, стала знаряджати панночку Олену до вінця; звеліла їй тричі поклонитись у ноги батькові і матері, що для такого случаю знайшли, а далі і братикові рідному. Старшій дружці дала пару свічечок п'ятакових до вінця, хустку руки зв'язати, рушник під ноги і шага під рушник паламареві за ставник, а далі тихесенько, щоб ніхто не бачив, дала теж дружці якусь кісточку та якийсь-то реп'яшок і навчила її, що і коли з ними робити. От і пішла наша молода з старшою дружкою у село, поспішаючи до внутрені, щоб там шлюб приймати з паном Забрьюхою, конотопським сотником, Микитою Уласовичем.

Що ж робила Явдоха, зоставшись на Безверхім хуторі? Там дівовала годів сорок дівка, а звали її Солоха. Бідна та пребідна: ні одежі у неї не було і нічого. Та ще на одно око сліпа, від паршів волосся повилазило, і голова голісінька, як долоня; уся шия у чиряках та в пістряках, аж тече; на щоці огник; зубів недолік, горбатенька, курноса, тільки ямка замість носа; на одну ногу крива і правої скарлюченої руки до рота не піднесе. От таку-то кралю Зубиха, взявши, та й убрала в ленти і замість кіс порозпускала кінці, удягла у чужу свиту, випрохала намиста з хрестами і пов'язала їй на шию, та, як вже зовсім убрала, Явдоха посадила її верхи на паличку, а сама сіла на другу, цмокнула, ньокнула... палички чкурнули скільки духу, аж пил за ними хмарою. Прибігши у село до церкви, Явдоха і каже Солосі: «Стій же ти, дівко, на рундуку,

біля куни, та держи в руці отсю маківку. Який козак прийде, та озме тебе за руку, та уведе вінчатись, не дровичись, не царамонься, вінчайсь сміливо. Гляди ж, дожидай до сход сонця». Солоха стала і дожида, а Явдоха мотнуласть до свого діла.

Олена ж з старшою дружкою знай ідуть та поспішають у село, щоб поспіти до вутрені. Олена, що йде, то усе ви-хваля пана Забрьоху, який то він гарний, чорнявий, повновидий, які то в нього уси штепні і який сам увесь лепський та моторний. Як же, ідучи, де тільки зйдуть на перехрестя, старша дружечка кісточкою, що дала Явдоха, тричі панну Олену у спину тихенько: стук, стук, стук! Та й примовить: «А геть, нелюбе!»; то Олена її пита: «Що ти, сестричко, мене в спину товчеш?» — «Та то я, панночко, пір'ячко зняла, на кунтуші було прилипло». То Олена і стане вп'ять про пана Уласовича казати, та вже не з так його похваляє: то в нього нема таких очиць, як у пана судденка; на другім перехресті і уси поганіші, чим у пана Халявського; далі вже він і сякий, і такий, і стидкий, і бридкий, і поганій, і мерзенний. А як дійшли до церкви, то старша дружечка тихенько ззаду й розв'язала шнурочок, на чім повішений був капшучок, а у тім капшучці була жаб'яча задня права лапка, та з неї ж пересушене серце, та лобова кісточка, та Микитового сліду трохи. От як розв'язала, а той капшучок і спав, так що Олена і незчулася; от вона зараз і крикнула: «Цур же йому, пек йому, тому Забрьосі, не хочу та й не хочу за нього заміж! Вернімося, сестро, додому». — «Та чого ж вертаться? — каже дружечка. — Постіймо хоч трохи у церкві; коли ж пан сотник до тебе підійде, щоб шлюб приймати, то ти тут і відкинься. Се ще йому стидніш буде, що при людях такий бешкет йому зробиш...» — «Отсе справді, що так, — каже Олена, — таки тут йому межи очі і плюну. Ходім же у церкву».

Увійшли у церкву. Панна Йосиповна зирк-зирк по церкві — нема пана Уласовича. Вже швидко і вийдуть, а його нема; от вона то почервоніє, як мак, то побіліє, як полотно; усе, сердешна, боїться, щоб він не ввійшов та щоб не потягнув її до шлюбу. Аж ось, тільки що дочиталися до «воутріє ізбивах», аж шасть у двері: свашки, світилки, бояри, дружко, піддружий, старости; та усе не прості, усе з панства, у кунтушах, у черкесках, у сукнях таких, що тільки поцмокай! Ще важніш були, чим у нашого поповича, що до хвилозохвії ходив, та оженившись на нашій дяківні, у нас у селі попом став. А за

таким-то поїздом увійшов і молодий... Хто ж то такий? Олена так і затрусилася, як вздріла, що се не пан сотник конотопський Уласович, а суть пан судденко Халявський Омелянович, кого вона так щиро любила. А старша дружечка мерщій тим реп'яхом, що відьма дала, та її у спину товк! та й примовила тихенько: «Причепись вп'ять». Олена після сього так і згоріла, та промеж народу пропхалася до пана Халявського, та його за руку сіп! і каже: «Бери мене! Як хоч, а бери! Коли ж в тебе є друга, то покажи, де вона, я їй, суці, тут же очі видряпаю. То я було обожеволіла, а тепер умру, коли мене покинеш...» — «Та я ж за тим, панночко, і прийшов, щоб з тобою закон прийняти», — сказав пан судденко та й потяг її за руку до стільця, а вже піп був поєднаний. Не забарились, проспівали «лозу плодовиту»⁴¹, окурили круг стільця, звеліли молодим поціловатись, вчистили з молодого півкопи та й відпустили додому, а самі zostалися то свічки гасити тощо.

XII

Смутний і невеселий ходить по хаті пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, урядившись як можна гарніш, і виголившись чистесенько, і чуб підстригши любесенько. Ходить він по хаті, куди ще звечора приїхав з Конотопа у село, щоб у внутрені вінчатися з панною хорунжиною Йосиповною, як учора домовилися. Тільки що вдарили в дзвін до утрені, вже він і скочив, і розбудив пана писаря Пістряка, Ригоровича, що покликав його у старші бояри.

Поки дзвонили, наше козацтво голилося, обувалося, одягалось; і як вже була пора, то, одягнувши нові, кримських смушків кожухи, стали виходити.

— Та отверзайте, пане Уласович, без преткновенія. Приспі-бо час. Нуте ж, нуте! Пошто над зашіпкою глумляєтесь? Сокрушайте її; отверзайте врата у сіни, — так кумандував пан Ригорович на пана сотника, що знай маца по дверям, та не відчиня.

— Але! — каже Микита Уласович. — Отверзай ти, коли знайдеш. Бач, нема дверей!..

— Чесо ради сие бисть! — каже пан писар. — Двері суть на празі, а праг на дверях. Востягніть лишень плямку...

— Та яка тут у чорта плямка? Стіна гола, а дверей катма. От сам подивись!

Кинувсь пан Пістряк... хап, хап! мац, мац! — нема дверей, та й плямки не налапа; сама стіна стала перед ними. Шука один, шука — аж употіє, свариться другий і перемінить його, стане скрізь обмацувати, — нема та й нема!

— Що за недобра мати? Де у гаспида подівалися двері? — аж скиглить пан Забрюха; та з серця аж зубами клаца, бо вже давно у всі дзвони передзвонили.

— Видіх двері, отверзающиїся сімо і овамо, і се не бі! — так гарчав Ригорович, аж патли на собі рвучи. Далі каже: — А що сотворімо, пане сотнику. Розверзім об'ятія і приступім на прикосновеніє, дондеже сотворімо совокупленіє.

— Та кажи мені просто, пане писарю! Тепер не до письма! — казав йому, аж плачучи, пан Уласович. — Я й так себе не тямлю, а він ще письмом очі ковиря. Кажи-бо просто.

— Прикосновеніє, осязаніє, сиріч мацаніє. Дадіте вашу десницю у мою шуйцю, та й будемо разом мацаніє воспроизводити круг усїї хати, чи не сокришася де двері во онім місці або чи не який враг, ненавидяй добра, похити їх.

Насилу розчухав пан Микита, що писар хоче робити. От і прийнялися мацати по стіні. Один іде ув один бік, а другий у другий: мац, мац! хап хап! «Чи є, Ригорович?» — «Ність! ішезоша, яко дим⁴²». — «Ходім дальш». Вп'ять пішли. «Чи обрїли, пане Уласовичу?» — «Тьфу! Бодай вони зслизли! А вже й «достойно» дзвонять. А! Морока, та й годі!...»

Облапають усю хату, зійдуться вп'ять докупи... нема дверей та й нема. Вп'ять розійдуться; той по сонцю, а другий навпаки сонця... лапають... Зійдуться... нема! Вже б радї хоч би віконце намацать, так і те кат його зна де ділося. Аж плачуть обидва. Пан Уласович Микита сїв на долівці та давай уголос: «Вже досі і вутреня відійшла, а мене панна хорунжівна дожидалась-дожидалась та, може, вже і додому пішла. Ой, лелечко, лелечко!» А пан Пістряк, знать, щось своє надумав; як став серед хати, розводить пальцями і тільки що хотів щось сказати, аж ось... брязь плямка! рип двері!.. шасть у хату Явдоха Зубиха, їх приятелька, конотопська відьма, що сама таку мару на них напустила і двері від них сховала. От і загомонїла на них:

— Чи ви подурїли, чи показалися? Якого гаспида ви тут робите? Чому не йдете вінчатись? Але затого вийдуть з вутренї, і молода з дружками давно жде, а вони тут ханьки мнуть.

— Ох, тітусю! — насилу промовив пан Забрьоха. — Тут зовсім біда.

— Смушення веліє учинися, — казав Ригорович, спідлоб'я приглядаючись на Зубиху. — Сія двер, з ню же произведеніє сотворяеть увесь род чоловічеський, бисть погибшая; і се паки обрїтєся, но како? Не вім!

— Розкажи ти, пане Микито, мені по-людськи, а його ніхто не второпа. Що тут вам за привиденіє було? — так питала Явдоха, буцімто і не знала нічого.

— Та тут таке було, — казав пан Забрьоха, — що як його і розказати. Хтось було двері в нас вкрав! Вже ми їх лапали-лапали, обмацовали-обмацовали; прийшлося було пробі кричати, а ти тут і ввійшла.

— Те-те-те! Знаю-знаю! — каже відьма. — Бач, суча донька, що було наробила? Та я її переспорю. Вона ще й не таке хоче з тобою зробити, та ти не потурай. Иди лишень з боярином швидше до церкви та й бери свою дівку. Не розглядай, чи вона Олена, чи не Олена, а тільки бери ту, що стоїть на рундуку, біля куні, та у руках червону маківку держить. Гляди ж, не дуже вередуй і на Олену, хоч її і побачиш де, не квапся: то буде не вона, а з маківкою твоя. Бач, прибігла з Києва дядина пана судденка Халявського, ще зліша мене, та не з так зна, як я. Вона перш в тебе двері вкрала, а тепер на панночку Олену наслала мару, буцімто вона і сліпа, і крива, і чиряковата, і коростява, і буцімто вона зовсім не вона. Отже, ти не царамонься, щоб псяюха не посміялася над нами. Вінчайся сміливо; а як прийдете від вінця, так я усе злеє відверну і її, стару суку, прожену. Біжіть же швидш. — Та, сеє кажучи, глянула на Ригоровича та й моргнула йому, а той кахикнув по-дяківськи та й сказав сам собі: «Догадавсь!»

От наші хлопці, подяковавши Явдосі усяк за своє, мерщій пішли собі. Поки дійшли до церкви, аж вже усі повиходили, тільки самі попи zostалися, дещо прибираючи, та з людей дехто, то свічечки міняючи тощо. А пана Халявського з молододю та з поїздом і духу не zostалося. А Солоха стоїть собі на рундуку, біля куні, маківку у руках мне і жениха жде. Пан Микита на неї зирк! Так у нього у животі і похолонуло. Хороша краля!

Дививсь, сердешний, на неї, та, здохнувши важко, і каже:

— Що то за проява стоїть?

— Мню, — каже писар, — яко сія єсть єдина я із семидесяти дочерей царя Ірода⁴³, їх же він, окаянный, породил погуби ради рода християнського. Єдина суть лихорадка, друга лихоманка, третя трясця, четверта напрасниця, п'ята поганка і прочіі, їм же ність числа⁴⁴. Аз же мню...

— Та не мни-бо, пане писарю, а кажи діло. Чи це перевертень, чи се вона справді така?

— Єй, господине! Єгда воззрю на неї умними очима⁴⁵, то зрю панну Олену, хорунжівну, Йосиповну, превелеліпную дівицю; єгда же разсмотрю її гріховними, плотськими очима, то обрїтаю її із'їдомою паршами паче усіх мерзостей усього лица землі. Аз же мню, яко сіє єсть обаваніє Явдохи велемудрої, рекше Зубихи, єже устрої посміянннн ради тресугубо-анахтемськи-проклятої відьми київської.

— Так що ж, пане писарю, брати?

— Та берїть, добродію. Аще совість не зазрїть⁴⁶, берїть. Сотворїте совокупленіє, а по совокупленїї усякоє обаваніє іще заєть, яко дим, і расточаєтьсн, яко прах перстний.

От пан Уласович підтяг живїт, та підїшов до Солохи, та й каже:

— Чи не соїзволяєте, панночко, зо мною шлюб прийняти?

А Солоха і загугнявила:

— Соїзволяю.

Мерщїй побравшись за рученьки, як голуб з голубкою, і ввійшли у церкву та до стїльця.

Не забарились і їх обкрутити. Панотець і каже: «А поцілуйтесь!» Пан Забрїоха не дуже розглядав, обтер уси та свою гарну молоду цмок! на усю церкву та з радощів і викинув попові аж п'ять алтин, та усе денежками, і пішов з своєю молодою у Безверхий хутір. А старший боярин, пан Пістряк, кишки рве зо смїху, та біга по селу, та збира свїй поїзд, щоб швидше на посаг молодих садовити.

ХІІІ

Смутний і невеселий стояв, понуривши голову аж до грудей, пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрїоха, у Безверховому хуторі біля панських хат, дивлячись, що панна хорунжівна, Олена Йосиповна, сидить на посадї з паном суденком, Дем'яном Омеляновичем Халявським, а біля нього

стоїть... Солоха! Дівка гарна, чепурна, одягна... бо що було на ній до вінця позичено, чи плахта, чи свита, чи намисто, чи скиндячки, то усе люди своє познімали, а вона й зосталась голомоза, боса, сорочка чорна, дірява, розхристана, і тільки що шматком старої плаhti зап'ялась, та й годі. От усе убрання на ній! Оттак-то йому удружила Явдоха Зубиха, конотопська відьма, за той бешкет, що він їй і на річці, і над річкою при усій громаді зробив. А й не він же то, коли по правді сказати; то поравсь з нею пан Пістряк; він і пана сотника на се навів; ну, та знаєте, що на світі усе так йде: що писар збездільнича, так йому і нічого; а суддя здуру, не знаючи діла, підпише, так він і у відвіті; на ньому усе лихо і складеться.

Стояв-стояв пан Уласович довгенько і розуму не приложити, що йому теперечки на світі і робити! Забіг би на край світу, та уже шлюбу не розірве: казав-бо при вінчанні, що «не покину її аж до смерті»⁴⁷. А як гляне у вікно — його панна Олена сидить край пана Халявського; як послуха, що дружечки приспівують вже не так, як учора, замість Микитки та вже Дем'янка, а сліпий скрипник, сидячи у сінях, що є духу скрипить Дербентський марш⁴⁸, а бісова відьма, Явдоха Зубиха, замість матері сидить у червоних юхтових чоботях з підковами у п'ядь, а на голові кибалка, що усе-то зять, пан Халявський, нарадовав, та ще вона визирне до нього у віконце та й глузує над ним: так аж об поли б'ється руками і зубами клаца.

Пан Ригорович мав було покинути і своє боярство і притулитися до чужого весілля, бо бачив, що тут і страва усяка мудра, і горілки багацько, і поштують наподряд усіх, не розбираючи, хто першу п'є, а хто вже і п'яту. Піткнувсь було, так йому і чарки понюхати не дали, і у хату ходу не дали: «Йди, — кажуть, — собі на своє весілля». От він подумав, що, каже, «живе покину, а мертвого піду ськати», плюнув їм через поріг та й пішов до свого поїзду.

От їх дружко зібрав усіх і каже:

— А що ж, пане сотнику! Якого пива наварили, таке будемо й пити. Чого тутечка будемо розглядати? Треба своє діло справляти. Поїдемо лишень у Конотоп, треба як почали, так по закону і скінчати; вже й нерано.

Поїхали, приїхали, сяк-так дали порядок, достали дечого у пана Уласовича з материзни, прикрили грішне Солошине тіло, стала хоч трохи не з так бридка; посадили молодих за

стіл; страви ж було усякої наварено, була ж і горілка, була й варена. Таки нічого сказати: було діло з порядком.

Чи співали дружечки, чи не співали, чи танцювали парубки з дівчатами, чи не танцювали, а мерщій поділили коровай та й положили молодих спати... Здихнув не раз тяжко та важко пан Уласович, згадуючи, на яких би то м'якесеньких подушечках спав би він з панною хорунжівною, і усе... і теє... а тут довелось лягати на своїй паничівській перині та ще з коростявою Солохою... Та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женитись, Пазьку, таки наньмичку свою, що йому усегда після обід у головці ськала, відпустив до пана писаря до того ж діла. А сидячи на посаді з своєю Солохою, як вздрів Пазьку, що прийшла на весілля дивитися, так... аж оскома його узяла...

Ну, сяк-так переночувала. Яка не була Солоха, а прийшлося тій, що замість матері, по закону хомут надівати, як водиться часом по весіллям у городі...

Ще ж дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Хялявський з своєю молодію прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами поперецьязовали; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забрьохи, хоч є і стьожики, є й хустки, та ба! не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забрьосі, та й годі!!!

Зібралися люди, лагодяться калач розділяти, змовляються, чим пана Забрьоху дарувати: «Сякий-такий, а він є сотник над сотнею, старшина, жменею прядива не відбудеш; а коли не так, то він таки своє коли-небудь віддячить». От радяться промеж себе: той хоче баранця, той поросся, той телушку дати, і вже пан Пістряк, звичайно, як писар, узявши вуголь у руки, хоче записувати на стіні, хто що подарує; а дружко збирається викрикнути такими голосами, яку хто скотину подарує... аж ось і вбіг козак із Чернігова і зараз подав письмо до пана сотника від самісінького пана полковника черніговського.

Надувсь наш пан Забрьоха, мов індик, і став шикати, щоб усі замовчали, і каже: «Цитьте лишень, мовчіть! Пане писарю! а прочитай-ке сей лепорт. Бач, мені ніколи; я теперечки на посаді сижу, я молодий. А читай, читай! Чи нема якої новини або якої милости? Та голосніш читай!»

Поки пан Пістряк читав по складам та зопинявся над словотитла, так ще нічого; як же став по верхам читати, так ну! — фіть! фіть!.. та й тільки. Там було таке писано, що пана Забрюху, таки нашого Микиту Уласовича, зачим не послухав пана полковника черніговського та не прийшов з хваброю Конотопською сотнею у Чернігів, як йому було писано, а замість того зополісковав у ставку конотопських молодичь та старих баб, мов плаття, та з півдесятка їх на смерть утопив; а далі, як вишукав промеж них відьму, та їй і піддався, і чортяці душу закріпостив, та й літав у вирій, мов той птах заморський, що усі люди бачили, і дивовались, і полякались, а деяким малим дітям і переполох виливали, так-то добре кумандовав пан сотник над своєю сотнею; так за те його з сотництва і змінити...

Як се почув народ, так і вжахнулись, і стоять, роти пороззявлювавши, а наш сердешний Забрюха сидить, мов гарячим борщем похлинувся... і казати б то, і у горлі застряло, і поблід, і посинів, і запінився, і сльози пустив. А Ригорович йому і каже: «От так же, пане сот... чи то пак вже, пане Микито! Так тобі і треба. Ти вже було дуже розібрався, і вже й писаря не слухав, і мав умніший його бути, та, бач, у вирій літав, та сотничество і пролітав. Се ж ще на першому листку так писано, а ось перевернемо на другий, що то там прочитаємо. Може, й наш верх буде. Цитьте ж усі, слухайте; кого начитаю над вами сотником, так зараз поклоняйтесь йому і на ралець з гостинцями ідіте».

Та й перевернув папір, уси розгладив, озирнув усіх, щоб дивилися на нього, і кахикнув тричі по-школярськи, і став читати... Як же начитав, що конотопським сотником настановили не його, як він бажав і широко надіявся, і з тим і Забрюху скрутив з сотництва, а з другої сотні узяли судденка, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, та й письмо упустив, і голову похилив, і довго думав, думав, далі підняв голову та й каже собі: «Дарма! Підіб'юсь під нового та й буду над ним орудовати. Недовго буде панувати. Пошию і сього у дурні, його і змінять, тогді вже певно я буду. Оставайся ж, пане сот... чи то пак, пане Микито, з своєю Солохою, а я піду до нового пана сотника, Дем'яна Омеляновича, і той подарунок, що лагодив тобі на весілля, понесу йому на ралець. А хто, хлопці, за мною?»

— Я! я! я! я! — заревла громада і потягли з хати, неважачи, що й чарки поналивані і калач дружко покраяв. І що то сказати: усі, і дружко, і піддружий, і бояри, і усі розійшлись; зоставсь сам Микита з Солохою; нікому було й страви їсти, що на обід понаварювали.

Оттаке-то було весілля у Микити Уласовича Забрьохи, що був колись у славному сотенному містечковій паном сотником!

XIV

Смутний і невеселий увійшов на другий день у хату до Микити Уласовича Забрьохи пан конотопський писар Прокіп Ригорович Пістряк. Та, ввішедши, так і поточився на лаву, схилився на стіл та й заголосив...

— Не задавай жалю, Ригорович! — каже йому Уласович. — Тут і так нудно на світ дивитись. Чого-бо ти виєш, неначе собака? Хіба чи не напала і на твою Пазьку короста, як на мою Солоху?

— Бодай усі на світі і Солохи, і Пазьки, і Явдохи, усі, усі покоростявили, то мені й байдуже. Горе, Уласовичу! Горе постиже мою утробу до подразнення!

— А мені що за нужда? — казав Микита, згадавши, як відійшов від нього Пістряк, почувши, що його змінили, і не дав йому ніякої порадоньки, та ще у вічі і насміявся.

— Не возпом'яни моїх первих беззаконій⁴⁹, друже! Нині і аз, грішний, у простоті содержуся.

— Як так? — спитав Уласович; а Пістряк по-своєму, по-письменницьки, і розказав, як він прийшов до нового сотника прехваброї Конотопської сотні, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, і як той, каже, «воззрів на нього гордим оком і нечистим серцем⁵⁰, аки на пса смердяща», і звелів йому писати до вельможного пана полковника лепорт об таким і об таким ділі. Ригорович захотів помудровати і, щоб з першої пори зануздати пана сотника по-своєму, щоб не дуже бришкав проти писаря, написав по-своєму. Пан сотник розчував, що не так, бо й сам був письменний, каже писареві: «Не так!» — а писар йому ув одвіт: «Так! Я вже знаю, що по-моєму лучче буде!» Пан сотник крикнув: «Пиши по-моєму!» — а писар каже: «Я на те писар, я знаю, як і що треба!» Як же пан сотник розлютується, як крикне: «Так ти вже не

писар, сякий-такий сину!» і почав коренити і батька, і матір, поперед Забрьошиних, а далі й Пістрякових, і ввесь род їх, а далі самого Пістряка лаяв-лаяв на усі боки, та у потилицю і вигнав його з хати, і змінив його з писарства, а намість його настановив підписчого, хлопця, блазня, «єго же, — так закінчив Пістряк, — не єдиножди за возлюбіє чухрав і по лядвіям поруганіє чиних⁵¹».

— Скажи мені на милость, Ригорович, — питав Микита Уласович, — хто се нам таку капость укрутив?

— Оле мені! — здихнувши, казав Пістряк. — Враг рода чоловічеського, Явдоха Зубиха, великоіменитая відьма преславної слободи Конотопа. Сия-то увозмездила, що й полетів єси, аки птиця пернатая; вона обуяла і панну хорунжівну, нині паню Халявську, та ще — ох! — і сотничку, воєже би іміти непереткновенное наміреніє соїтися з тобою у брак; вона і до убитку тебе препроведе; вона і глумленіє над нами вчинила, похитивши в нас двері; вона преврати гнусообразную твою паню Солоху — нехай здорова буде! — замість ліпообразної панни Олени і одружи тебе з нею; вона, вона всьому злу суть і вина, і причина, і предмет. А все сіє учини ув отмщеніє за поруганіє над лядвіями єя. Вотще ми її, друже, замість прочуханки, не сожгохом, яко язичницю хварисейку, садукейку і митарку⁵², у печі халдейської!

— Так подаймо на неї лепорт! — казав Забрьоха. — Нехай вона нам заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...

— Овва! — здихнув Ригорович і каже: — Не імає нині власті над нею ніхто. Пані сотничка учинила їй парчеве возглавіє, сиріч очіпок, і нову намітку, і плахту; а пан сотник Халявський пристави к ній раба і даде коня, і местника, і ділателя, щоб і дрова рубав, і воду возив, і кота годовав. І дана їй власть на усьому лиці земному і чакловати, і обяяти, і глумитися цілоє урем'я і полвремені.

— Так знаєш, що зробимо? Закличем її, мов добрі, до себе в гості. Перш почастиєм, а далі надаєм тусанів, і шоки їй попіб'єм, і зуби останні повибиваєм.

— Плюнь, друже, на сію Явдоху! А паче усього повели, господине, унести носатку чого-небудь. Ось випиймо журби ради, то лучче буде паче і обаче.

— Та й випиймо ж!

От Уласович і гукнув на Солоху, а вона їм уточила і унесла, чого треба було. Стали кружати. Повиціджувавши гарненько скільки там носаток, з журби ледве розійшлись по хатам. І після того що день, то й сходилися журитися, та знай куликали, бо нічого їм було більш робити. Минулося панство!

ЗАКІНЧЕНІЄ

А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга. Там є таке, що й пан Халаявський, Дем'ян таки Омелянович, от що настановили сотником у славному сотенному містечкові Конотопі намість Микити Уласовича пана Забрьохи, дуже швидко перед начальством щось процвиндрив, і його з сотенства змінили. А його жінка, себто Олена Йосиповна, що була панна хорунживна і попереду жила у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці, так щось там... якось-то... гм! проброїла... не знаю, що і як... тільки мужик їй і очіпок збив, усі патли пообривав, і очі попідбивав, а далі підрізану водив по усьому Конотопу по вулицям, а писарю, що намість Прокопа Ригоровича Пістряка став, молодий парень, собою чорнявий та красивий, та узяв та півголови йому уподовж оббрив, та й прогнав від себе...

Усім же їм се сталося ось за що. Пану Забрьосі — щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від начальства, а то йому начальство предписує у поход іти, може, боронити народ від неприятеля, а він узявся заполіскувати жінок, бач, топити відьом, щоб вернули дощ на землю; буцімто відьми можуть проти небесної сили яку капость на світі зробити? Усе йде по Божому повелінію. Та щоб не топив народу; бо, поки до відьми добрався, скільки душ згубив позанапрасно? Щоб не удавався в чаклування, покинувши Бога милосердного, бо чортяка зараз через свою наньмичку, Зубиху, попорався над ним добре, що і у вирій полетів, мов гусак, людям на сміх!

Пістряку Ригоровичу — щоб не обдурював свого начальника, не пошивав його у дурні, а щоб робив і казав перед ним усю правду. Щоб, розсердившись на людей, не робив їм біди, як тут з жінками; на кого сердився, а скільки душ занапастив, у воді потопив, і сиріт зоставив? А що найпуще, щоб не пив так цупко горілки.

І пану Халявському з його жінкою не минулося; не пожили у ладу. Зачим зараз кинулися до відьми? Зачим через чаклування та ворожіння, покинувши закон святий, собі побралися? Еге! Хоч і прийняли шлюб, та як не через Божу волю, а через Явдоху, та через її реп'яхи, та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом.

А що Зубисі досталося, так нехай Бог боронить! Поки пан Халявський був конотопським сотником, так пожила у розкоші. Був їй і батрак, була й наньмичка, від сотника панщиною приставлена, і на ралець ходили до неї люди зараз після сотнички, і ніхто не смів її не тільки відьмою або чим взивати, та ще й величали її по менню: Семеновна або пані Зубиха. От до чого було прийшло! Як же пана Халявського змінили, так і на неї увесь мир плюнув. Та вона таки швидко зачала, зачавліла і скоро дуба дала. Та ще не зараз і вмерла. Що вже страждала! Умира і не вмира; і руками, і ногами не двига; а стогне на всю хату, так що і на вулицю чути було. А тут ще кіт її розходився та нявчить за нею скільки є духу... От там-то не страшно було!.. Далі зірвали стелю... тут де взявся ворон, та чорний-чорний; улетячи у хату, надлетів над неї, крилами махнув... тут їй і амінь... тільки зуби вискалила!.. а кіт так і лопнув, як пузир; а ворон, хто його зна, де і дівсь!.. Нікуди її по-людськи ховати; виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком та зверху і заплішили, щоб ще не скочила. Собаці собача смерть!

От вам і конотопська відьма!

ПІДБРЕХАЧ

Дуже недобре діло брехати! «Брехнею, — кажуть люди, — світ пройдеш, та назад не вернешся». Брехун собі ворог і людям зло робить. Усякий зна сю правду, одначе усяк бреше. Не нарівно: один бреше на усі заставки, інший бреше потрішку, оглядаючися; а усе недобре діло брехати. Хоч ти на півпальця збрешеш, а лиха наробиш на весь вік. Оглядіться лишень круг нас, на кого карлючка закарлючиться? Оттой як сватався, так казав, що в нього дві слободи і грошей повні комори: одури дівчину, пішла за нього та й плачеться по увесь вік, бо не тільки нічим содержуватися з діточками, та, глядіть лишень, чи є що кусати! Другий позича гроші, божиться: «Через год, — каже, — віддам», а год минув — не тільки рост, та й істе! пропало! Інший каже: «Давайте поперед грошики, я вам мудрих книжок понаписую». Грошики зчистив, а за книжками хоч і не приходьте. «Цур дурнів, — каже, — одури вас, буде з мене, слухайте ось вам кумедії...» Та як усе розказувати, як, хто і коли збрехав, так і до світу не перекажеш їх. Ми тільки подумаймо об тім, що недобре діло брехати; недобре для себе, а другому такого наробиш, що й не відчитаєш нічим! Ось слухайте.

Просив Пархім Остапа, щоб пішов за нього старостою до Хіврі. Хівря була дівка годяща, була хазяйка, роботяща, мала й худобинку; а Пархім теж парубок голінний — хоч куди. Остап, нічого робити, каже:

— Добре, піду, аби б товариша зиськати.

Зострівся з Самійлом.

— Зділай милость, Петровичу Самійло, — каже Остап, — іди зо мною підбрехачем за Пархома до Хіврі.

— Та чи зумію лишень, — каже Самійло, — зроду не був у сім ділі.

— Та воно не трудно, — каже Остап, — я буду починати брехати, а ти підбріхуй; звісно, як старости брешуть про парубка, за кого сватають, а без брехні вже не можна! Я збрешу на палець, а ти підбріхуй на цілий локоть, то й закінчаєм діло, зап'ємо могоричі, а молоді опісля нехай живуть, як знають!

— Добре, Остапе, зумію, піду добуду паличку і знайду за тобою, — сказав Самійло і потяг додому.

Зібралися старости, як довг велить, узяли хліб святий під плече, палички у руки, пішли до Хіврі.

Увішедши у хату, помолилися, хазяїну поклонилися і почали казати законні речі про порошу, про князя, про куницю і звели на красну дівичю.

Добре усе. Старі Хіврині усе слухають, далі почали розпитувати, що є у молодого.

— Та у нього чимало є чого, — каже перший староста.

— Де-то чимало? — каже підбрехач. — У нього усього є багацько.

— Є й волики.

— Та які волики? Таки настоящі воли.

— Є й овечата, — почина перший староста.

— Та які овечата? Таки настоящі вівці, — підбрехує Самійло.

— Є й хатина.

— Та яка хатина? Настояща хата, новісінька, просторна.

— І у господарстві не дуже кому дає волі.

— Та таки і ніякому. Сам усім орудує і що хочеть, те й робить.

Хіврині старі аж плямкають, що таке добро достанеться їх дочці, та й почали питати, хто іменно парубок.

— От, коли знаєте, Пархім, — сказав Остап.

— Терешкович, Понура, — договорив Самійло.

— Е! Себто той кривий на ногу? — спитала мати Хіврина.

— Та він так, трошки, храма на одну ногу, — сказав перший староста.

— Де-то храма? І не на одну, а він і обома не здужа ходити, — підправив підбрехач.

— Та трохи чи не косий? — пита батько Хіврин.

— Та так, косенький, на одно око, — каже староста.

— Де-то вже на одно? І не косенький овсі, він і обома нічого не бачить, — доповнив підбрехач.

— Та він щось горілку часто вжива? — питається батько.
— Так, вип'є потрошку, коли та коли, — каже Остап.
— Де-то вже коли та коли? Таки повсякдень, і таки не потрошку, а п'є, поки звалиться.

— Та, кажуть, щось там нашкодив, так чи не буде йому біди? — допитується батько.

— Яка там біда? Може, провчать трошки, — сказав староста.

— Як то можна трошки? Його так гарно кат кнутом попоб'є та й на Сибір зошлють, — закінчив підбрехач...

Після такої розмови що батькові та матері Хівриним робити? Випровалили нечестю старостів і трохи чи й не позивали ще за бешкет, що за такого жениха приходили сватати їх дочку. А на парня пустили славу, що й повік не збув!

Дуже недобре діло брехати!

*Харьков, 1842,
февраль, 18.*

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРИ

МАРУСЯ

¹ Анна Григорівна Квітка (Вульф) (1800—1852) — дружина Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. Докладну інформацію про неї, а також деякі її листи подав Григорій Данилевський [див.: *Данилевский Г. П.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (с 1778 по 1843 г.) // Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. — Харьков, 1866. — С. 173—284].

² Рівність усіх станів перед смертю — одна з найпоширеніших версій так званого «ванітативного» мотиву (від лат.: «vanitas vanitatum omnia vanitas» — Книга Еклезіастова 1:2; у перекладі Івана Огієнка: «наймарніша марнота, — марнота усе!»). Про рівність людей перед смертю писало чимало українських авторів, наприклад, Григорій Сковорода в добре знайій Квіткою пісні «Всякому городу нрав и права»: «Смерте страшна! замашная косо! / Ты не щадиш и царских волосов. / Ты не глядиш, гді мужик, а гді царь, / Все жереш так, как солому пожар» [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. — К., 1973. — Т. 1. — С. 67]. Можна пригадати також Кирила Ставровещького [див.: *Транквіліон-Ставровещький К.* Перло многоцінне. — Могилів, 1699. — Арк. 149 (зв.)], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вінец Христов. — К., 1688. — Арк. 156 (зв.)], Климентія Зиновіїва [див.: *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповіді політї. — К., 1971. — С. 36—37], архимандрита Онуфрія [див.: Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. — Х., 2002. — С. 56] та інших. Є й чимало приказок на цю тему. Пор.: «Mors nescit legem, tollit cum paupere regem» («Смерть не перебирає, злидаря й царя забирає») [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. — Вінниця, 2003. — С. 210]; «Пани і жебраки по смерті однакі» [Галицько-руські народні приповідки /

Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 2-ге вид. — Л., 2006. — Т. II. — С. 663]; «Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. — К., 1963. — С. 561].

³ «Отченаш» — Господня молитва («Отче наш, що єси на небесах!»), якої Христос навчив своїх учнів. Див.: Євангелія від святого Матвія 6:9—13; Євангелія від святого Луки 11:2—4.

⁴ Слова з Господньої молитви.

⁵ «Богородиця» — одна з основних щоденних молитов «Богородице Діво, радуйся».

⁶ «Святий Боже» — молитва: «Святий Боже, / Святий Кріпкий, / Святий Безсмертний, / Помилуй нас».

⁷ «Вірую» — одна з основних щоденних молитов (Символ віри).

⁸ «Апостол» — скорочена назва богослужбової книжки, яка містить Дії та Послання святих апостолів. Варто відзначити, що саме «Апостол» став першою українською кириличною друкованою книжкою (її надрукував Іван Федоров у Львові в 1573—1574 рр.).

⁹ Херувимську пісню співають на початку Літургії вірних: «Иже херувимы тайно образующе, и животворящей Троици піснь припівующе, всякое нынї житейское оложим попеченїе, яко да Царя всїх подимем, ангелскими невидимо дориносима чинми, аллилуя, аллилуя, аллилуя». Цю пісню асоціюють із низкою євангельських сюжетів. Наприклад, у «Слові к народу католическому» сказано, що під час Херувимської пісні треба думати про те, «яко Христос на ослици вїхал до Іерусалиму. И тоє, яко веден быв на гору Голготу, несучи крест на раменах своих. И тоє, яко придет в славі судити живых и мертвых» [Слово к народу католическому. — Почаїв, 1765. — Арк. 85].

¹⁰ Слова з пасхального тропаря.

¹¹ Слова з кондака 8-го гласу, що входить у чин панахиди та погребу.

¹² Тобто перебуває при смерті [див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклад М. Номис. — К., 1993. — С. 369].

¹³ Слова 7-ї молитви святого Іоанна Златоуста: «Господи, в покаянні прїими мя. Господи, не остави мене...».

¹⁴ Початкові слова щоденної молитви «Вірую».

¹⁵ Парафраза 7-ї молитви святого Іоанна Златоуста.

¹⁶ «Вічная пам'ять» — завершальний піснеспів панахиди.

¹⁷ Слова з Господньої молитви.

КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА

Повість «Конотопська відьма» була написана в 1833 році, а через чотири роки вперше з'явилася друком у складі другої книги «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком» (Москва, 1837). У 1839 році часопис «Современник» опублікував також Квітчин переклад «Конотопської відьми» російською мовою.

¹ *Михайло Якимович Бедряга* — добрий знайомий Квітки-Основ'яненка, майор, у 1828—1831 рр. був членом ради Харківського інституту шляхетних панночок, у 1828—1829 рр. — депутатом від дворянства Зміївського повіту Харківської губернії.

² У XVIII столітті старовинне українське місто Ромен (Ромни) стало центром вирощування та переробки тютюну (недаром Петро I називав Ромен «табачним городом»), який з'явився в цих краях іще за часів князів Вишневецьких. Тут виробляли віргійський, амосфорський та простий тютюн.

³ *Конотоп* — місто, засноване в першій половині XVII століття. Сотенним осередком стало за часів Богдана Хмельницького. Тепер: районний центр Сумської області.

⁴ Фразу «всякое диханіє» взято з Книги Псалмів 150:6. Пор.: «Всякое диханіє да хвалит Господа».

⁵ Парафраза Євангелії від святого Луки 10:42. Пор.: «Єдино же есть на потребу».

⁶ Мабуть, Квітка-Основ'яненко називає «херувимськими» духовні пісні Сковороди, найперше ті, що їх виконували кобзарі та лірники. Зрештою, у Сковороди є і парафраза власне Херувимської пісні: «Тайновидным херувимам сообразы, / И животворящей Троиці пісьнь принося, / Видимый сей мыр извержем из сердца: / Да вмѣстим невидимый и его Царя, / Окружаемаго и стрегома тмами, / Копіеносных херувим и серафим. / Алилуя. Алилуя. Алилуя» [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. — К., 1973. — Т. 2. — С. 372].

⁷ Фраза «паче и паче» є в Посланні святого апостола Павла до филип'ян 1:9.

⁸ Фраза «страх и трепет» кілька разів зринає в Біблії, наприклад, у Першій книзі Мойсеєвій: Буття 9:2, Книзі Псалмів 54 (55):6 і деінде.

⁹ Парафраза Книги Псалмів 12 (13): 4. Пор.: «да не когда усну в смерть».

¹⁰ Можливо, це алюзія на Книгу Екклесіастову 2:19. Пор.: «И кто вѣсть...».

¹¹ Фраза «горе, горе» зринає в Четвертій книзі Мойсеєвій: Числа 24:23, в Апокаліпсисі 8:13 і деінде.

¹² Фраза «лицем к лицу» кілька разів зринає в Біблії. Наприклад: «Видим убо нині якоже зерцалом в гаданіи, тогда же лицем к лицу» (Перше послання святого апостола Павла до коринтян 13:12).

¹³ Фраза «не обрїтається» є в Посланні святого апостола Павла до євреїв 10:26. Пор.: «не обрїтається жертва».

¹⁴ Можливо, це алюзія на звернені до Бога слова Адама: «Глас слышах тебе ходяща в раи, и убояхся, яко наг есмь, и скрыхся» (Перша книга Мойсеєва: Буття 3:10).

¹⁵ Парафраза Книги Псалмів 138 (139):8—9. Пор.: «Аще взыду на небо, ты тамо еси: аще сниду в ад, тамо еси. Аще возму крили мои рано и вселюся в послїдних моря...».

¹⁶ Очевидно, це парафраза Книги пророка Софонїї 3:13. Пор.: «и не обрящется в устїх их язык лъстив».

¹⁷ Апокаліпсис 8:11. Пор.: «и бысть третїя часть вод jako пельнь, и мнози от человык умроша от вод, jako горьки бїша».

¹⁸ Тобто «як дурень». Пор.: «Не будите jako конь и меск, имже нїсть разума...» (Книга Псалмів 31 (32):9).

¹⁹ Порівняння, взяте з Біблії. Див.: «Трезвитесь, бодрствуйте, зане супостат ваш діавол, jako лев рыкая, ходит, искїй кого поглотити...» (Перше соборне послання святого апостола Петра 5:8); «и возопи гласом великим, jako лев рыкая: и егда возгласи, глаголаша седмь громов гласы своя» (Апокаліпсис 10:3).

²⁰ Очевидно, це алюзія на Книгу Псалмів 49 (50):21. Пор.: «Сїя сотворил еси, и умолчах, вознепщевал еси беззаконїе, jako буду тебї подобен: обличу тя и представлю пред лицем твоим грїхи твоя».

²¹ Старовинна українська духовна пісня. У своїх творах, окрім цієї псалми, Квітка-Основ'яненко згадує і цілу низку інших набожних пісень: «Послав Ирод свои во Вифлеєм вои...», «Уж я мученіе злоє терплю...», «Разсуждал я предовольно...», «Гді, гді, ах, укриться?», «Владичице души моеї...», «Пробудись от сна, невіста».

²² Очевидно, це алюзія на Євангелїю від святого Матвія 18:6. Пор.: «а иже аще соблазнит єдинаго малых сих вірующих в мя, уне есть єму...».

²³ Квітка-Основ'яненко має на думці історію про врятування трьох юнаків з огненної печі, яка подана в 3-й главї Книги пророка Даниїла.

²⁴ Очевидно, це алюзія на Євангелію від святого Марка 4:38. Пор.: «И возбудиша его и глаголаша ему: учителю, не радиши ли, яко погибает?»

²⁵ Переробка євангельської фрази: «Зрите, не ужасайтесь...» (Євангелія від святого Матвія 24:6).

²⁶ Алюзія на псалму «О горе мні, грішнику сушу».

²⁷ Очевидно, це парафраза Книги Суддів 16:17. Пор.: «яко назорей есмь аз Господу от утробы матере моея...».

²⁸ Парафраза Послання святого апостола Павла до филип'ян 4:4. Пор.: «Радуйтеся всегда о Господі: и паки реку: радуйтеся».

²⁹ *Велзевул* (Велзевул) — демон. У Євангеліях (див.: Євангелія від святого Матвія 10:25; 12:24, 27; Євангелія від святого Марка 3:22; Євангелія від святого Луки 11:15—19) сказано, що фарисеї та книжники стверджували, нібито Христос виганяв бісів силою Велзевула [див.: *Аверинцев С. Велзевул // Аверинцев С. Софія-Логос. Словник / Упорядник та автор передмови К. Сігов; науковий редактор М. Ткачук. 3-тє вид. — К., 2007. — С. 64].*

³⁰ Фраза «сімо и овамо» кілька разів зринає в Біблії (див., наприклад: Друга книга Мойсеєва: Вихід 2:12).

³¹ Очевидно, це парафраза Книги Премудрості Ісуса, сина Сирахового 34:14. Пор.: «Бояйся Господа ни чего убоится и не утрашится...».

³² «*Коли не піп, не микайся в ризи*» — старовинне українське прислів'я, уперше зафіксоване ще Климентієм Зиновіївим на зламі XVII—XVIII століть. Пор.: «Не поп, не мичся в ризи» [*Климентій Зиновійв. Вірші. Приповіді посполиті. — К., 1971. — С. 238].*

³³ Фраза «источники водня» кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: «и преидем на землю, и на источники водня» (Третя книга царств 18:5).

³⁴ Парафраза Книги Псалмів 100 (101):8. Пор.: «Воутрія избивах вся грішныя земли...».

³⁵ Очевидно, це парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 4:27. Пор.: «и останетеся мали числом во языціх...».

³⁶ Парафраза Євангелії від святого Матвія 25:30. Пор.: «и неключимаго раба вверзите во тму кромішнюю...».

³⁷ Парафраза Книги Псалмів 37 (38):8. Пор.: «яко лядвіи моя наполнишися поруганій...».

³⁸ Відьом було заведено поділяти на «родимих» («природжених»), тобто тих, які походять з відьомського роду, та «навчених», тобто тих, яких змалечку вчили чаклувати. Слід відзначити, що знахарів уважали ворогами відьом [див.: *Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002. — С. 70].*

³⁹ Фраза «во время оно» часто зринає в Біблії (див., наприклад: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 1:9).

⁴⁰ Книга Псалмів 100 (101):8. Пор.: «Воутрія избивах вся грішняя земли...».

⁴¹ Розпочинаючи вінчальний обряд, хор співає 127 (128)-й псалом, де є слова: «Жена твоя яко лоза плодовица в странах дому твоего» [*Могила П.* Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. — К., 1646. — С. 406].

⁴² Книга Псалмів 101 (102):4. Пор.: «изчезоша яко дым днiе мои...».

⁴³ Ідеться про Ірода Великого (близько 73 р. до Різдва — 4 р. після Різдва) — другого сина Антипатра, в 41 році до Різдва — тетрарха, а із 40 року й до смерті — царя Палестини. У християнській традиції Ірод постає втіленням крайньої жорстокості, гріховності, а водночас марності та проминушості світової слави, багатства тощо. Наприклад, перша дія вертепної вистави завершується такою піснюю: «Не відал же он, что все истребится, / Все царство его в конец разорится. / Заслуга его знатна всім и явна, / За тож пекельна бездна изготованна, / О Ироде преокаянный» [*Марковський Є.* Український вертеп. Розвідки й тексти. — К., 1929. — Вип. I. — С. 61].

⁴⁴ Очевидно, це парафраза Пісні над піснями 6:7. Пор.: «Шестьдесят суть цариц и осмьдесят наложниц, и юнот, иже нiсть числа».

⁴⁵ Про те, що людина часто дивиться на світ «внутрішніми очима» («умними очима» [*Кроковський Й.* Акафіст святій великомучениці Варварі. — Чернігів, 1749. — Арк. 25 (зв.)], «очима серця» [*Smotryc' kuj M.* Θρηνος, то ієст Lament S. powszechney apostolskiey Cerkwie. — Wilno, 1610. — К. 49 (v.)], «очесами мысленными» [*Яворський С.* Камень віри. — К., 1730. — С. 402]), досить часто писали українські автори старої доби [див. про це: *Čyževskij D.* Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1933. — Bd. X. — S. 58].

⁴⁶ Очевидно, це парафраза Першого соборного послання святого апостола Івана 3:21. Пор.: «Аще сердце наше не зазрит нам...»

⁴⁷ У ході вінчального обряду наречений каже нареченій: «...Тебе не отпущу аж до смерти» [*Могила П.* Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. — К., 1646. — С. 416].

⁴⁸ Ідеться про марш, створений з нагоди взяття міста Дербента військами російського імператора Петра I в 1722 році.

⁴⁹ Парафраза Книги Псалмів 78 (79):8. Пор.: «Не помяни наших беззаконій вервых...».

⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 100 (101):5. Пор.: «гордым оком и насытым сердцем...».

⁵¹ Алюзія на Книгу Псалмів 37 (38):8. Пор.: «яко лядвіи моя наполинишия поруганій...».

⁵² Безліпиця, яка загалом указує на гріховність героїні, адже «язичниця» означає «нехристиянка»; «хварисейка» — належна до фарисейства, тобто релігійної течії в іудаїзмі, яка виникла в II ст. до Різдва, після повернення іудеїв з полону, й існувала ще в I ст. після Різдва (фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні норм Закону, включно із «Законом неписаним» — тлумаченнями книжників та раввинів, які стосувалися здебільшого зовнішніх форм благочестя), у метафоричному значенні: «лицемірка»; «садукейка» — належна до садукейства, тобто релігійної течії в іудаїзмі, яка виникла близько 150 р. до Різдва (садукеї заперечували загробне життя та відплату праведникам і грішникам); «митарка» — «грішниця» (алюзія на притчу про митника та фарисея з Євангелії від святого Луки 18:9—14).

ПІДБРЕХАЧ

Оповідання «Підбрехач» було вперше надруковане в другій частині альманаху «Молодик» (Харків, 1843). Невдовзі по тому воно з'явилося також у російському перекладі (під прибраним ім'ям «Колейденский») у XIII томі часопису «Маяк» за 1844 рік.

¹ Тобто не тільки відсотки, а й позичені гроші.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ ТА ВИРАЗІВ

А

Аби́е — відразу, вже.
Аер — повітря.
Аз — я.
Аки — як.
Алті́н — монета вартістю три копійки.
Ана́хтема — прокляття;
вживається як лайливе слово.
Аще — якщо.

Б

Бабáк — чималий за розмірами, гладкий степовий гризун;
у переносному сенсі:
нероба, ледар.
Ба́евий — виготовлений з баї, м'якої бавовняної або вовняної тканини.
Ба́йдики бі́ти — ледарювати.
Бакша́ — баштан.
Балья́ндрáси (бальянтра́си) — теревені.
Барда́ — брага, гуща, яка залишається при курінні горілки.
Батува́ти — різати.

Безко́нечні — візерунок, який нагадує спіраль.
Бельбахи — нутроші.
Берлі́н — карета.
Бе́цман — здоровило; вайло.
Беши́ха — рожа, запалення шкіри.
Бих — був.
Біржані́к (збіржані́к) — візник.
Богі́ — ікони.
Богосло́в — учень богослів'я, останнього класу старовинної духовної школи.
Бо́ярин — шафер.
Братова́ — дружина брата.
Брат у трéтіх — син троюрідного дядька чи тітки.
Бри́шкати — чванитися, комизитися.
Брусува́ти — їсти.
Бума́жний — бавовняний.

В

Вал — грубі нитки з клоччя.
Веге́ря — народний танець.
Вельблю́жий — верблюжий.

Вечірна зоря (зірочка) — назва Венери, що її видно як яскраве небесне світило невдовзі після заходу Сонця.

Війомка — конфіскація товарів.

Вильóти — відкидні рукава.

Випити на потóху — випити наостанок.

Виспрь — угору.

Витрішків купувáти — роззиратися без діла.

Вишнівка — наливка з вишень.

Вія — шия.

Віз — Чумацький Віз, сузір'я Великої Ведмедиці.

Війя́ — дишло волової підводи.

Внимáти — слухати.

Вогник — висип на обличчі.

Водóхреще — церковне свято 19 січня на пам'ять євангельської легенди про хрещення Ісуса Христа

Воéже — щоб.

Вожділénний — жаданий.

Возимáти — брати.

Возклонéніє — тут: перешкода.

Возлóбіє — чуб.

Вознепцевати — засуджувати.

Волочіти колодку — старовинний звичай, коли в понеділок на Масниці (27 лютого за юліанським календарем) жінки ходили по хатах і прив'язували парубкам та дівчатам до ноги невеличке поліно (колодку) за те, що вони досі не взяли шлюб. Цю колодку можна було зняти за викуп.

Вóльна — шинок за межами міста, який мав право на безмитний продаж горілки.

Вóрон — народна гра, в ході якої імітують напад ворона на курчат. Персонажами цієї гри виступають ворон, мати, дівчина та діти.

Восьмúха (осьмúха) — восьма частина кварти.

Вóтще — марно, дарма.

Воўтріє — зранку.

Всує — марно.

Г

Гáннино зачатіє — 9 грудня за юліанським календарем.

Гаплік — металева застібка.

Гáспид — диявол, дідько; вживається як лайливе слово.

Генерáльний суддя́ — один з найважливіших державних службовців часів Гетьманщини, належав до генеральної старшини, тобто до найближчого оточення гетьмана.

Гіря — голена голова; голова; убога людина.

Глагóланіє — говоріння.

Глáси — назва ладу та мотивів церковної музики.

Глумлénіє — втішання, забава, насміх.

Гнусообráзний — гидкий, потворний.

Голінний — завзятий.

Гóрлиця — старовинний український танець.

Гоцáк — український танець, схожий на гопак.

Грамáтка — буквар; поминальна книжка.

Гречі (грече) — добре.
Гривеник — срібна монета
вартістю десять копійок.
Гривня — мідна монета
вартістю три (подекуди —
дві з половиною) копійки
або гривеник.
Гризь — ломота.
Грясті — іти.

Д

Дамки — гра в шашки.
Дати щіпки — відлущувати.
Двійло — дишель для
запрягання кількох пар
волів, ним поєднувалися
ярма сусідніх пар.
Дебрь — хащі.
Дев'ятини — дев'ятий день по
смерті.
Денежка — дрібна монета
вартістю чверть копійки.
Десніця — права рука.
Десяцький — нижчий
виборний поліцейський
чин на селі.
Дівер — брат чоловіка.
Днесь — сьогодні.
Довліти — вистачати,
задовольняти.
Домінус — пан.
Дондэже — доки.
Доселі — досі.
До сина — до біса.
Дрібушки (дріб'ушечки) —
дрібно заплетені коси;
дрібні танцювальні кроки
з притупами.
Дружка — дівчина, яку
запрошує молода для
участі у весільному обряді.

Дулівка — наливка з груш.
Дурман — отруйна
трав'яниста рослина
родини пасльонових;
у переносному значенні:
те, що запаморочує.
Дщерь — донька.

Є

Євдокії — 13 березня за
юліанським календарем.
Єгда — коли.
Єднус — дукач, монета, яку
жінки чіпляли на шию як
прикрасу.
Єліко — скільки.
Єрмолій (*Ірмолій*) — збірник
текстів та мелодій
церковних піснеспівів.
Єхідна — міфологічна істота,
напівжінка-напівзмія;
у переносному сенсі: лиха
в'їдлива людина.
Єще — ще.

Ж

Жарнівки — ракові жоренця,
тобто круглі камінці білого
кольору, які нанизувати на
нитку й носили на шії як
прикрасу.
Жлукто — видовбана
дерев'яна колода без
дна, в якій золили, тобто
вибілювали, полотно.
Жона — весняна хороводна
гра.
Жупан — старовинний
верхній чоловічий обяг,

оздоблений хутром та позументом; верхній жіночий одяг з дорогої тканини.

З

- Забалянтр́асити* — почати теревені.
Закав́раши — обшлаг.
Закаля́ти — забруднити.
Залі́зняк — торговець залізним крамом.
Замира́ти — бути в стані летаргії.
Запа́ска — жіночий одяг у формі шматка здебільшого вовняної тканини, що його обгортали довкола стану поверх сорочки.
Заплі́шити — закріпити за допомогою клинця-заплішки.
Запо́ла — поділ жіночої сорочки.
За́полоч(ь) — різнобарвні бавовняні нитки для вишивання.
Засні́вка — основа тканини.
Зау́шниця — запалення завушних залоз.
Зача́тіє — див.: *Ганніно* *зача́тіє*.
Збі́тень — гарячий напій з води, меду та прянощів.
Збі́ржа — підвода.
Збудь-вік — старезний.
Звичай́ний (звичайне́ький) — поштивий.
Зді — тут; тепер.
Зелі́є — зело, зілля, зелень.
Зіло́ — дуже; сильно.

Зі́нське щеня́ — кріт; крота називали «зінським щеням» через те, що він схожий на шеня та нібито дивиться не очима, а самими тільки зіницями («зіньками»).

Зови́ця — чоловікова сестра.
Золоті́й — червінець.
Зрі́ти — дивитися.

І

Іді́же — де.
І́же — який, що.
Імбир — прянощі.
Інба́р — амбар, комора.
Ісча́діє — дитя, породження.

Й

Йорда́н — Водохреща, Богоявлення, 6 січня за юліанським календарем; місце, де цього дня святять воду.

К

Кабáка — нюхальний тююн.
Кабáлка — тонкий просмолений мотузок.
Кабати́рка — табакерка.
Ка́зус — пригода, випадок, притичина.
Какó — як.
Калаву́р — варта.
Калама́йка — цупка льняна тканина.
Калама́р — чорнильниця.
Калга́н — трав'яниста рослина, чий корінь

- кладуть у горілку для запаху.
- Карва́тка (кавра́тка)* — кухоль.
- Карма́зін* — дороге сукно темно-червоного кольору.
- Картáцький* — картатий, візерунчастий.
- Каса́тельно* — стосовно.
- Ква́рта* — міра рідини трохи більша за літр; кухоль.
- Ке* (однина), *ке́те* (множина) — у ролі присудка означає «дай», «подай», «дайте», «подайте»; у ролі спонукального вигуку: «ану», «ану ж бо», «поглянь», «дивись» тощо.
- Кіба́лка* — жіночий головний убір.
- Кінути руду́* — пустити кров.
- Кита́євий* — зроблений з китайки.
- Кита́йка* — шовкова тканина, переважно синього кольору, яку завозили з Китаю; перегадом так стали називати бавовняну тканину.
- Клеча́льна неді́ля* — її називають ще Зеленою неділею, свято П'ятдесятниці.
- Книш* — білий хліб із загорнутими всередину краями.
- Кобі́лка* — грудна кістка у птахів.
- Кові́нька* — палиця із загнутим кінцем.
- Козир-ді́вка* — сміла, гостра на язик дівчина.
- Коли́ко* — скільки.
- Коло́да* — дерев'яні кайдани.
- Компот* — капот, жіночий халат.
- Кона́* — п'ятдесят копійок.
- Кора́блик* — очіпок у формі кораблика, зроблений із дорогої тканини на цупкій основі.
- Корені́ти* — лаяти.
- Коро́гва* — прикріплене до чималого держака полотнище із зображенням Христа або святих.
- Кості́ти* — лаяти.
- Костру́бонько* — весняна танкова гра дівчат.
- Коц (коць)* — грубе вовняне однотонне покривало.
- Кошу́нка* — насмішниця над святощами.
- Кра́ва* — корова.
- Кра́вниця* — хлів.
- Кра́сна бамáжка* — десять карбованців.
- Креату́ра* — ставленик.
- Кре́ймах* — гладенький камінець для гри.
- Криві́й та́нець* — весняна хороводна гра.
- Кри́лас* — підвишене місце для хору та читців у церкві.
- Куже́ль* — намотане на кужівку прядиво.
- Кулика́ти* — пиячити.
- Ку́на* — залізна скоба, в яку клали руку жінки, коли карали за переступ правил моралі.
- Кунту́ш* — верхній розпашний чоловічий та жіночий одяг.

Кур'яча сліпотá — трав'яниста рослина з жовтими квітами.

Л

Ласкавець — трав'яниста рослина родини зонтичних із блідо-рожевими квітами.

Лебеда́ха — бідолаха.

Лепóрт — рапорт.

Лепський — гарний.

Личма́н — вівчар.

Ліпо — добре, красиво.

Ліпообра́зний — красивий.

Лоск — тут: безлад.

Лотоки — канали на водяному млині або на греблі, по яких тече вода.

Лунь — хижий птах з родини яструбиних.

Люстриновий — зроблений з вовняної глянцевої тканини.

Люшня — дерев'яна деталь, яка з'єднує віль веза з полудрабком.

Лядві́ї — стегна.

Ляси — теревені.

Ля́хівка — різновид мережаної прошки на чоловічих та жіночих сорочках.

М

Мазні́ця — посудина для дьогтю.

Ма́корть — макітра.

Мако́трус — Маковій, тобто день святих мучеників Маккавеїв, 1 серпня за юліанським календарем.

Мандри́ка — рідновид сирника.

Мандрьо́ха — волоцюга.

Манове́ніє — бажання.

Ма́ри — ноші для перенесення мерців.

Маслосвя́тіє — чин помазання єлеєм тяжкохворого або людини при смерті.

Ма́сниця — тиждень перед Великим постом.

Меделя́н — собака меделянської породи, великий мисливський пес, схожий на бульдога, вагою близько семи пудів.

Меск — мул.

Метели́ця — швидкий народний танок.

Ми́льне сукно́ — сукно сірого кольору.

Мимоше́дший — минулий.

Мой́ка — підприємство для промивання вовни.

Мо́ревий — виготовлений з дорогої лискучої шовкової тканини.

Мо́ркву скромáдити — лаятись.

Моско́вський (ру́ський) міся́ць — дуже багато часу.

Мотові́ло — пристрій для змотування пряжі.

Мочу́ла — груба тканина.

Мудра́ція — мудрування.

Муругова́тий — сіруватий із темними смугами.

М'я́снімці — час після зимового посту, коли можна їсти м'ясо, одружуватися тощо.

Н

- Набо́йчатий* — зроблений з набойчатої, тобто прикрашеної рельєфним візерунком, тканини.
- Наважде́ніє* — напасть.
- Надога́д бурякі́в* — прозоро натякати.
- Назнаме́нати* — відзначити, зобразити.
- Найо́мщик* — найнятий замість когось рекрут.
- Намі́тка* — тонке покривало, яке заміжні жінки зав'язували поверх очіпка.
- На ру́ку кові́нька* — цього тільки й треба.
- Натру́ска* — догана.
- Науце́ніє* — напучування, підучування.
- Не́гли* — невже; можливо.
- Не до шми́ги* — не до ладу.
- Неклю́чимий* — зайвий, непотрібний.
- Несме́тний* — незліченний.
- Неудобореко́мий* — такий, що його несила (нехіть) вимовити.
- Ність* — нема.
- Носа́тка* — посудина з довгим носиком.

О

- Обава́ніє* — чари.
- Оба́че* — але, крім того.
- Оба́яніє* — див.: *Обаваніє*.
- Обо́зний* — високий службовець гетьманської адміністрації (генеральний обозний, полковий обозний).

- Обро́ть* — вуздечка.
- Обря́бити* — розгубитися, збентежитися.
- Обря́щеться* — знайдеться.
- Обу́яти* — збожеволіти, здуріти.
- Ова́мо* — туди, у той бік.
- Оглаше́нний* — тут: несповна розуму, скажений.
- Одр* — постіль.
- Окселентува́ти* — підспівувати.
- О́ле* — горе, ох.
- Оний* — цей.
- Опатрува́ти* — дбати про чистоту.
- Оскуді́ти* — збідніти.
- Отама́н* — начальник, що виконував поліційні та адміністративні обов'язки.
- Отверза́ти* — відчиняти, відкривати.
- Очі́пок* — головний убір заміжньої жінки.

П

- Па́ки* — ще.
- Пале́стіна* — тут: рідна місцина.
- Паплю́га* — повія, хвойда.
- Папу́ша* — в'язка тютюнового листа.
- Парла́ція* — прочуханка.
- Парло́* — припарка; биття.
- Парсу́на* — обличчя; портрет.
- Парче́вий* — зроблений з парчі, узорчатої тканини з шовкових, золотих або срібних ниток.
- Па́че* — більше.
- Пекті́ ра́ки (ракі́в)* — почервоніти, зашарітися.

- Пеня* — напасть.
- Переводи водіти* — тягти голосом.
- Передовий козак* — вістовий.
- Переза́* — післявесільне гуляння, коли учасники весілля ходили селом з музикою та піснями.
- Пёрстний* — тлінний.
- Петрівка* — Петрівський піст (18 червня за юліанським календарем).
- Перші П'ятінки (Параски)* — день Параскеви-преподобниці, 28 жовтня за юліанським календарем.
- Пещь* — піч.
- Пиліпівка* — різдвяний піст.
- Пінхва* — бурсацький жарт, коли сплячому пускали в ніс дим через паперову трубочку; в переносному сенсі: каверза.
- Півп'ята* — чотири з половиною.
- Півчв́рта* — три з половиною.
- Підбрéхач* — другий сват.
- Підісок* — залізна пластина, прибита до нижнього боку дерев'яної осі.
- Підпарубочий* — підліток.
- Підпуска́ти ляси* — підмовляти.
- Підтовка́чка* — побігайло, який зазивав до корчми, а також підштовхував відвідувачів, щоб ті проливали горілку.
- Пінна* — хлібна горілка.
- Пінязі* — гроші.
- Пістря́к* — прищ.
- Плане́та* — планида, доля.
- Пла́хта* — жіноче вбрання на манір спідниці.
- Плі́нхва* — широка пласка випалена цегла.
- Повста́ний* — зроблений з повсті, цупкого матеріалу, виготовленого з вовни шляхом валяння.
- Погряза́ти* — занурюватись.
- Поду́шне* — податок поміщиків або державі, який стягували з кожної душі податного стану.
- Поє́лику* — оскільки.
- Позичити в сірка́ очі* — ховати очі; брехати.
- Позуме́нт* — гаптована сріблом чи сухозліткою тасьма для оздоблення одягу тощо.
- Покро́ва* — Покрова Пресвятої Богородиці, 1 жовтня за юліанським календарем.
- Полинько́ва* — настояяна на полину горілка.
- Полі́шне* — речовий доказ.
- Полотня́на стіна́* — ширма.
- Полті́ник* — срібна монета вартістю п'ятдесят копійок.
- Полуно́щниця* — служба, яка відбувається опівночі на згадку про молитву Христа в Гетсиманському саду.
- Полусоро́чінні* — двадцятий день після смерті.
- Поне́же* — оскільки.
- Поса́д* — місце за весільним столом, де сиділи наречені.
- По́яти* — взяти.
- Пра́ва середá* — двадцять п'ятий день після Великодня.

Прах — порох, земля.

Пречіста — є «перша Пречиста», тобто Успіння Пресвятої Богородиці (15—29 серпня за юліанський календарем) та «друга Пречиста», тобто Різдво Пресвятої Богородиці (8—14 вересня за юліанським календарем).

Приказний — службовець приказу.

Прикладки прикладати — насміхатися, шкилювати.

Прискорбіє — жаль.

Приспіти — настати.

Проброїти — обуритися; повстати проти чогось.

Провід (Проводи) — післявеликодній тиждень, що починається з 10 квітня за юліанським календарем. На цьому тижні заведено поминати на могилах небіжчиків.

Провійонт — провіант, харчі.

Прозяб'єніє — рослинність, зело.

Просто реці — просто кажучи.

Псалтір — Книга Псалмів, яку використовують як богослужбну; за старої доби за Псалтирем також навчали.

Пу́щення (Пуца́льна) — Сиропуст, останній тиждень перед Великим постом.

П'ятиалтінний — монета вартістю п'ятнадцять копійок.

Р

Радити — турбуватися.

Раждижати — розпалювати.

Ралець — подарунок; бенкет.

Расточатися — зникати, щезати, розходитися.

Раце́я — орація, промова.

Ребро́нт — старовинна жіноча сукня з криноліном.

Резона́ція — різки.

Ректі — казати, говорити.

Ренське — рейнське вино.

Ридва́н — дорожня карета.

Риторіст — студент класу риторики.

Ріхтма — спотворене: рифма.

Розані — різки.

Розгріше́ніє — відпущення гріхів.

Рубище — груба або стара одежа.

Рундук — ганок, піддашшя, галерея.

С

Сажок — хлівець для відгодівлі худоби та птиці.

Сва́шка — жінка, яка порядкує на весіллі.

Світілька — дівчина, яка тримає на весіллі меч та свічки.

Світова́ зоря́ — назва Венери, яку видно перед сходом Сонця.

Седміця — тиждень.

Семéна — 14 вересня за юліанським календарем.

Середохрéстя — тобто середа четвертого тижня Великого посту. Цього дня пекли хрести з пшеничної муки.

- Сиділець* — крамар, шинкар.
- Синтаксис* — третій клас старовинної духовної школи.
- Сіріч* — тобто.
- Сита* — розведений водою мед.
- Сицєвий* — такий.
- Сівці* — підставка для сита.
- Сікурс* — допомога, підтримка.
- Сікуція* — екзекуція, покарання.
- Сімо* — суди.
- Сказа (сказка)* — реєстр осіб, які підлягають оподаткуванню та рекрутській повинності.
- Скиндяк (скиндячка)* — стрічка, якою пов'язували голову дівчата.
- Скіпщина* — оренда землі, яку оплачували «з копи», тобто частиною врожаю.
- Сколотини* — харч, який утворюється під час збивання масла з вершків.
- Скраклі* — крокет.
- Скубєнти* — тут: дрижаки.
- Скусний* — умілий, ловкий.
- Сластьони* — різновид оладок.
- Слив'янка* — наливка зі слив.
- Словнісінко* — точнісінко.
- Словотїтла* — надрядковий знак над скорочено написаним словом.
- Смажні(ї) устá* — гарячі, пересохлі губи.
- Собáче мило* — мильнянка, багаторічна трав'яниста рослина з родини гвоздикових.
- Совокуплятися* — поєднуватися.
- Сокрушáти* — знищувати.
- Сонешиниця (соняшниця)* — спазматичний біль у животі.
- Соньмище* — скопище.
- Соприкосновєнность* — стосунок, діло.
- Сорокоуст* — молитви за небіжчика, які читають упродовж сорока днів по його смерті.
- Сорочіни (сороковини)* — сороковий день після смерті.
- Соцький* — нижчий поліцейний чин на селі, якого обирала сходка.
- Спас* — свято Преображення Господнього (6 серпня за юліанським календарем).
- Спасівка* — Спасівський піст, який припадає на 1—15 серпня за юліанським календарем.
- Спєктор* — інспектор.
- Спірра* — військова частина.
- Сполáть* — хвала.
- Спράвник* — начальник волосної поліції.
- Средственний* — помірний.
- Ставник* — свічник.
- Стихіра* — церковна пісня на біблійний сюжет.
- Стовпці* — гречаники, зроблені у вигляді перекинутої склянки.
- Стояти на одіянії* — стояти на церковній відправі в ніч на Великдень, коли читають апостольські дії («діянія»).

Страшна́ (страсна́) свічка — свічка, яка горіла на Страсний, або Чистий, четвер (20 квітня за юліанським календарем). Цю свічку несли з церков запаленою, накопчували нею хрест на сволоці й зберігали її аж до наступного Страсного четверга.

Субі́тка — старовинний звичай карати школярів по суботах, коли дяк-бакаляр, покликаючись на восьму Господню заповідь («Пам'ятай день суботній, щоб святити його!») — Друга книга Мойсеєва: Вихід 20:8), потчував кожного зі своїх вихованців різками.

Супоста́т — ворог; диявол.

Суть — є.

Т

Так і вмі́лося — миттєво сталося.

Теплого Олексі́я — день святого Олексія, 17 березня за юліанським календарем.

Терні́вка — наливка з терну.

Тирлі́ч — трав'яниста рослина із синіми або жовтими квітами.

Тра́пеза — страва, їжа; обід, бенкет.

Тресу́губий — потрійний.

Треті́ни — третій день по смерті.

Три седми́ці і пол — три з половиною тижні.

Тропа́к — народний танець, схожий на гопак.

Турба́ція — гвалт.

Ти́цїтися — намагатися.

Тяжі́новий — зроблений зі смугастого домотканого полотна.

У

Убо — отже.

Увозме́здити — віддячити.

Угобзе́ння — достаток, багатство.

Уконтенто(у)ва́ти — вдовольнити.

Умоі́зступле́ніє — збуджений стан, коли важко керуватися розумом.

У́не — краще.

Упова́тельно — очевидно, мабуть.

Усугубля́ти — додавати, додавати.

Ухна́ль — цвях, яким прибивають підкову до кінського копита.

Уше́стя — Вознесіння.

Ф

Флігельма́н — фланговий солдат, який показував рушничні прийоми.

Фофа́н — простак, гупак, дурень.

Фукте́ль — у буквальному значенні: удар по спині оголеною шпагою чи шаблею плазом.

Х

Халавур (халахур) — вітрогон.

Халя́ндра — циганський танок.

Ханькі мня́ти — дармувати.

Хапту́ра (ховту́р) — хабар.

Харці́з — розбишака, грабіжник; вживається також як лайка.

Хверт — назва літери «Ф» у кириличній абетці.

Хвилозо́фія — філософія; передостанній клас старовинної духовної школи.

Хвона́рне — податок на ліхтарі.

Химе́ри гна́ти — витинати щось неймовірне.

Хляб — мокрота, болото, твань.

Хля́ки — кендюх, рубець.

Холо́дні зорі́ — холодні вечори та світанки.

Храну́зька во́дка — коньяк.

Хре́щеніє — див.: *Водо́хреща*.

Хре́щик — народна гра, в якій одна пара гравців ловить другу.

Худбо́жество — уміння.

Хука́ усукту́ — скрутити голову.

Ц

Цига́нський піт — дрижаки.

Цилю́рик — цирюльник, лікар.

Цілко́вий — срібна монета вартістю один карбованець.

Цілова́льник — шинкар.

Ціно́вка — аукціон.

Ця́татися — гратися в чіт чи лишку, тобто вгадувати, хто кому до пари (чіт), чи не до пари (лишка).

Ч

Чадо — дитина.

Чаплі́я — хатне знаряддя для перенесення гарячої сковороди.

Часло́вець (*Часосло́вець*) — богослужбна книга з піснеспівами та молитвами, призначена для щоденних відправ.

Ча́тельно — правдоподібно.

Ча́нець — посудина.

Черке́ска — різновид чоловічого верхнього вбрання з прорізами та відкидними рукавами.

Черто́г — помешкання.

Черча́ний (*червча́тий*) — червоний, зроблений з червоного матеріалу.

Четверта́к — срібна монета вартістю чверть карбованця.

Че́ты-Міне́ї — збірка повних житій святих, укладена за календарним принципом.

Чи́стий понеді́лок — день тижня Великого посту.

Чмелі́в слухати — бути в стані запаморочення.

Ш

Шаг (*шажо́к*) — дрібна монета вартістю півкопійки.

Шалхв'єя — настоянка шавлії,
яку використовували як
антисептичний засіб.
Шап'ран — багаторічна
трав'яниста рослина
з родини півникових.
Шерітвас — цебро; чан.
Шкап'ові ч'оботи — чоботи,
верх яких виготовлений
з кінської шкіри.
Шкв'іря — негода, хуртовина.
Шпацір — прогулянка.
Шт'єпний — охайний,
чепурний.
Штоф — пляшка, яка
вміщувала приблизно
1,2 літра рідини;
старовинна міра рідини.
Шуйця — ліва рука.
Шуміха — сусальне золото;
сріблясті або золотисті
металеві нитки.
Шуш'ун — верхнє жіноче
вбрання, схоже на кофтину
чи сарафан.

Ю

Ю — її.
Юнка — верхній одяг;
чоловіча юпка — це
напівкафтан з домашнього
сукна, а жіноча — вбрання,
схоже на корсетку.
Юрія — день святого Юрія,
тобто Георгія Побідоносця,
який припадає на
23 квітня за юліанським
календарем.
Юхт'ові ч'оботи — чоботи,
виготовлені зі спеціально
обробленої шкіри худоби.

Я

Язіці — народи.
Яти — брати.
Ятір — риболовне знаряддя.
Ятка (яточка) — ярмарковий
чи базарний намет.
Ятрієка — дружина
чоловікового брата.

ЗМІСТ

Григорій Квітка-Основ'яненко: літературний портрет.	
<i>Леонід Ушкалов</i>	3
Маруся	31
Конотопська відьма	109
Підбрехач	180
Примітки та коментарі	183
Пояснення слів та виразів	190

Літературно-художнє видання

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
Григорій Федорович

КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА

Повісті та оповідання.

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальний за випуск *К. В. Лимаренко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 14.12.12. Формат 84×108^{1/32}.
Умов. друк. арк. 10,92. Облік.-вид. арк. 12,10.
Тираж 3000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.

К32 Конотопська відьма / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко; передмова, примітки та коментарі Л. В. Ушкалова; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2013. — 203 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6195-9.

Творчість Григорія Квітки-Оснoв'яненка (1778—1843) посідає особливе місце в історії української літератури. Саме йому українська література завдячує багатьма своїми рисами. Характер і душа українського народу, жива мова, чудове знання народних звичаїв — все це притаманне творам Квітки-Оснoв'яненка. До книжки ввійшли твори «Маруся», «Конотопська відьма», «Підбрехач».

ББК 84(4УКР)1